

Soltész Zoltánné

**A magyarországi könyvdíszítés
a XVI. században**

TARTALOM

Előszó

A grafika és a könyv kapcsolatának kialakulása

A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon

A brassói Honterus-nyomda (1535-1594)

A sárvár-újszigeti nyomda (1536-1541)

A kolozsvári Hoffgreff-Heltai-nyomda (1550-1600)

Coresi diakonus nyomdája (1557-1588)

Huszár Gál és Dávid könyvsajtója (1558-1577)

Török Mihály nyomdája (1563-1567)

A Hoffhalterek magyarországi nyomdája (1564-1574)

A debreceni nyomda Hoffhalter Rafael távozása után (1565-1600)

A Bornemisza-Mantskovit-nyomda (1573-1599)

A nagyszombati nyomda (1578-1600)

Gutgesell Dávid és Klösz Jakab bártfai nyomdái (1578-1600)

Manlius magyarországi nyomdája (1582-1600)

A szebeni, abrudbányai, eperjesi, besztercebányai, pozsonyi nyomda és Lőrinc diák gyulafehérvári sajtója

Összefoglalás

Képmelléletek

Előszó

A könyv tartalmi mondanivalója mellett külsejében, kiállításában is korának jellemző terméke; éppen ezért a társadalmi fejlődés egyik legmegbízhatóbb fokmérője. Egy korszak könyveinek esztétikai hatása a kulturális élet számos területéről nyújt tájékoztatást. Az egymást követő kötetek hű képet adnak az egykorú tipográfia, könyvkötőmesterség és a grafika színvonaláról, s emellett a társadalom műveltségi igényét, ízlését is tükrözik. Különleges figyelmet érdemelnek ilyen szempontból a korai fametszetes illusztrációk, amelyek nemcsak dokumentumai, hanem közzétételük idejében fontos előmozdítói voltak a társadalom kulturális felemelkedésének. A korai illusztrációk ugyanis - a kéziratok festett díszével szemben - nem előkelő könyvgyűjtők és igényes tudósok gyönyörködtetésére készültek, hanem a népszerű munkák megértését elősegítve szélesebb körben terjesztették a műveltséget. Az a joggal forradalminak nevezett változás, amely a könyvnyomtatás elterjedésével a könyv funkciójában, társadalomformáló hatásában bekövetkezett, a korai nyomtatott könyvek illusztrációin is pontosan lemérhető.

A könyv külsejének, kiállításának vizsgálatakor több szempont lehet irányadó. Nyilvánvaló, hogy egy nagyobb korszak könyvtermésének áttekintésekor a könyv művészi kiállításának valamennyi kritériumára nem terjedhet ki figyelmünk. Magától értetődően a könyvművészeti kutatásoknak is specializálódniuk kellett. Külön tudományág foglalkozik a papiros minőségének, eredetének kutatásával s a tipográfiai előállítás színvonalának - a betűtípusok formai szépségének, összhatásának, a címlap formálásának, a szöveg elrendezésének, a szedés és nyomás hibátlanságának - elemzésével. Hasonlóképpen sajátos vizsgálati módszereket igényel a könyvben alkalmazott grafikák és a könyv védőburkát alkotó kötések szisztematikus feldolgozása is.

Jelen munkában mi is csak egy szempont figyelembevételével tekintjük végig a magyarországi könyvkiadás első századának termését. Célkitűzésünk: a legrégebb magyarországi könyvek illusztrációinak s könyvdíszaineinek számbavétele, rendszerezése, értékelése. A szöveget szemléltető figurális ábrázolásokon kívül a pusztán díszítés céljából alkalmazott címlapkeretekkel, iniciálékkal, fejlécekkel, záródíszekkel is foglalkozunk, s a művészi szempontból értékes metszetek mellett a kezdetlegesebb kivitelű, szerényebb díszek sem kerülnek el figyelmünket.

A teljes könyvdísz-anyag, tehát a kevésbé kvalitásos emlékek számbavételével eltérünk a hasonló tárgyú külföldi munkák célkitűzéseitől. Éppen ezért helyesnek látszik már előljáróban legalább röviden utalni arra, hogy milyen tanulságok, eredmények várhatók e vizsgálati módszer alkalmazásától.

E kérdéssel kapcsolatban mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a nyugati országoktól eltérően Magyarországon a grafikus művészetek csaknem valamennyi korai emléke könyvekben maradt fenn. A magyarországi fametszés kezdeteinek felmérése tehát meg sem kísérelhető könyvdíszaink eredetének felkutatása, a külföldről beszerzett és az itthon készült fametszetek elhatárolása nélkül. A könyvdíszek meghatározása fényt derít a hazai metszetek külföldi előképeire s alig ismert helyi mesterek tevékenységére; nagymértékben megkönnyíti tehát fametszésünk fejlődésének áttekintését.

Nem kevésbé jelentősek a könyvdíszítés alakulásából, fejlettségéből, sajátosságaiból levonható nyomdászattörténeti tanulságok. Egy nyomda illusztráció- és könyvdísz-készletének gazdagsága, színvonala a műhely anyagi megalapozottságát, a nyomdavezető igényességét és kiadói célkitűzéseit tükrözi. A könyvdíszek mesterének vagy eredetének ismerete útbaigazí-

tást adhat a nyomdai felszerelés beszerzési helyére; az egyes nyomdák könyvdísz-állományának rendszerezése pedig megkönnyíti a fametszetek kölcsönzésének, másodlagos felhasználásának felismerését s így közvetve az egykorú könyvsajtók kapcsolatának tisztázását.

Végül segítséget nyújtanak a könyvdíszek az impresszum nélkül megjelent könyvek meghatározásához. A hely és nyomda megnevezése nélkül kiadott könyvek nyomdászának megállapítása általában nem könnyű feladat. A tipográfiai és a helyesírási összehasonlítás alapos figyelmet igénylő és hosszadalmas munka. A nyomdák könyvdísz-állományának ismerete viszont gyorsabb útbaigazítást ad az impresszum nélkül kiadott nyomtatványok meghatározásához. Gyakran egyetlen iniciálé alapján megállapítható, hogy a nyomdász név nélkül közreadott könyv vagy könyvrészlet melyik sajtóban jelent meg.

Az elmondottakból nyilvánvalóan kitűnik, hogy sokoldalú és hasznos következtetések vonhatók le a XVI. századi illusztrációk és könyvdíszek tanulmányozásából. Ennek ellenére napjainkig vajmi kevés érdeklődés mutatkozott irántuk. A magyar könyvművészet történetében új korszakot nyitó fametszetes könyvdíszekről Czakó Elemérnek a magyarországi sokszorosító művészetről írt rövid összefoglalásán (Az iparművészet könyve. Szerk. Ráth György. Bp. 1902, I. köt. 464-498) kívül csak Gulyás Pálnak A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században (Bp. 1931) című úttörő munkájából tájékozódhatunk. Az emléktanyag összegyűjtése és feldolgozása is napjainkra maradt. A munka elvégzését a négyszáz éves könyvek további pusztulása és szétszóródása tette sürgető feladattá.

A XVI. századi magyarországi könyvtermésből jó néhány értékes munka megsemmisült, több mű egyetlen példányát külföldi könyvtár őrzi. Korabeli illusztrációinknak és könyvdíszeknek a hazai könyvállomány alapján történő bemutatása tehát nem lehet sem teljes, sem hibátlan. Még így is fényt derít azonban művelődéstörténetünk egyik legelhanyagoltabb területére: a grafika magyarországi elterjedésének s nyomtatott könyveink díszítésének kezdetére. Ily módon a magyar művészettörténetírás és a nyomdászattörténeti kutatások egyik mulasztását pótolja.

A munka szerkezetileg két részre tagolódik: tanulmányra és katalógusra. A tanulmány - a grafika kezdetének s magyarországi elterjedésének vázolója után - XVI. századi könyvdíszítésünk ismertetését nyújtja. A katalógus az összegyűjtött emléktanyagot tárja az olvasó elé: azokat a szerényebb iniciálékat és záródíszeket is nyilvántartja, melyekre a tanulmány legfeljebb csak röviden utal. Felsorolja a könyvdíszek esetleges variánsait és - az iniciálék kivételével - a metszetek valamennyi ismert magyarországi előfordulási helyét.

Mindkét rész felhasználása, azaz nyomdák szerint csoportosítva ismerteti az emléktanyagot. Rendszerezése tehát eltér a középkori magyarországi művészetek tárgyalásánál szokásos területi csoportosítástól, mert az adott korszak könyvdíszítésében területi egységek szerint nem alakult ki sajátos stílus, s nyomdászaink egy része mindhárom országrészben dolgozott. Mint minden felosztásnak, természetszerűleg ennek a rendszerezésnek is vannak hátrányai. A részben külföldi eredetű, vagy ismeretlen hazai művészekről származó XVI. századi könyvdíszeket azonban aligha lehetett volna más csoportosításban - művészek szerint vagy időrendi áttekintésben - bemutatni.

E munka a középkori Magyarország területén alkalmazott illusztrációkat és könyvdíszeket tárgyalja. Anyagával segítséget kíván nyújtani a szlovák és román szakemberek számunkra is igen értékes, hasonló természetű kutatásaihoz.

A grafika és a könyv kapcsolatának kialakulása*

A XV. század közepén, a reneszánsz és a humanizmus térhódítása idején alapvető változás ment végbe a könyv előállításában és díszítésében: a kézírásos másolást a könyvnyomtatás váltotta fel, a könyvdíszítés középkori gyakorlatát, a könyvfestést pedig a grafika szorította háttérbe. A változást Európa-szerte a polgárság XIV-XV. századi fejlődése tette szükségessé. Az ipar differenciálódása és a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedése a városokban kialakuló új társadalmi rétegek anyagi megerősödését és kulturális felemelkedését vonta maga után. Az írásbeliség és az irodalmi műveltség egyre szélesebb körben terjedt, s a korszak egyik legsürgetőbb kulturális problémájává nőtt a feltörekvő polgárság művelődési igényeinek kielégítése. Ezért vetődött fel Európa különböző területein szinte egyidejűleg a könyv olcsóbb és gyorsabb előállításának kérdése, s ezért szorította háttérbe a könyvnyomtatás viszonylag oly rövid idő alatt a kor alapvető művelődési igényeinek már nem megfelelő könyvmásolást és könyvfestést.

A könyvnyomtatáshoz hasonlóan a grafika is a polgárság megerősödésének köszönhetőe létrejött, s később, kifejlődése idejében is elsősorban a polgárság művészete volt. Az első ismert metszetyűjtők a feltörekvő, művelt polgárság köréből kerültek ki. Az egyházi és világi előkelőségek inkább a vagyonukat jobban érzékeltető, drágább és pompásabb műtárgyakat - festményeket, ékszereket, ötvöstárgyakat, fegyvereket, szobrokat - gyűjtötték. A könyvnyomtatás elterjedésekor a grafika már félvszázados múltra tekintett vissza. Az első metszetek megjelenéséről megbízható adatok nem tájékoztatnak. Az egyszerű, szegény nép körében, ahol a fametszetes szentképek és kártyák iránt a legnagyobb érdeklődés mutatkozott, nem volt szokás az események írásbeli rögzítése. Az írástudó, művelt körök pedig nem méltatták különösebb figyelemre a fametszés kezdeti, szerény emlékeit. A korai fametszők sem becsülték sokra mesterségüket: nem látták el mesterjeggyel metszeteiket. Nem tartották magukat művészeknek vagy feltalálóknak - s nem is voltak azok. Csupán első ízben alkalmazták képi ábrázolások készítésére azokat az eljárásokat, amelyeket Keleten és Nyugaton más célokra már jóval korábban felhasználtak.

Az első fametszeteket kártya-, illetőleg szentképfestők készítették. A kártyázás szenvedélye - az egymást követő tiltó törvények ellenére - a XIV. század végére olyan mértékben elterjedt, hogy a kártyafestők a megnövekedett keresletet már nem tudták kielégíteni a kártyalapok egyenkénti megrajzolásával és kifestésével. Előbb az alakok körvonalainak másolását lehetővé tevő sablonokkal gyorsították munkájukat, majd fametszeteket készítettek a szentképek és kártyafigurák előállításához. A ma ismert legrégebbi keltezett fametszetnek a manchesteri Ryland-könyvtár 1423-as évszámmal jelzett Szent Kristóf-ábrázolását tekintik. A keltezetlen fametszetek között jóval korábbiak is lehetnek, mert a fametszés a XV. század első évtizedeiben már szélesebb körben elterjedt: az 1430-as években Itáliában, Németalföldön valamint a német és francia nyelvterületen általánosan ismert volt.

A XV. század közepétől kezdve már nemcsak önálló metszeteket, hanem egész képsorozatokot is sokszorosítottak fadúcokról, s azokat könyvalakban (Blockbuch) árusították. A sorozatok képeit latin nyelvű magyarázó szövegekkel látták el: a régibb típusnál a szövegeket kézírással pótolták, később a képpel együtt a fatáblára metszették. Előbb csak a lap egyik oldalára nyomtattak (anopisztografikus lenyomat), s két lapot ragasztottak össze később már a lapnak mindkét oldalára kép és magyarázó szöveg került (opisztografikus lenyomat).

* Ez úton is őszinte köszönetet mondok lektoraimnak, Fitz József ny. főigazgatónak és Vayer Lajos egyetemi tanárnak, valamint Kovács Máté egyetemi tanárnak, hogy bírálatukkal és tanácsaikkal munkámat támogatták.

A legnépszerűbb Blockbuch a Biblia pauperum volt. Ez a könyvtípus a kéziratokban alakult ki, s onnan terjedt át a XV. században a Blockbuchokba. Általában 34 tipologikus képcsoportot foglal magában oly módon, hogy minden csoportban egy újtestamentumi jelenetet két ószövetségi előkép és négy próféta alakja zár közre; az ábrázolásokat néhány soros magyarázó szöveg egészíti ki. A *Biblia pauperum* sem kézirat, sem Blockbuch formájában nem a nép számára készült: a laikusok a gyakran bonyolult összefüggésű képcsoportokat magyarázat nélkül ugyanúgy nem értették volna meg, mint a latin szövegeket. Számos más vallásos tárgyú Blockbuchkal együtt ez a típus is a kevésbé képzett alsó papság, a „pauperes praedicatores” munkáját támogatta; képcsoportjaival a legfontosabb ó- és újszövetségi szövegek összefüggéseit szemléltette. Az egyháziak oktató munkáját megkönnyítő Blockbuchokon kívül egyre több olyan típus terjedt el, amelyben fokozatosan lehetőség nyílt a világi tematika kibontakozására és ábrázolására. Különösen nagy népszerűségnek örvendtek a planétás-könyvek és a haláltánc-sorozatok. Az egyik legrégebb Blockbuchnak a heidelbergi könyvtár 34 levélből álló *Biblia pauperum*-át tartják. A legtöbb Blockbuch a könyvnyomtatás korai termékeivel egy időben, a mesternévvvel jelzett példányok nagy része meg éppen a század 70-es éveiben keletkezett, amikor a könyvnyomtatás már Európa-szerte elterjedt.

A korai metszetek és a Blockbuchok rendszerint régóta elterjedt, népszerű ábrázolási sémákat követtek. Csak a ritkábban jelentkező alkalmi megbízatások kívántak a fametszőtől egyéni elképzelést, új szerkezeti megoldást. A korai metszetek többségén a képi megjelenítés sommázó: a jól ismert személyek, jelenetek bemutatásánál feleslegesnek tűnt minden részletezés. Az ábrázolás rendszerint csak körvonalakból áll, s a vonalvezetés a sietség vagy a metsző szerényebb képességei miatt gyakran merev, szögletes. Részletezőbb előadásmódra, belső árnyékolásra sokszor azért sem törekedtek, mert a metszeteket utólag kifestették.

A nyomtatott könyvek első fametszetes illusztrációi, könyvdíszei évtizedekig olyan vonásokat mutattak, mint az önálló metszetek vagy a Blockbuchok ábrázolásai. Ezeket a metszeteket is konvencionális szerkezet, kezdetleges lineáris előadásmód jellemzi. A korai könyvillusztrációk többségét olyan nyomdászok készítették, akik a könyvkiadásra való áttérés előtt kártyafestőként vagy fametszőként működtek. Lienhart Isenhut baseli nyomdászt az egykorú iratok váltakozva Brief- und Heiligendrucker, Briefmaler, Kartenmacher, Maler néven emlegetik. Olyan nyomdász, aki nem volt tagja a fametszők céhének, olykor nem is alkalmazhatott fametszeteket kiadványai díszítéséhez.

Az első fametszetekkel illusztrált datált könyv, Boner *Edelstein* című állatmese-gyűjteménye, 1461-ben Németországban, Albrecht Pfister bambergi nyomdász műhelyében jelent meg. A könyv ügyes kompozíciójú, de csupán körvonalakból álló kezdetleges fametszetei csak a szöveget kívánták szemléltetni. Csaknem az egész XV. században az a felfogás uralkodott, hogy az illusztrációknak elsősorban a szöveg megértését kell támogatniuk. Az oktató tendencia túlzott hangsúlyozása miatt éppen a legtöbb illusztrált könyvet forgalomba hozó német nyomdáknak szorult évtizedekre háttérbe az illusztrációk eredetiségének, művészi értékének igénye.

A fametszés tökéletesedéséhez, művészetté fejlődéséhez mégis a könyvnyomtatás adta a legfontosabb ösztönzést, mert egyre több és változatosabb feladatokat tűzött a fametszők elé. Az egymást követő új szövegek illusztrálását a régi ábrázolások ismételtetésével vagy átalakításával már nem lehetett megoldani; az új, s különösen a bonyolultabb kompozíciók kialakítása pedig már képzettebb rajzolókat igényelt. Létrejött a munka differenciálódása a műrajzát készítő művész és az ábrázolást a sokszorosító dúcba metsző szerényebb tehetségű fametsző között. A fametszetek előállításában bekövetkezett munkamegosztás és a könyvnyomtatás általános elterjedése után Európa-szerte rendkívül változatosan alakult, városok s azokon belül nyomdák szerint sajátos stílusban bontakozott ki a fametszetes könyvillusztrálás és könyvdíszítés.

A fametszésnél bonyolultabb grafikai eljárás, a rézmetszés, nehezebben hódított tért a nyomtatott könyvek díszítésében. A rézmetszés technikája a XV. századi olasz ötvösműhelyekben fejlődött ki: az új grafikai eljárás ötletét egy niello-lenyomat adta. A könyvnyomtatás első századában komoly nehézséget okozott egyazon lapon a szöveg magasnyomású és a rézmetszetes illusztráció mélynyomású sokszorosító eljárással való előállítás. Ennek következtében a rézmetszést a XV. században elsősorban nem könyvek illusztrálására, hanem önálló ábrázolások, bonyolult és igényes művészi kompozíciók sokszorosítására használták. Csupán Dante *Divina commediájának* 1481-ben megjelent firenzei, Nicolaus Laurentii-féle kiadásához készült nagyobb mennyiségű illusztráció rézmetszetről. A pompás kiállítású kötet rézmetszetei a XV. századi fametszetes illusztrációk többségével szemben már nemcsak oktatni kívántak. Dante eszméit és Botticelli művészi elképzeléseit közvetítették - ha nem is a leghívebb formában - a magas műveltségű és kifinomult ízlésű olasz olvasóközönséghez: ahhoz az itáliai polgársághoz, amelynek oly jelentős része volt az új humanista világnézet, valamint a reneszánsz művészet és kultúra kialakításában.

A grafika és a könyvnyomtatás elterjedése Magyarországon

A grafika és a könyvnyomtatás kapcsolata Magyarországon másként alakult, mint a nyugati országokban: a grafikai eljárások nálunk a könyvnyomtatás állandósulása után is csak nehezen honosodtak meg. Az olcsó és könnyen szállítható metszetek Magyarországra viszonylag gyorsan eljutottak, s széles körben népszerűekké is váltak. A könnyen kallódó metszetek a századok során elpusztultak, de magyarországi előfordulásukról a hatásuk alatt készült kódexek, táblaképek és szobrok ma is elég jó tájékoztatást adnak.

A metszetek másolása a XV-XVI. században Európa-szerte követett általános szokás volt. A középkori művészeti gyakorlat következményeként - más művészi alkotásokhoz hasonlóan - a grafikák is szinte köztulajdonnak számítottak; díszítő motívumaiknak, kompozíciós vagy részletmegoldásaiknak átvételét semmiféle művészi etika nem tiltotta. A külföldi gyakorlathoz hasonlóan nálunk is a felső-rajnai E. S. mester és a Rogier van der Weyden eredményeit összesítő Martin Schongauer metszetei voltak a legnépszerűbbek. Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost 1481-ben illuminált *Breviárium*ának miniatűrái már E. S. mester metszeteinek hatását mutatják. Nem sokkal később, 1487-88-ban Han János pozsonyi kanonok *Gradual*ében, majd György topuszkói apát *Missal*ében és Thuz Osvát zágrábi püspök *Anti-phonarium*ában készült több miniatúra E. S. mester s más grafikus művészek metszetei után. E. S. mester műveivel mutat megegyezéseket a bakabányai Mária-oltár három táblaképe s számos középkori oltárunk szobordíszje. E. S. mester és Schongauer metszeteinek ismeretéről és felhasználásáról tanúskodik a jánosréti oltár Kálvária-képe s az alsólendvai oltár több domborműve. Oly kedveltek voltak grafikáik Magyarországon, hogy még a Mátyáskorabeli budai vár kályhacsempéinek figuráin is metszeteik hatása tükröződik.

E. S. mester műveinek magyarországi népszerűségét Schongauer metszeteinek elterjedése szorította háttérbe. A bártfai Szent Egyed-templom Krisztus születése oltárának 12 táblaképe közül 9 Schongauer-metszetek kompozícióit követi. Erdélyben az alsóbajomi, medgyesi, nagyekemezői, földvári, beret-halomi és radosi oltárképek festői dolgoztak Schongauer metszetei után. Az ország egészét tekintve több, mint 30 táblakép készült kompozíciói felhasználásával, s jó néhány gótikus szobrászati emlékünkhöz is metszeteinek ismeretéről tanúskodik. Nemcsak kompozícióit, hanem típusait is másolták. Híres Keresztvitelének három jellegzetes fejtípusát a *Győri Antiphonale* miniatúra használta mintaképül.

A XVI. század első felében a nürnbergi kereskedelmi kapcsolatok megerősödése következtében számtalan Dürer-metszet jutott el hazánkba. Hatásuk néhány évtized leforgása alatt több, mint 80 festményen jelentkezett. Nemcsak a szerényebb képességű felvidéki és erdélyi oltárképek mesterei használták metszeteit mintaképül, hanem művészete a magyarországi táblaképfestészet kimagasló jelentőségű egyéniségeinek - M. S. mesternek és a beszercebányai Borbála-oltár művészeinek - fejlődését is jelentősen befolyásolta.

E. S. mester, Schongauer és Dürer metszetei mellett számos más német művész grafikái is elterjedtek hazánkban. Több, mint 20 oltárkép tanúskodik Hans Leonhard Schäußelein metszeteinek magyarországi népszerűségéről. Albrecht Altdorfer hatása hat magyarországi oltárképen jelentkezett, id. Lucas Cranach metszeteit pedig a lőcsei Szent Jakab-főoltár táblaképeinek festője használta mintaképül. De kisebb mesterek, Hans Sebald Beham, Hans Springinklee és Wolf Traut grafikáinak magyarországi előfordulását is több metszetátvétel tanúsítja.

A legjobb német grafikus művészek metszeteivel egy időben számos illusztrált könyv is eljutott hazánkba. Ezek a kötetek ismét újabb körökkel ismertették meg a külföldi grafikus

művészek alkotásait s egyben az alkalmazott grafika fontos szerepét és szinte kifogyhatatlan művészi lehetőségeit. Az egykor Magyarországon használt illusztrált kötetek számáról, művészek szerinti megoszlásáról középkori könyvtáraink nagymérvű pusztulása miatt ma már közvetve sem tájékozódhatunk.

Némi útbaigazítást adnak azonban a külföldön nyomtatott magyarországi rendeltetésű könyvek, amelyek többnyire gondos kiállításban és számos illusztrációval kerültek forgalomba. Fametszeteik között több magyar vonatkozású vagy magyarországi megrendelő ízlését, művészi elképzelését tükröző illusztráció van.

A magyar vonatkozású metszetek sorában külön csoportot alkotnak azok a könyvadás-jelvények, amelyekkel a nagy könyvforgalmat lebonyolító tehetősebb budai könyvkereskedők díszítették a költségükön kiadott köteteket. A többnyire Olaszországban készült - s gyakran fekete vagy vörös alapú - budai könyvadás-jelvények általában igen ízléses, figurális díszű metszetek. Joannes Paep egyik - több változatban ismert - könyvadás-jelvénye Adalbert püspököt, az esztergomi székesegyház védőszentjét, Stephanus Heckel egyik kiadói jelvénye pedig I. István királyt ábrázolja. Magyar vonatkozásúak a „Patrona Hungariae”-vel díszített budai könyvadás-jelvények is.

A magyarországi megrendelésre nyomtatott, vagy elsősorban magyarországi használatra szánt XV. századi könyvek közül a világi tárgyú kötetek szerényebb kiállításban készültek. Kivételesen sok illusztrációval jelent meg Thuróczi János *Chronica Hungarorum*-ának két kiadása. Az 1488. március 20-án befejezett brünni kiadás élelmes nyomdászai - Konrad Stahel és Matthias Preinlein - 36 dűcot készítették a 41 királykép előállításához; néhány metszetet tehát a később uralkodó királyok szemléltetésére ismételtelen is felhasználtak. Erhard Ratdolt augsburgi nyomdász hasonló ügyeskedéssel oldotta meg az 1488. június 3-án forgalomba került második kiadás illusztrálását. Ő már csata jeleneteket is alkalmazott a *Chronica* szemléltetésére, de a 41 vezér, illetőleg király bemutatására csak 24 dűcot vésetett. Több metszetét vagy azonos formában, vagy a háttér s egyéb mellékes részletek utólagos átalakításával két-három király ábrázolására is felhasználta. Az augsburgi kiadás legszínvonalasabb díszé az I. László király és a kun harcos küzdelmét megelevenítő címkép. A Képes Krónika miniatúráival több megegyezést mutató illusztrációkhoz hasonlóan ez is magyar művész rajza után készülhetett.

A könyvdíszítés más sajátosságait közvetítették Magyarországra a - többnyire budai könyvkiadók költségén - külföldön kiadott magyarországi rendeltetésű egyházi szerkönyvek. Közülük a misekönyvek és a breviáriumok készültek a legdíszesebb kiállításban, s ezekben maradt fenn a legtöbb magyar vonatkozású fametszet. Az 1501-ben Lyonban kiadott kivételes szépségű *Esztergomi Missale* egyes példányaiban - utólag a címlap versójára nyomtatva - monumentális hatású illusztráció maradt fenn, amely az Árpád-ház szentként tisztelt férfialakjait, I. Istvánt, I. Lászlót, Imre herceget s felettük a holdsarlón trónoló „Patrona Hungariae”-t ábrázolja. A német művészre valló illusztráció magyar ikonográfiai utasítások szerint készülhetett, s valószínűleg a budai kapcsolatokkal rendelkező Koberger-kiadóvállalat révén jutott el Lyonba.

Sokkal eredetibb felfogást tükröz az a hasonló tárgyú, szokatlanul nagyméretű fametszet, amely Petrus Liechtenstein velencei nyomdász 1511-ben forgalomba került *Zágrábi Misekönyvében* jelent meg. A címlap versóját elfoglaló impozáns metszet - az olasz *santa conversazione* típust követve - a trónoló Máriát, két oldalán pedig I. István királyt és Imre herceget, illetőleg I. László királyt állítja a néző elé. Az olasz hatásokat feldolgozó német művész metszete a középkori ikonográfiai típusokat követve jellemzi a három magyar szentet: I. István király nem jóságos aggastyán, hanem akaraterőt és céltudatosságot sugárzó egyéniség, s Imre herceg sem leányos ifjú, hanem vitézi megjelenésű férfi. Az iniciálékkal, záró-

lécekkel szinte túlsúfolt pompás misekönyvben a László-napi miseszöveget kezdő D iniciálé Szent László alakját zárja magába.

Ha nem is eredeti, de a magyar olvasók számára átalakított illusztrációval jelent meg a bécsi Winterburger-nyomda 1508-ban elkészült *Esztergomi Missaléja*. A címlap versóján levő Arma Christi ábrázolás Winterburger 1507. évi *Passaui Missaléjéhez* készült, s akkori felhasználásakor a kapuzatszerű keret timpanonja két püspök társaságában Passau védőszentjét, István protomartírt ábrázolta. Winterburger az *Esztergomi Missaléhoz* kicseréltette a dúc felső részét, s a timpanonba I. István, I. László és Imre herceg alakját metszette ki.

A magyar megrendelők számára különlegesen kedves magyar vonatkozású metszeteken kívül számos művészi vagy technikai szempontból értékes illusztráció jelent meg a hosszú évtizedekig külföldön nyomtatott egyházi szerkönyvekben. A velencei Ratdolt-nyomda 1486-ban megjelent *Esztergomi Missaléjának* ötszínű kánonképe a színes nyomású fametszetek szépségével ismertette meg a magyar papokat. Ugyanez a misekönyv juttatta el Magyarországra Ratdolt páratlan szépségű, reneszánsz ornamentikájú, fekete alapú iniciáléit. Joannes Emericus de Spira velencei nyomdász egymást követő magyarországi misekönyvei s számos más velencei nyomdában megjelent missale és breviarium szolgáltathatta az ötletet a XVI. században nálunk is meghonosodó iniciálé nagyságú bibliai illusztrációk alkalmazásához.

A metszetátvételekre vonatkozó adatok s az előzőekben felemlített néhány illusztrált kötet alapján még csak megközelítő képet sem alkothatunk a XVI. század első negyedéig hazánkba eljutott grafikákról. Mindez csupán a grafikák beáramlásának főbb lehetőségeire és útvonalára hívhatja fel a figyelmet. E rövid s távolról sem szisztematikus áttekintésből is kitűnik azonban, hogy a XVI. század első negyedéig önálló lapokként vagy nyomtatványok díszeként Magyarországra került metszeteken a grafikus művészetek fejlődésének úgyszólván minden jelentősebb művészi és technikai eredménye képviselve volt. Metszetek vagy metszet-sorozatok formájában túlnyomórészt német, németalföldi mesterek munkái kerültek hozzánk, a külföldi illusztrált kötetek pedig csaknem valamennyi jelentősebb grafikusközpont s különösen sok olasz mester művészi törekvéseit juttatták el hazánkba.

A metszetek elterjedése, népszerűsége ellenére a grafikai eljárások csak nehezen honosodtak meg hazánkban. Középkori hivatalos és magánirataink számos művész és iparos nevét tartották fenn, XV. századi grafikus művészekről azonban nincsenek adataink. Az egyetlen név szerint ismert XV. századi magyarországi fametsző, Antal szerzetes, a szentlőrinci pálos rendházban valószínűleg szentképeket metszett. Műve nem maradt fenn. Bizonyára több fametsző is volt az országban - főleg a szerzetesek és ötvösök körében -, metszeteik azonban elpusztultak. Szerény képességeikkel az igényesebb közönség érdeklődését nem vonták magukra, a szegény nép kártya- és szentkép-szükségletének kielégítésében azonban részt vehettek.

A könyvnyomtatás korai átvétele nem segítette elő a grafikai eljárások magyarországi elterjedését. Hess András 1473-ban felállított budai könyvsajtójának ma ismert két nyomtatványában egyetlen fametszet sincs. A Basilius-kiadás nem igényelt illusztrációt. A nagy várakozással kibocsájtott *Chronica Hungarorum* vonzóerejét azonban jelentősen emelhette volna néhány tetszetős szemléltető metszet.

Hasonlóképpen hatástalan maradt fametszésünk kialakulására a második magyarországi ősnyomda működése is. Az eddigi adataink szerint 1477 és 1480 között tevékenykedő könyvsajtónak sem nyomdásza, sem működési helye nem ismeretes. Létezését csupán három szerény kiállítású nyomtatvány bizonyítja. A műhely első terméke - Antoninus Florentinus firenzei érsek *Confessionaléjának* 1477. évi kiadása - nem igényelt illusztrációt. A második munka, Laudivio Zacchia Vezzanense latin nyelvű Jeromos-életrajza, a külföldi nyomdáknak is illusztráció nélkül jelent meg. Az 1480. május 11-én kibocsájtott búcsúlevelet is bátran

kinyomtathatta a műhely fametszet nélkül. A Hess-sajtónál szerényebb felszerelésű és látszólag több nehézséggel küszködő második nyomda nem foglalkoztathatott grafikus művészeket, hiszen nyomdai felszerelésének hiányait sem tudta megfelelően pótolni.

A két rövidéletű XV. századi nyomda megszűnése után fél évszázadig nem létesült új könyvnyomtató műhely Magyarországon. A Mátyás halálát követő feudális anarchia s az ország gazdasági-társadalmi elmaradottságából adódó nehézségek nem kedveztek a nagyobb befektetést igénylő kezdeményezéseknek. Később viszont a török megszállást követő széttagoltság és szüntelen hadviselés hátráltatta és szorította szűk keretek közé az ország szellemi életének alakulását.

Buda eleste után sem a Habsburg-uralom alá tartozó országrészben, sem a török hódoltságban, sőt még az erdélyi fejedelemségben sem jött létre nagyobb területek szellemi fejlődését döntően irányító központ. Az egyes országrészekben a gazdasági és kulturális élet különböző feltételek között s több kisebb központ kisugárzó hatása szerint alakult. Az új központok a fejlettebb gazdálkodásra áttért nagybirtokokon és a viszonylag kedvezőbb, zavartalanabb körülmények között fejlődő felvidéki és erdélyi városokban keletkeztek. A nagybirtokokon és a kulturált városokban indult újra a hosszú időre elakadt magyarországi könyvkiadás, s ugyanitt honosodtak meg a grafikai eljárások is.

A mohácsi vész után kialakult új földbirtokos osztály - a központi hatalom megszűnése következtében - megnövekedett szerephez jutott a gazdasági és kulturális élet szervezésében. Azok a Nádasdyak, Perényiek, Zrínyiek, Balassiak, akik felismerve a birtok tőkeképző erejét korszerű gazdálkodásra tértek át, rendszerint jelentős összegeket fordítottak művelődési célokra is. Iskolákat állítottak, magyar ifjak külföldi tanulmányait fedezték, írókat, prédikátorokat támogattak, s bőkezű mecénásai voltak a magyarországi könyvnyomtatásnak. Nádasdy Tamás országbíró sárvár-újszigeti udvara a legjelentősebb dunántúli művelődési központtá fejlődött. Nádasdy az ország legvagyonosabb főura volt, de a nálánál szerényebb jövedelmű birtokosok udvarában is hasonló módon alakult a kulturális élet. Különösen sok író munkáját és kézirat megjelenését segítették elő a Perényi-család tagjai.

Számos XVI. századi magyarországi nyomda a könyvkiadás költségeit biztosító főurak birtokain működött. A sárvár-újszigeti nyomda munkásságát Nádasdy Tamás, Huszár Gál komjáti nyomdáját a Forgách-család, Hoffhalter Rudolf dunántúli könyvnyomtató tevékenységét Bánfi Miklós Zala megyei főispán, majd Zrínyi György támogatta. Manlius János rövid magyarországi működése alatt Németújvárott a Batthyány-család, Monyorókeréken az Erdődyek, Sopronkeresztúron Nádasdy Ferenc támogatásával tartotta fenn könyvnyomtató műhelyét. Bornemisza Péter nyomdaállítást s műveinek közreadását pedig a reformációra áttért felvidéki birtokosok - főurak és köznemesek - összefogása biztosította.

A mecénások támogatása azonban bizonyos személyes elkötelezettséget rótt a könyvnyomtatóra s legjobb esetben is csak néhány mű megjelentetésére terjedt, ösztönzéseikkel s anyagi hozzájárulásukkal nagyszerű művek jöttek létre, de egy helyen állandósuló, széleskörű olvasótábort kiépítő könyvnyomtató műhelyek nem tudtak kifejlődni. Ehhez a megfelelő anyagi és egyéb feltételeket a XVI. századi Magyarországon is a polgárság fokozatos megerősödésével kultúrközpontokká nőtt városok biztosították.

A három országrész közül viszonylag Erdély fejlődése volt a legzavartalanabb, következőképpen a könyvnyomtatás újraindítására is itt történtek az első kezdeményezések. Erdély három nyelvű lakosságának gazdasági és társadalmi fejlődése eltérő sajátosságok szerint alakult. A Szászföld már az 1500-as években Magyarország iparilag legfejlettebb része volt. A jövedelmező ipar mellett a Havasalföldre és Moldvába irányuló kereskedelem is nagyban támogatta a szászok gazdasági megerősödését. Beszterce, Szeben és Brassó elsősorban nem belső piacából, hanem délre irányuló közvetítő kereskedelméből erősödött, gazdagodott.

Az anyagi jóléttel párhuzamosan emelkedett a szász városok s különösképpen Brassó művelődési színvonala. A városi számadáskönyvekben megőrzött művésznevek tanúsága szerint a XVI. század elején Brassóban és Szebenben élénk művészi tevékenység folyt. A szászság kulturális igényei az iskoláztatás gondos megszervezésében is korán kifejezésre jutottak. A módos szász polgárok már a XV. században külföldi egyetemeken taníttatták fiaikat. A bécsi egyetemnek alapításától kezdve (1365) a mohácsi vészig körülbelül 5000 magyarországi hallgatója volt, s a Natio Pannoniae tagjainak többségét a szászok alkották. A XVI. század második negyedében már a Luther és Melanchthon eszméitől híressé vált wittenbergi egyetemet is egyre több szász ifjú látogatta.

Az erdélyi szász polgárok könyveiket hosszabb ideig a külföldet járt egyetemi hallgatók révén, illetőleg kereskedelmi összeköttetések segítségével szerezték be. Ezek a lehetőségek azonban a XVI. században már nehezen elégítették ki a polgárság fokozódó igényeit, s alig nyújtottak támogatást a helyi iskolákban folyó tanításhoz. Az egyre növekvő könyvszükséglet fedezésére a XVI. század első felében két szász nyomda létesült. A szebeni műhely korai termékei a századok során elpusztultak, a nyomda működéséről ma már csak közvetve tájékozódhatunk. A magyarországi fametszetes könyvdíszítés első emlékei ily módon a brassói Honterus-nyomtatványokban maradtak fenn.

A század közepén kezdte munkásságát a harmadik erdélyi nyomda. Az új vállalkozás az erőteljesen fejlődésnek induló Kolozsvárral létesült. Kolozsvár a XVI. század második felében élte virágkorát, amikor a szász városok kereskedelme már hanyatlott. Központi fekvésénél fogva nagy területek mezőgazdasági termékeit vásárolta fel, s ugyanazon vidékekre iparcikkeit továbbította. Külkereskedelmi kapcsolatai Lengyel-, Cseh- és Morvaországon kívül egész Kölnig és Nürnbergig értek. Erdély fejedelemséggé alakulása után Kolozsvár harmincadhely volt, s 1558-ban csaknem minden árura kiterjedő árumegállító jogot kapott. A korábban mezőgazdasági jellegű település rövid idő alatt Erdély gazdasági központjává vált. Az 1560-as években már „civitas primaria Transilvaniae”-nek nevezték a várost. A gazdasági élet irányításában nyert kulcspozíciója mellett a Zápolya-udvar kolozsvári megtelepedése is jelentősen fellendítette a város fejlődését. A polgári élet szerény keretei mellett ekkor egy új, szokatlanul nagystílú életforma bontakozott ki Kolozsvárról, amely a város külsejére és szellemi életére is rövid idő alatt kedvezően hatott. A fejedelmi udvar jelenlétéből adódó változások kiszélesítették a polgárság látókörét, fokozták művészi és művelődési igényeit. A város társadalmi és vallási ellentétekben sem szűkölködő, élénk szellemi élete kihatott a helyi nyomda működésére is. A Hoffgreff-Heltai-sajtó alapításától kezdve rendkívül termékeny volt, s a legkülönbözőbb társadalmi rétegek igényeit kielégítő nyomtatványok sorát hozta forgalomba.

Más körülmények között alakult a felvidéki városok fejlődése. A török támadásaitól megkímélt területeken a városi lakosság viszonylag rendezett, nyugodtabb légkörben élt. A kül- és belkereskedelem a századok óta kialakult útvonalakon folyt tovább. Pozsony kereskedelme elsősorban a német városok felé irányult, míg Kassa és Bártfa a Lengyelországból beszerzett posztót és egyéb iparcikkeket közvetítette dél felé. A nemzetközi összeköttetések s a vagyonosodó patríciusok művelődési igényei ösztönzően hatottak a felvidéki városok kulturális fejlődésére. Kassa, Pozsony, Lőcse, Bártfa, Eperjes és a bányavárosok a XV-XVI. században fontos művészeti központok, ahol a táblaképfestészet és a gótikus falfaragás ma ismert legszebb emlékei készültek. Ugyanezek a helyeken már a XV. században jelentős könyvmásoló és díszítő tevékenység folyt. A vagyonosabb polgárfjak külföldi egyetemeken - Krakkóban, Prágában, Bécsben s a század második negyedétől kezdve Wittenbergben - tanultak. Az írástudás és az irodalmi műveltség terjedésével együtt jelentősen gyarapodott a polgári könyvtulajdonok, könyvgyűjtemények száma.

Az északi országrész gazdaságilag fejlett és művelt városaiban könyvnyomtató műhely azonban sokáig nem létesült, mert a lakosság a fejlett kül- és belkereskedelem révén könnyen fedezte könyvszükségletét. Az iskolamesterek és a külföldön tanuló ifjak könyvvásárlásaikat Krakkóban és Wittenbergben, vagy Bécsben bonyolították le. Megkönnyítette a könyvek beszerzését, hogy a városok német ajkú lakossága a külföldön megjelent német könyveket nyelvi nehézség nélkül forgathatta. A magyar lakosság könyvszükségletét meg rendszerint azok a felvidéki kereskedők vásárolták meg Debrecenben vagy Kolozsvárott, akik a lengyel posztót szállították az alföldi városok és Erdély számára.

A Felvidék kitűnő összeköttetései oly mértékben pótolták a helyi könyvbeszerzést, hogy könyvkereskedő is nehezen tartotta fenn magát az itteni városokban. Güttler Gáspár eperjesi könyvkereskedő posztó árusításával is foglalkozott, mégsem találta meg számítását. Rövid idő alatt felhagyott vállalkozásával és Boroszlóba költözött. Az első felvidéki városi nyomdát a korábban szintén könyvkereskedéssel foglalkozó Gutgesell Dávid állította fel Bártfán 1578-ban. Ugyanebben az évben kezdte munkásságát az egyetlen XVI. századi magyarországi katolikus nyomda, a nagyszombati könyvsajtó és Scholtz Kristóf rövidéletű beszercebányai műhelye. A mecénásoktól támogatott felvidéki nyomdák - Huszár Gál komjáti műhelye és a Bornemisza-Mantskovit-nyomda - is csak az 1570-es években létesültek.

A Dunántúlon a XVI. században egyetlen állandó nyomda sem működött. A rövidéletű sárvár-újszigeti könyvsajtó után hosszú ideig - több, mint harminc évig - szünetelt a könyvkiadás a török becsapásaitól állandóan fenyegetett nyugati területeken. A század utolsó negyedében két képzett könyvnyomtató is szerencsét próbált a Dunántúl nyugati megyéiben, de csak Manlius János szüntelenül vándorló nyomdája fejtett ki jelentősebb tevékenységet.

A harmadik országrészben, a hódoltságban a török tiltó rendelkezései miatt nem terjedhetett el a könyvnyomtatás. A török-megszállta területeken a XVI. században nyomda létezéséről nincs biztos adatunk. A lakosság könyvszükségletét a kolozsvári sajtó és a Debrecenben munkálkodó könyvnyomtatók fedezték.

A nyomda mint céhszabályokhoz nem kötött önálló vállalkozás, és még inkább mint az új eszmék széleskörű terjesztője, nálunk is a haladás fontos előmozdítója volt. A könyvnyomtatás a XVI. században Európa-szerte, s így Magyarországon is a humanizmus és a reformáció eszméinek gyors térhódítását támogatta. XVI. századi könyveink többsége a prédikátorok műveit adta közre. A bibliai históriák, a bibliai alapon készülő krónikák, verses prédikációk, vigasztaló és más alkalmi énekek, zsoltárátdolgozások, iskoladrámák és vitairatok azonban nemcsak vallásos mondanivalót, hanem ismereteket is közvetítettek, s a bibliai történetek tükrében gyakran koruk társadalmi problémáira mutattak rá. Emellett az előadásmód szemléletességével, vagy annak kísérletével is új, polgári jellegű kultúra kibontakozását szorgalmazták. A hitújítást és a biblikus műveltséget terjesztő művek mellett egyre több világi tárgyú munka - krónika, históriás ének, széphistória, humanista írás és a klasszikus irodalom számos remeke - jelent meg a XVI. századi magyarországi nyomdáiban.

A könyvnyomtatás egyre újabb rétegeket vont be a művelődni vágyók táborába. Az új olvasók megnyerésében és az ismeretek népszerű terjesztésében fontos szerepet töltöttek be a könyvek szemléltetésére és díszítésére alkalmazott fametszetek. Könyvnyomtatóink általában ízléses kiállítású, tetszetős könyvek közreadására törekedtek. A grafika magyarországi fejletlensége miatt azonban lényegesen több nehézséggel kellett megküzdeniük, mint külföldi nyomdásztársaiknak. Néhány nyomdatulajdonos maga készítette kiadványai díszait, mások külföldről szerezték be a metszeteket. A legtöbb magyarországi nyomda pedig fametszeteken kívül szerényebb könyvdíszeket is felhasznált nyomtatványai tetszetős kiállításához.

Így terjedt el nálunk is a XVI. századi könyv legegyszerűbb, olcsó és gazdaságosan felhasználható dísze: a körzet, vagy másképpen nyomtatott díszítmény, nyomdai cifra (fleurons,

vignettes de fonte, printers flowers, Röslein). A többnyire levélformát vagy valamilyen keleti díszítő motívumot ábrázoló körzetek apró fémszerszámok segítségével készültek. Az előállításukra használt szerszámokat először Aldus Manutius velencei ősnymondász alkalmazta, de az ő műhelyében még a kötések díszítményeit készítették ezekkel az eszközökkel. Valószínűleg Henri Estienne párizsi könyvnyomtató használta először ezeket a kis díszítményeket a könyv lapjain, a szöveg egyes részeinek elhatárolására, vagy a fejezetek lezárására. A XVI. század második felében általánosan elterjedt, szinte divattá vált a körzetekkel való könyvdíszítés. A nyomtatott díszítmények számtalan változata volt forgalomban, ugyanazt az ornamenset azonban Európa legkülönbözőbb városaiban egyidejűleg alkalmazták. A kis díszek nemzetközi elterjedtségük miatt egyetlen nyomda felszerelésének sem voltak jellegzetes tartozékai - rendszerint a betűtípusokkal egy időben vásárolták őket -, s így lényegében a mi további vizsgálódásunk területén kívül esnek.

A XVI. századi nyomdászok grafikákon és körzeteken kívül kliséről készült iniciálékat és záródíszeket is használtak nyomtatványaik díszítésére. A legelső könyvdísz-klisék a XV. század végén készültek. Alkalmazásuk azonban csak a XVI. század második felében terjedt el szélesebb körben, amikor a könyvtermelés ugrásszerű emelkedése miatt a grafikus művészek már nem tudták a megnövekedett igényeket kielégíteni. A XVI. század második felében forgalomban levő kliséket Jacobus Lucius helmstedti nyomdász és fametsző állította elő és terjesztette. Az erdélyi származású Lucius mint fametsző telepedett meg az 1550-es években Wittenbergben, s később nyomdát alapított. 1564-ben Rostockba, majd 1579-ben Helmstedtbe költözött, s nyomdája vezetése mellett egyre nagyobb méretekben foglalkozott a metszetek sokszorosításával és a klisék eladásával. Számos iniciálé- és záródíszkliséket hozott forgalomba és egész illusztráció-sorozatokról készített kliséket. 1588-ban Bogislaw pommerániai herceggel kötött szerződést a barthi Bibliakiadás illusztrációinak megtervezésére. A szerződés szerint Lucius nem dúcok, hanem klisék szállítására kötelezte magát; s valóban, a barthi biblia illusztrációiból több másodlatot hozott forgalomba. A könyvdísz-klisék gyártását és eladását később fia, ifjú Jacobus Lucius folytatta. A könyvdísz-klisék néhány évtized alatt széles körben elterjedtek. A fametszetekkel is jól felszerelt nyomdák megnövekedett könyvtermésük változatos díszítéséhez használták fel a kliséket, az anyagi nehézséggel küzdő, kezdő vállalkozások pedig olcsóságuk miatt vásárolták e szerényebb díszeket. A XVI. század végén Európa-szerte már ugyanúgy használták az iniciálé- és záródísz-kliséket, mint a körzeteket, s így ezek sem tartoztak a könyvnyomtató műhelyek sajátos jellemvonásokat mutató, művészi értékű díszeihez.

A régebbi magyar nyomdászattörténeti munkák - nem foglalkozva az illusztrációk és könyvdíszek külföldi analógiáinak felkutatásával - a kliséről készült iniciálékat, fejléceket is az egyes nyomdák sajátos díszeként tárgyalták, és nemegyszer az impresszum nélkül megjelent nyomtatványok meghatározásához is felhasználták őket. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy vizsgálódásunk további menetében, a XVI. századi magyarországi nyomdák illusztrációinak, könyvdíszaineinek számbavétele és elemzése során célszerű a könyvdísz-klisék magyarországi elterjedését is nyomon követnünk.

A brassói Honterus-nyomda (1535-1594)

A magyarországi fametszetes könyvdíszítés első emlékei a brassói nyomdához kapcsolódnak. Bizonyára jóval korábban is készültek már szerényebb fametszetek az országban, ezek azonban nem maradtak fenn. A ma ismert legrégebbi magyarországi fametszeteket - Honterus néhány külföldön metszett térképét kivéve - a XVI. század második negyedében megjelent brassói és sárvári nyomtatványok tartották fenn.

A brassói nyomdát a kiváló tudós, pedagógus és reformátor, Honterus János alapította. Honterus bécsi és krakkói tanulmányok s rövid baseli tartózkodás után tért vissza Brassóba, s haláláig szülővárosa kulturális és vallási életének legfőbb irányítója volt. A brassói könyvsajtót saját költségén rendezte be; a nyomdai felszerelést és az első nyomdászt Baseltől hozta magával. Bizonyára része volt abban is, hogy egy évtized múlva, 1546-ban papírmalom létesült Brassóban.

A brassói könyvnyomtató műhely XVI. századi működése három korszakra tagolódik; mindhárom korszakban más színvonalon mozgott és más vonásokat mutatott a nyomtatványok díszítése. A sajtó fénykora arra a másfél évtizedre esett, amikor maga a nyomdatulajdonos állt a műhely élén. A humanista tudós és reformátor Honterus nyomdáját teljes mértékben a művelődés és a hitújítás szolgálatába állította. Elsősorban az iskolai oktatáshoz szükséges művek és a szász nép reformációját támogató vallásos munkák közreadását szorgalmazta. Népszerű olvasmányok, a kolozsvári széphistória kiadásokhoz hasonló, szórakoztató történetek nem láttak napvilágot a brassói nyomdában.

A komoly célkitűzésekhez alkalmazkodott a nyomtatványok külső megjelenési formája, díszítése. Honterus a brassói könyvek kiállításában a velencei Aldus-cég és a baseli könyvkiadás nemes hagyományait követte. Az Aldinákhoz hasonló nyolcadrétű, kis alakú köteteket kedvelte legjobban. A szöveget többnyire latin cursivával szedette, s a könnyen forgatható, ügyes kis könyveket ízléses metszetekkel látta el. Az Aldinákban és általában a tudományos használatra szánt XVI. századi nyomtatványokban kevés fametszetes dísz volt; a finom papirosra nyomott, gondos szedésű könyv egy-két ízléses metszettel vagy anélkül is elnyerte az igényes olvasók tetszését. Az iskolai oktatást vagy a reformáció terjedését támogató görög, latin és német nyelvű brassói nyomtatványokhoz is ez a komoly megjelenési forma illett legjobban.

A korai brassói könyveket rendszerint csak címlapkeret és a sajtó fametszetes nyomdászjegye díszíti. A metszeteket maga Honterus készítette. A fametszés mesterségét külföldi tartózkodása alatt sajátította el: Baselben néhány térképe nyomtatásban is megjelent. 1532-ből való Baselben kiadott Erdélyt ábrázoló metszetes térképe. A később oly kiváló kartográfussá fejlődő fiatal tudós metszetét előkép után készítette: Lázár diák Magyarországot ábrázoló térképét követte, de a Szászföldet, szűkebb szülőhazáját már a mintaképnél sokkal részletesebben ábrázolta. Honterus erdélyi térképe a legelső nyomtatásban is megjelent részletes térképekhez tartozik, s ezért a metszetet a magyarországi kartográfiatörténet is egyik legértékesebb korai emlékeként tartja nyilván.

Honterus erdélyi térképén - későbbi szokásától eltérően - nevét és származását is feltüntette. Munkáját ízléses elrendezésű feliratban Nagyszeben tanácsának ajánlotta, s Brassó városának címerével díszítette. I. H. C. betűkből álló mesterjegyét sajátos módon a térképmezőben, Brassó mellett, egy kis szalagon helyezte el.

Sokkal jelentéktelenebb metszet az a két csillagászati térkép, amelyet Honterus 1532-ben Aratus *Phaenomena* című művének latin fordításához a baseli Henricpetri-cég számára készített. A nyomdaalapítás gondolatával foglalkozó Honterus bizonyára nemcsak térképeket metszett Baselben, hanem a könyvdíszítés iránt is érdeklődhetett. A baseli könyvillusztráció éppen ottléte idejében élte virágkorát.

A XVI. század elején Augsburg és Basel volt az Itálián kívüli kora reneszánsz könyvdíszítés legfontosabb központja. Baselben szerényebb lehetőségek között fejlődött a fametszés, mint Augsburgban, ahová I. Miksa császár bőkezűen támogatott fejedelmi megbízásai számos kiváló német grafikus művészt vonzottak. Az első kimagasló jelentőségű baseli illusztrált könyvek a XV. század utolsó évtizedében jelentek meg. 1493-ban került ki Michael Furter nyomdájából Chevalier de la Tour-Landry *Buch des Ritters von Thurn* című népszerű munkája, amelynek 30 fametszete közvetlen előadásmódban szemlélteti a gonosz pórul járásának humoros jeleneteit. Az illusztrációk mestere különösen a meztelen emberi test és az intérieurök ábrázolásában múlta felül baseli kortársait. Egy évvel később hozta forgalomba Johann Bergmann von Olpe Sebastian Brant *Das Narrenschiff* című munkáját, amely rövid idő alatt Erasmus *Balgaság dicsérete* című műve mellett a legnépszerűbb könyvvé vált. A kölni biblián kívül nincs még egy olyan német nyomtatvány, amelynek metszeteit olyan gyakran másolták volna, mint a *Narrenschiff*-ét. Illusztrációi a *Buch des Ritters von Thurn* metszeteit is felülmúlták plasztikus ábrázolásmódjukkal, a szereplők fizikai és lelki sajátosságainak, érzelmi világának változatos jellemzésével. A két munka illusztrációinak problematikája számos kutatót foglalkoztatott, s nem egy közülük e sorozatokban, vagy azok egyes részeiben a fiatal Dürer művészetét vélte felismeri.

A *Buch des Ritters von Thurn* és a *Narrenschiff* illusztrációinak kivételes szépségét a korabeli baseli könyvdíszek meg sem közelítették. A fametszetes könyvdíszítés első jelentősebb baseli mestere a számos városban megfordult Urs Graf volt. Baselben egész illusztráció-sorozatokat készített Adam Petri, Johann Amerbach és Michael Furter kiadványaihoz. A rendkívül termékeny művész Schongauer, Dürer, majd Hans Baldung Grien hatása alatt alakította stílusát, kompozícióin pedig olasz motívumokat és mintaképeket is szívesen követett. Sokoldalú és könnyen alkotó művész volt, de témaválasztásában s kompozícióiban egyaránt került az elmélyülést igénylő problémákat. Baselt nem is Urs Graf, hanem ifjú Hans Holbein közreműködése emelte a XVI. század első negyedében a reneszánsz könyvdíszítés egyik legfontosabb északi központjává. Holbein 1516-ban a baseli Froben-nyomda számára készítette első címlapkeretét, majd több más megbízás után 1522-ben illusztrációkat tervezett az Adam Petri és Thomas Wolff kiadásában megjelent Luther-bibliához. Csaknem valamennyi jelentősebb baseli könyvkiadóval kapcsolatban állt, s a legszebb Froben- és Cratander-kiadványok címlapkereteit, fametszeteit ő készítette.

Holbein illusztrációi és könyvdíszei Baseltől való távozása után is sok ösztönzést adtak a helyi művészeknek, szinte meghatározták a baseli fametszés továbbfejlődésének irányát. Művészetének hatására vált a kiegyensúlyozott kompozícióra, harmóniára, világos vonalvezetésre való törekvés a XVI. század eleji baseli fametszés egyik jellemző vonásává.

Honterus legtöbb fametszetén a baseli könyvdíszítés hatása tükröződik. Különösen szembe-tűnő ez a hatás legtöbbször használt brassói fametszetén, a nyomda mesterjegyén, amely a kor szokásához igazodva a város címerét (fagyökér felett liliomos korona) ábrázolja (II. tábla 2). A címer rajza megegyezik Honterus erdélyi térképének brassói címerével. A nyomdászjegyen azonban az erdélyi térképen alkalmazott zömök pajzsformát már karcsúbb, elegánsabb címerpajzs váltotta fel. Ez a volutákkal határolt tagoltabb, könnyedebb pajzstípus a baseli reneszánsz nyomdászjegyek lófej-pajzsformáját követi. Nem valamelyik baseli nyomdászjegy másolata, hanem a közös típus egyik változata. Ugyanez a forma számtalan részletmegoldással variálódik a Froben-nyomda, Valentin Curio, Bartholomaeus Westheimer, Michael

Isengrin baseli nyomdászok, valamint a Bebel és Cratander-cég egy-egy nyomdászjegyén. A brassói nyomdászjegy erőteljes rajzú, zárt egységet alkotó, tetszetős metszet. A címerpajzs és a korona plasztikus rajzában, a fekete és fehér folthatások, a fény és árnyék ellentétek egyszerű eszközökkel való kiemelésében Honterus művészi igényessége és fametszői készsége egyaránt kifejezésre jutott.

A nyomdászjegyhez hasonlóan a korai brassói címlapkeretek is baseli ösztönzésekről tanúskodnak. Az első címlapkeret (I. tábla 1) - amely több brassói kiadványban ismétlődik - klasszikusan egyszerű felépítésével, tiszta reneszánsz szellemével tűnik ki. A finom keretdísz oldalléceit stilizált levelekkel és vázákkal díszített pillérek alkotják. A felső lécz közép-pontjában elhelyezett vázát indatestű, emberfejű fantasztikus torzlények fogják közre, az azonos elrendezésű alsó lécben pedig két stilizált griff üres címerpajzsot tart. Hasonló jellegű, érettebb, pompásabb címlapkereteket a velencei nyomdászok már a XV. században, a baseli és augsburgi könyvsajtók pedig a XVI. század első negyedében gyakran alkalmaztak. A fehér és fekete ellentétét hangsúlyozó, nyugodt összhatású brassói címlapkeret ennek a széles körben elterjedt típusnak egyik finom változata.

A második keretdísz Honterus 1547-ben megjelent *Agendájának* „Wie man die kracke leut berichten und trösten sol” című fejezetét nyitja meg. A metszet oldalléceit itt is stilizált levelekkel díszített pillérek alkotják, a felső és alsó lécben azonban már csak növényi ornamentika tölti ki. A címlapkeretnek nemcsak kompozíciója egyszerűbb, hanem kivitelében is hanyatlás mutatkozik. A metszet az *Agenda* címlapján levő nehézkesebb, darabosabb kidolgozású brassói címerrel mutat rokon vonásokat.

Honterus 1542-ben kiadott *Rudimenta Cosmographica* című művének címlapkerete (I. tábla 2) új típust követ. A portale-szerű keretben a Brassó címerével díszített talapzat és a két oldalt pillér előtt többszörösen tagolt oszlop emelkedik. A pilléreket összekötő párkány félkör-ívében galamb lebeg, s a kapuzat felett - a keretdísz architektonikus jellegéhez nem illő - stilizált reneszánsz ornamentika ívelődik. Honterus plasztikus és perspektivikus ábrázolásra törekedett, az egymás mögé rendeződő építészeti tagozatok távlati rajzát azonban nem sikerült tökéletesen megoldania. A keretdísz bonyolultabb kompozíciója és részletezőbb, aprólékosabb előadásmódja ellenére sem színvonalasabb, művészibb metszet, mint az első brassói címlapkeret.

Honterus *Compendium iuris civilis* című munkájának címlapmetszete (I. tábla 3) a XVI. századi keretdíszek újabb népszerű típusához kapcsolódik. Ez a metszet már nem reneszánsz kapuzatba zárja a címszöveget, hanem egymásba hurkolódó volutákból, virágokban végződő indákból és delfinszerű állatokból összetevődő, szimmetrikus elrendezésű díszítménnyel veszi körül a cím számára biztosított középső mezőt. Ezt a könnyed, szellemes és harmonikus összhatású kerettípust Baselben már a XVI. század második évtizedében használták. Urs Graf 1514-ben, Holbein pedig 1518-ban metszett azonos felépítésű címlapkereteket. A részletek megoldásában mértéktartóbb brassói fametszet a baseli Froben-cég egyik keretdíszéhez áll legközelebb.

Friss természetszemléletről tanúskodó kerettel (I. tábla 4) jelent meg 1547-ben Honterus reformátori tevékenységének két legfontosabb irodalmi emléke: a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania* és a *Kirchen-ordnung aller Deutschen in Sybembürgen*. A két munka azonos címlapkeretén síkban kiterített növényi ornamentika alkotja a díszítést. A keret alsó lécből szimmetrikus elrendezésű szőlőindák ágaznak szét az oldallécekbe, s a hullámozó, csavarodó venyigék hajlataiban szőlőt csipegető madarak húzódnak meg. Az indák között megbújó szemelgető madár motívumát a magyarországi kőfaragó műhelyek már a középkorban alkalmazták, Honterus azonban valószínűleg nem kőpárkányokról vagy oszlopfőkről, hanem korabeli népművészeti alkotásokból, vagy hasonló jellegű fametszetes címlapkeretektől vette át a keret díszítő motívumát.

Honterus címlapkereteken kívül szerényebb metszeteket is készített. Zápolya Jánosnak ajánlott jogi kompendiumát - *Sententiae ex libris Pandectarum Iuris Civilis decerptae* - Magyarország és a Zápolya-család címerével díszítette (II. tábla 1); Izabella királynénak ajánlott szemelvénygyűjteményét - *Sententiae ex omnibus operibus Divi Augustini decerptae* - pedig Magyarország, Lengyelország, a Jagelló- és a Zápolya-család egyesített címerével (II. tábla 3) hozta forgalomba. Mindkét címert lineáris előadásmód s a címerállatok természetű ábrázolása jellemzi; a címerpajzsok formájában azonban lényeges különbség mutatkozik. Honterus a második, többszörösen egyesített címernél a nagyobb belső teret biztosító, jobban tagolható, kerek talpú pajzsformát választotta. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címerét viszont a baseli típust követő könnyedebb, elegánsabb, lófej-pajzsban ábrázolta.

A korai brassói könyvek egyéb díszai szerény, igénytelen metszetek. Közülük csupán az 1547-ben megjelent *Kirchenordnung* szőlővenyigéhez hasonló zárómetszete tűnik ki, amely összehatásával a címlapkeret jellegéhez idomul. Kizárólag a nyomdai felszerelés eredetének kérdése szempontjából érdemel figyelmet a korai nyomtatványok egyetlen iniciáléja, amely a baseli Henricpetri-cég egyik egyszerűbb típusát követi.

Honterus könyvdísznek szánt metszeteit nem látta el kézjeggyel, s Brassóban készített térképeinek többségét sem szignálta. *Rudimenta Cosmographica* című munkájának 1542. évi brassói kiadásához 4 földrajzi ábrát és 12 térképet metszett, de csak *Universalis Cosmographia* című világtérképén tüntette fel mesterjeggyét s a metszet keletkezésének adatait (I. H. C., Corone, MDXLII). A gondos rajzú brassói térképek Honterus térképészeti ismereteinek és művészi képességeinek határozott fejlődéséről tanúskodnak. Legtöbb térképét fokbeosztás nélkül készítette. Különös elmélyüléssel és személyes élményekkel gyarapított, alapos földrajzi tájékozottsággal ábrázolta a német birodalom területét, Magyarországot és Erdélyt. Térképein a helységek valóságos képét kívánta adni: egyes városok kiemelkedő jelentőségű épületeit - pl. a bécsi Stephanskirchét vagy a strassburgi Münstert - meglepő hűséggel, könnyen felismerhetően ábrázolta. Gondos metszésű térképei a legszebb XVI. századi térképekkel vetekednek, s az egykorú szakértők osztatlan elismerését vívták ki. A *Rudimenta Cosmographica* csupán Zürichben és Baselben több, mint húsz kiadásban került forgalomba, s az egymást követő külföldi kiadások térképei rendszerint Honterus művei után készültek.

Honterus az első magyarországi fametsző, akinek folyamatos művészi tevékenységét ma is több könyvdísz és térkép tanúsítja. A reneszánsz könyvdíszítés szellemével és formakincsével külföldön ismerkedett meg; művészi ízlése kétségkívül Baselben érlelődött. Baselben első sorban térképeket metszett, hazatérve azonban fametszői képességeit is nyomdájára szolgáltatába állította. Honterusban az igényes művész a körültekintő, közönségét jól ismerő könyvkiadóval párosult. Címlapkereteinek megtervezésében és alkalmazásában nemcsak a könyv tárgyához, hanem az olvasók ízléséhez is igazodott. Humanista ismereteket közvetítő tankönyveiben, iskolai auktorkiadásában impozáns reneszánsz címlapkereteket alkalmazott. A szász nép anyanyelvén közreadott *Kirchenordnung* díszítésében viszont a népművészethez közeledett. A szőlőfürtöket csipegető madarakat ábrázoló címlapkeret bizonyára közelebb állt az egyszerű szász polgárokhoz, mint a korábbi bonyolultabb, fejlettebb ízlést igénylő reneszánsz keretdíszek.

Honterus halála után (1549) a brassói könyvsajtó Wagner Bálint brassói lelkész irányításával zavartalanul tovább működött. A humanista műveltségű új nyomdavezető kiadói programjában és a nyomtatványok gondos kiállításában hű maradt Honterus elveihez, Honterushoz hasonló képzettségű fametsző azonban már nem állt a nyomda rendelkezésére. Talán ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy Wagner Bálint Brassóban rézmetsző műhelyt rendezett be. A műhely létezéséről csupán az az 1555. október 29-én kelt levél tájékoztat, amelyet Sáros várának prefektusa, Wernher György királyi tanácsos küldött Eperjesről Pozsonyba, a magyar királyi kamarához. A levélben a műhely termékeiről nem történik említés, a

számunkra hozzáférhető brassói nyomtatványokban pedig csupán fametszetek maradtak fenn. Úgy tűnik tehát, hogy Wagner Bálint rézmetsző műhelye nem befolyásolhatta jelentősebben a brassói könyvdíszítés alakulását.

E korszak legjelentősebb brassói nyomtatványának - az 1557-ben megjelent görög-latin *Novum Testamentum*nak - illusztrációit helyi fametsző, L. F. mester készítette. A szerény képességű mester legsikerültebb munkája a Szent Pál leveleit tartalmazó fejezet címlapkerete (III. tábla 1), amely sokkal jobban érvényesült volna a kötet címlapján. A fametszet keretléceinek közepén egy-egy medaillon az evangélisták jelképeit zárja magába. A felső lécen haltestű, levélkarú fantasztikus torzlények, az oldallécekben szőlőágakon álló vagy kúszó gyermekalakok fogják közre a medaillont. Az alsó lécz két népies figurája - a nyáját őrző, botjára támaszkodó pásztor és a medaillon másik oldalán levő dudás alakja - csak nehezen ismerhető fel. A metszet változatos kompozíciója a mainzi Schöffer-nyomda egyik 1529-ben használt címlapkeretét követi. A botra támaszkodó pásztor figuráját metszőnk Johann Schöffer mesterjegyéből is kölcsönözhetette. A brassói címlapkeret csupán az evangélista jelképek beiktatásával tér el mintaképétől. L. F. mester nehezen boldogult a fejlettebb képességeket igénylő, bonyolult kompozíció visszaadásával. Címlapkeretén a vonalvezetés bizonytalan, az alakok rajza elnagyolt, az arcok sokszor kivehetetlenek; a rajz és a metszés kezdetlegessége következtében a mintakép művészi értékei nagyrészt elsikkadtak. Ugyanezek a fogyatékoságok jellemzik a címszöveg alatt elhelyezett téglalap alakú metszetet, amelyen két merev beállítású ifjú alakja Brassó címerét - a Honterus-féle nyomdászjegy rosszul sikerült másolatát - tartja.

Színvonalas, jó előképek után készítette L. F. mester a *Novum Testamentum* további négy fametszetét (III. tábla 2), az ovális medaillonba zárt evangélista képeket. Az azonos méretű metszetek (55x45 mm) János evangélistát az általánosan elfogadott ikonográfiai típus szerint Pathmos szigetének festői környezetében, Máté, Márk és Lukács evangélistát pedig változatosan jellemzett intérieurben mutatják be. L. F. mester Márk evangélista képét mesterjegyével látta el, a Máté evangélistát szemléltető metszeten pedig az illusztrációk keletkezésének idejét (1557) tüntette fel. Az előképek másolásánál azonban nem járt el kellő gondossággal; metszetei Lukács evangélistát és az 1557-es évszámot tükörképben mutatják.

Valószínűleg L. F. mester metszette Wagner Bálint 1557-ben megjelent *Imagines mortis* című munkájának illusztrációit, valamint fekete alapú, fehér vonalakkal és pontsorokkal tagolt, kezdetleges fejléceit is. Az illusztrációk közül 15 metszet Holbein ún. Nagy haláltáncá után készült. A mester Holbein metszeteit feltehetőleg Georgius Aemylius valamelyik haláltánckiadása alapján egyenesen a dúcra másolta, s így a brassói illusztrációk a mintaképül szolgáló jeleneteket fordított helyzetben, tükörképszerűen mutatják (III. tábla 3-4). A másolás ilyen kezdetleges módjával dolgozó fametsző a Holbein-sorozat kifejező erejét, művészi értékeit nem tudta érzékeltetni. Metszetein csupán a mondanivaló leegyszerűsített ismételése, a mintaképek megközelítő hűségű visszaadására törekedett. Az illusztrációk rajza Holbein metszeteihez viszonyítva bántóan kezdetleges: az alakok merevek, bábszerűek, a háttér és az intérieurök tárgyi elemei gyakran csak nehezen ismerhetők fel. A brassói haláltáncábrázolások egyetlen érdeme, hogy Holbein metszeteinek eszmei mondanivalóját a száz néppel is megismertették.

Wagner Bálint életében csupán az illusztrációk színvonalában mutatkozott visszaesés, halála után (1557) azonban a nyomda fennállása is veszélyben forgott. A könyvnyomtató műhely működése több ízben évekig szünetelt (1557-1562, 1564-1567, 1570-1580), kiadványainak száma erősen megcsappant. Honterus és Wagner könyvkiadói tevékenységének nem akadt méltó folytatója; a hosszabb-rövidebb megszakításokkal dolgozó műhelyt 1557 és 1570 között ismeretlen nyomdászok irányították. 1580-81-ben átmenetileg Szebeni Nyírő János kezelte a nyomdát, 1583-ban pedig Greus György nagyszebeni könyvnyomtató vette át a

műhely vezetését. Greus közreműködése csak egy évre terjedt, 1584-ben visszatért Nagyszébenbe. Távozása után semmi bizonyosat nem tudunk a nyomda további sorsáról.

Wagner Bálint halála után a brassói sajtó kevés reprezentatív kiadványt hozott forgalomba, s csupán néhány szebb metszetet alkalmazott. Több ízléses záródísszel jelent meg az 1560-as évek legjelentősebb brassói nyomtatványa, a Hebler Mátyás szerkesztésében közreadott *Brevis confessio de sacra Coena Domini Ecclesiarum Saxonicarum*. A címlapmetszet, valamint az utolsó levél versóján levő finom rajzú reneszánsz záróléc (II. tábla 4) talán külföldről került Brassóba; az egyszerűbb díszek azonban helyben készülhettek. A legtöbb záróléc hajladozó szőlőágakhoz, indákhoz hasonló, szimmetrikus elrendezésű díszítmény (IV. tábla). Hasonló jellegű léceket már Honterus is metszett, s lehetséges, hogy ezek a díszek is még az ő korából valók.

A század utolsó negyedének legszebb kiállítású brassói nyomtatványa Fronius Mátyás brassói várkapitány *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsylvania* című munkájának 1583. évi latin és német nyelvű kiadása. A Báthory István lengyel király privilégiumával közreadott jogi munka két kiadását azonos címlapkeret és két címer díszíti. Mindhárom metszet kitűnő képességű, ismeretlen mester munkája. Igényessége és tudása a szerényebb címereken (VI. tábla) is kitűnik a biztos vonalvezetésben, a fény és árnyék ellentétek érzékeltetésében s a címerállatok jellemzésében. A Fronius-címert könnyed levéldísz veszi körül, míg a Báthory-címerrel egyesített lengyel címet a nagyszerű sasmadár alakja teljesen betölti.

A művész a pompás címlapkeretbe is beillesztette a kötet megjelenését támogató uralkodó címerét. Itt a keret felső lécében két változatos és ellentétes beállítású, ülő angyal fogja közre a Báthory-címert (V. tábla). A felső lécz szimmetrikus beosztásához hasonlóan az alsó léczben két határozottan kilépő, erőteljes duzzadó griff Brassó város babérkoszorúba zárt címerét tartja. A változatos és kiegyensúlyozott kompozíciójú metszeten a két címertartó angyal természetes és könnyed beállítása, a merész mozdulatok és az egymást keresztező tagok anatómiailag helyes és plasztikus ábrázolása olyan művészi igényességről és tudásról tanúskodik, amely szinte egyedülálló XVI. századi fametszeteink sorában.

A latin kiadást a három metszeten kívül 26x26 mm nagyságú, sematikus levelekkel díszített, kliséről készült iniciálék (II. tábla 5-8) s néhány más típusú, figurális díszű vagy vízszintesen sávazott iniciálé élénkíti (II. tábla 9-12). A német nyelvű kiadásban gót fametszetes kezdőbetűket s két zárómetszetet használt fel a nyomda.

Az áttekintett emléktanyag a XVI. századi brassói könyveknek csak egy hányadát alkotja. Szabó Károly bibliográfiája szerint 1535 és 1594 között közel száz könyv jelent meg Brassóban, több munkát azonban már ez a múlt század végén közreadott bibliográfia is csak irodalmi utalások alapján ismertetett. Az elveszett könyvek díszítéséről nincsenek adataink. Nyilvánvaló tehát, hogy a brassói fametszésről és könyvdíszítésről nyert képünk az elveszett vagy romániai könyvtárakban őrzött brassói nyomtatványok ismeretében előnyösen módosulna; számos értékes metszettel gazdagodna. Jelen áttekintésünkből is megállapítható azonban, hogy a brassói nyomda megalapításától kezdve nyomtatványainak színvonalas díszítésére törekedett, s ami talán még fontosabb: állandó ösztönzője volt a grafikus művészetek fejlődésének. Külföldi eredetű könyvdíszet feltűnően keveset használt: a brassói kötetek fametszeteit folyamatosan helyi művészek állították elő. 1555-ben már rézmetsző műhely is működött a városban. Termékeit nem ismerjük, létrejötté azonban a grafikus művészetek magyarországi elterjedése szempontjából önmagában is jelentős kezdeményezés. A brassói fametszés fejlődése elég pontosan lemérhető. A nyomda számára dolgozó s határozottan elkülöníthető három helyi művész közül csupán L. F. mester nem jelentős egyéniség. Honterus és a Fronius-kötet metszeteit készítő ismeretlen művész a magyarországi fametszés legjobb XVI. századi művelőéhez tartozik.

A sárvár-újszigeti nyomda (1536-1541)

Ugyanazokban az években, amikor Brassóban az első metszetekkel díszített nyomtatványok megjelentek, a Habsburg-uralom alá tartozó nyugati országrészben a leggazdagabban illusztrált XVI. századi magyar könyv kiadásának előkészületei folytak. A több szempontból is fontos munka, Sylvester János Újtestamentum-fordítása, a sárvár-újszigeti nyomdában készült. Az új könyvnyomtató műhelyt Nádasdy Tamás országbíró állíttatta. A külföldi egyetemeken tanult, széles látókörű főúr bőkezűen fedezte a nyomdaállítás költségeit. A sajtó vezetésére 1536-ban - feltehetőleg Bécsben - egy Ioannes Strutius néven emlegetett nyomdász mestert szerződtetett. Strutius azonban nem felelt meg a várakozásnak. A nyomda szellemi irányítója, a tudós Sylvester, elégedetlenséggel figyelte tevékenységét. Sylvester két fontos munkáját, latin-magyar nyelvtanát és Újtestamentum-fordítását gyorsan szerette volna közreadni, Strutius pedig minden módon halogatta a munkát. A *Grammatica* végre 1539-ben megjelent. Az Újtestamentum-fordítás kinyomtatása közben Strutius kivált a vállalkozásból és Ingolstadtba távozott. A sajtó élére ekkor a korábban Krakkóban dolgozó, Strutiusnál jóval képzetesebb Abádi Benedek került. Az *Új Testamentum* 1541-ben készült el. A Buda elestét követő nehéz időkben sem a *Grammatica*, sem az *Új Testamentum* nem talált megfelelő fogadtatásra, s a sikertelenség Sylvestert és az új nyomdászt is elkedvetlenítette. A nagy költséggel berendezett, magyar, latin és görög betűkészlettel felszerelt műhely néhány kisebb nyomtatvány közreadása után megszűnt. Sylvester még 1541-ben gogánfalvi birtokára vonult vissza, Abádi pedig 1543 tavaszán beiratkozott a wittenbergi egyetemre. A használatlanul kallódó nyomdai felszerelésből csak néhány metszet került át Huszár Gál, illetőleg Bornemisza Péter tulajdonába.

A Sárvár-Újszigeten megjelent nyomtatványokból csupán a *Grammatica* és az *Új Testamentum* maradt fenn. A *Grammatica* díszítési módja a korabeli tudományos kiadványokéhoz hasonló: a címlapot fametszetes keret ékesíti, a fejezeteket iniciálék nyitják meg. Az *Új Testamentum* sokkal díszesebb kiállítású: a terjedelmes műben fametszetes címlapkeret, Nádasdy Tamás és felesége egyesített címere, lapnagyságú Kálvária kép, 6 nagyobb méretű apostol-ábrázolás, 100 kisebb illusztráció és számos iniciálé van. A fametszetek többsége a nyugati országrészhez legközelebb fekvő kulturális és művészeti központ, Bécs fametszésével mutat kapcsolatot.

Bécsben meglehetősen későn emelkedett művészi színvonalra a fametszés. A gazdasági, kulturális és politikai szempontból oly jelentős Bécs a könyvnyomtatás átvételében is elmaradt a német birodalom más városai mögött. Az első folyamatosan működő bécsi könyvnyomtató műhely csak 1482-ben létesült; ugyanebben az időben Bécsnél jelentéktlenebb városokban már nagyüzemszerűen folyt a könyvkiadás.

Bécs könyvszükségletét sokáig Augsburg látta el. A két város közti szoros kapcsolatok tág teret biztosítottak az augsburgi könyvek beözönlésének. Augsburgi hatás alatt tökéletesedett a bécsi fametszés is. Augsburg fejlett grafikus művészetének ismerete és követése azonban elsősorban nem külsőségekben, nem a - végső fokon olasz eredetű - reneszánsz motívumok átvételében mutatkozott, hanem a bécsi fametszők plasztikus ábrázolásra való törekvésében, nyugodt, lekerekített redőkezelésében jutott kifejezésre. A kevésbé jelentős korai fametszektől gyors fejlődés vezetett a valósághoz közeledő, művészi értékű ábrázolásokig. Az 1502-ben megjelent *Wiener Heiltumsbuch* illusztrációi fejlett előadásmódjukkal már a legjobb baseli és ulmi fametszetekkel vetekedtek. E korszak egyik fontos emléke az 1503-ban megjelent *Missale Pataviense* kánonképe, amelyet - több más fametszettel együtt - az 1500 és

1504 között Bécsben tartózkodó id. Lucas Cranachnak is tulajdonítottak. Cranach ifjúkori fametszeteit s művészetének a bécsi grafikával való összefüggéseit illetően eltérőek a vélemények, a *Missale Pataviense* Szent István-metszetét azonban a legújabb Cranach-irodalom Cranach ifjúkori munkájaként tárgyalja. Eszerint Cranach összeköttetésben állt Johann Winterburger vállalkozásával, az első folyamatosan működő bécsi nyomdával, amely gazdagon illusztrált és díszített kiadványaival a legjobb bécsi fametszők művészi kibontakozását támogatta.

A fejlődés későbbi szakaszának két név szerint ismert, legtehetségesebb művésze a könnyed, elegáns modorban dolgozó Hans Rebell és az önállóbb, de szaggatottabb vonalvezetésű Richard Atzel volt. A két művész közösen tervezett, puttókkal és népi jelenetekkel díszített iniciáléihoz Holbein nagy sikert aratott iniciáléi adhatták az ösztönzést. Más törekvések jellemzik az 1530-as években működő bécsi kismesterek grafikáit. Művészetük legszebb emlékei lécekből összeállított címlapkeretek. Ezeken a metszeten többnyire vízszintes sávozású semleges háttér előtt síkban kiterítve helyezkednek el egymás mellett a stilizált növényi motívumok s a kissé bábszerű emberi alakok. Az illusztrációs célt szolgáló figurális ábrázolások, bibliai jelenetek rendszerint kis medaillonokba szorulnak.

Az egyik legszebb ilyen típusú metszet Friedrich Nausea bécsi püspök *Zwuo sonderliche Predige* című művének 1535-ben megjelent Singriener-kiadását díszíti. Ennek a zárt, dekoratív stílusnak már jóval kötetlenebb emléke az ún. Judit-léc, amely ugyancsak címlapkeret formájában Nausea *Oratio in sacrosanctam Jesu Christi nativitatem* című munkájának 1536. évi kiadásában került a közönség elé.

A bécsi kismesterek jellegzetes metszeteivel mutat kapcsolatokat a két sárvár-újszigeti nyomtatvány fametszetes címlapkerete. Mindkét keret lécekből összeállított, s csak az alsó és felső léce figurális díszítésű. A *Grammatica* címlapkeretének felső léceben két, stilizált levelekből képzett fantasztikus lény között, medaillon helyezkedik el, amely Jób történetét sommázó ábrázolást zár magába (VII. tábla 1). A hasonló elrendezésű alsó léce az első emberpárt s középen Eszter és Ahasvérus király találkozását mutatja be. A stilizált levelekkel és vázakkal díszített oldalléceken a középpontot hangsúlyozó medaillonok Nádasdy Tamás, illetőleg Kanizsay Orsolya monogrammal jelzett címerét foglalják magukba.

Az *Új Testamentum* nagyobb méretű impozáns címlapkerete hasonló elrendezésű négy lécből áll (VIII. tábla). Itt a két oldallécet magas talapzatra helyezett féloszlopok alkotják. Mindkét oszlop törzsén két címerpajzs Magyarország és Nádasdy Tamás, illetőleg Magyarország és Kanizsay Orsolya címerét zárja magába. Az oldallécek talapzati részén, a fülkeszerű mélyedésben I., illetve S. betűből álló kézjegy utal a metszet készítőjére. Ugyanez az I. S. mesterjegy a címszöveg alatt levő záródísz két szőlőlevelében is kivehető. A címlapkeret felső léceben, Ézsaiás és Jeremiás próféta álló alakja között, a szokásos medaillon Lót feleségének sóbálvánnyá változását szemlélteti; az alsó léceben, Sámson és Judit felmagasodó alakja között pedig a rézkígyó felállításának jelene táru a néző elé.

A figurális jelenetekkel díszített lécek felépítése és fametszői technikája teljesen megegyező, s szembetűnő a díszítő motívumok hasonlósága is. Valamennyi lécen vízszintesen sávozott semleges háttér előtt helyezkednek el a stilizált növényi és állati motívumok, valamint a szimmetrikus beállítású bibliai alakok. A medaillonba zárt bibliai jelenetek szinte maguk is díszítő motívumként hatnak. Ezeken a kisméretű, zsúfolt jeleneteken az emberi alakokat csak néhány vonás jelzi, míg az önálló bibliai figurákat plasztikus ábrázolásra való törekvés, árnyaltabb, részletesebb előadásmód jellemzi. A figurális jelenetek és a bibliai alakok a metszetek egységes dekoratív jellegéhez igazodnak, de sajátos művészi eszközök mégis rájuk terelik a figyelmet. Az önállóan ábrázolt bibliai alakok áttörik a lécek belső keretét, a medaillonokba zárt jelenetek pedig fehér hátterükkel válnak ki a metszetek sötétebb összhatásából.

Az azonos szellemben készült sárvári keretlécek annak a bécsi kismesternek igen dekoratív fametszeteihez hasonlítanak, aki az 1530-as évektől kezdve rendszeresen dolgozott a Singriener-nyomda számára. Ugyanez a sajátos dekoratív stílus jellemzi Friedrich Nausea *Zwuo sonderliche Predige* című munkájának és Pesti Gábor Újtestamentum-fordításának címlapkeretét. A bécsi kismester egyik szokatlanul nagyméretű s ennek megfelelően az átlagosnál részletesebb, finomabb kidolgozású metszete az ún. *Kaufordnung* címlapdíszének alsó léceként jelent meg. Ennek a metszetnek középső medallionja ugyanúgy a rézkígyó felállítását ábrázolja, mint az *Új Testamentum* keretének alsó léce. A két jelenet kompozíciója és néhány részlete is feltűnően hasonlít egymásra.

A sárvár-újszigeti nyomda iniciáléinak többsége is a jellegzetes stílusú bécsi kismester művészetéhez, a Singriener-nyomda egyik kedvelt iniciálékészletéhez kapcsolódik. A sávozott alapú bécsi iniciálékat többnyire virágkoszorút tartó, hatalmas szárnyú puttók díszítik. A hasonló szellemben készült sárvári iniciálék is tetszetős díszek, de nem érik el a világos szerkezetű, dekoratív bécsi mintaképek színvonalát.

A sárvár-újszigeti puttós iniciálék között három változat különböztethető meg. A legteljesebb és legszebb sorozat iniciáléinál a fekete alap és a változatos beállítású, plasztikusan ábrázolt puttók alakja harmonikus, festői összhatást eredményez (IX. tábla 1-12). Kevésbé hatásos a második sorozat, amelynél fehér alapról erős körvonalakkal és kevés belső árnyalással rajzolódik ki a puttók alakja (IX. tábla 13-18). A harmadik változatnál a betűtest és a puttók mögött sávozott háttér húzódik (IX. tábla 19-21).

A puttós iniciálékon kívül más díszítésű és gyakran feltűnően kezdetleges kidolgozású iniciálékat is alkalmazott a sárvári nyomda. Lehetséges, hogy több iniciálét - köztük a 201a levél finom kidolgozású s egészen eltérő stílusú Ö iniciáléját (IX. tábla 31) - Strutius hozta magával, a kezdetlegesebb iniciálék azonban helyben készültek (IX. tábla 22-29).

A keretlécektől és az illusztrációktól is eltérő sajátosságokat mutat az *Új Testamentum* utolsó levelén levő, 1537-ből keltezett fametszet: Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya egyesített címere (VII. tábla 2). A címerpajzsot reneszánsz kapuzat fogja közre, amelynek pillérein és összekötő gerendáján fekete alapon vázák, talpas edényekből és levélmotívumokból képzett díszítés fut végig. A mértéktartóan tagolt, széles címer oromdíszéről plasztikus hatású akantusz-ornamentika omlik alá s szinte szétfeszíti a kapuzat-szerű keret oldalléceit. A pompás reneszánsz ornamentika Hans Rebell egyik metszetének, a Singriener-nyomda nagyméretű mesterjegyének azonos részletéhez hasonlít. Valószínű, hogy az egyesített Nádasdy-Kanizsay-címert is Hans Rebell készítette; hasonló felkészültségű magyarországi művészről nincs tudomásunk.

A sárvár-újszigeti kiadványok illusztrátora az I. S. kézjegyről ismert fametsző. Mesterjegyét az *Új Testamentum* címlapkeretének oldallécein, egy szerényebb záródíszben és két illusztráción tüntette fel. Legszembetűnőbb a kézjegye a Máté apostolt ábrázoló illusztráción (X. tábla 1). Ezt a fametszetet a mester két ízben is átalakította. A dúc átdolgozásakor az ablak előtt dolgozó apostol alakja változatlan maradt, az angyal helyére azonban Márk apostol illusztrációján oroszlán, a metszet harmadszori felhasználásakor - Judás Thaddeus apostol illusztrációján - pedig bunkósbot került. A dúc másodszori átalakítása olyan gondatlanul történt, hogy a metszet vonalkeretének megtörése világosan mutatja az utólagos változtatást.

További négy nagyméretű illusztráció részletesebben jellemzett környezetben, pulpitus vagy asztal mellett, írásba merülve mutatja be az apostolokat. Jakab apostol illusztrációján bábos korláttal körülvett teraszra, a Pál apostolt szemléltető metszeten pedig keleti tájra nyílik kilátás (X. tábla 4). János evangélista - az általánosan követett ikonográfiai típus szerint - itt is Pathmosz szigetén, látomásba merülve jelenik meg (X. tábla 2). Ez a kiegyensúlyozott kompozíciójú metszet a többi apostolábrázolást felülmúlja hangulati gazdagságával.

A hat illusztráció legfőbb erénye az apostolok ihletettségének, munkába mélyedésének érzékeltetése. Elhivatottságukat sokszor aránytalanul nagy glória jelzi, s a lényükből kisugárzó nyugalom a jelenet alaphangulatává válik. A metsző az apostolok ábrázolásában nem túlozza el az emberi test méreteit, nem egyéni jellemvonásaikat hangsúlyozza, hanem valamennyi apostolnál a komoly elmélyedéssel végzett munka fontosságára irányítja a figyelmet. Bármilyen környezetben vagy szerkezeti elvek szerint mutatja be őket, alakjuk a jelenet középpontjába kerül. A mondanivaló egyszerű eszközökkel jut kifejezésre, a fametsző előadásmódja sommázó: a határozott körvonalakon belül kevés párhuzamos vonalból álló belső sávozás fejleszti a formákat. A többnyire valóságos, plasztikus alakokkal szemben az architektúra és a bútortárgyak rajzában bántó fogyatékoságok, távlati hibák mutatkoznak.

A hat nagyméretű apostolábrázoláson kívül további száz kis illusztráció szemlélteti az *Új Testamentum* szövegét. Jó néhány metszet többször ismétlődik a kötetben. A három sorozatba tagolódó kis illusztrációk közül a négy evangélista írását szemléltető metszetek a legszínvonalasabbak (XI. tábla). A sorozat néhány darabja kitűnik ügyes felépítésével, az alakok változatos és harmonikus egységet képező csoportosításával, plasztikus és részletező ábrázolásával. Szembetűnő, hogy az evangéliumi szöveget szemléltető kisméretű metszetek szerkezete általában művészebb, mint a lényegesen nagyobb apostolképeké. A kompozíció majd minden esetben sikerültebbnek mondható, mint az emberi alakok ábrázolása vagy a környezet érzékeltetése. Mindkét jelenség arra utal, hogy az illusztrációk mintaképek után készültek. Ilyen viszonylag kisméretű illusztrációkat Olaszországban már a XV. században használtak misekönyvek és más egyházi szerkönyvek díszítésére. Az olasz könyvek hatása alatt Bécsben is tért hódítottak az iniciálé nagyságú figurális jeleneteket mutató metszetek. Sárvár-Újszigetre valószínűleg Bécs közvetítésével jutott el ez az illusztrációtípus.

A kisméretű újszövetségi illusztrációk közül csak az 5b levél Jézus megkísértését ábrázoló fametszetén (XI. tábla 3) - a sátán mögött felmagasodó fa tövében - van mesterjegy. A többi metszeten bizonyos ismétlődő kompozíciós elvek és kivitelezési sajátosságok jelzik, hogy ezeket az illusztrációkat is I. S. mester készítette. A legtöbb metszet középpontjában Jézus áll, s így alakja önként kívánczik az összehasonlításra. Fejét hosszú vonalokból képzett, jellegzetes három csúcsba ágazó glória veszi körül. Öltözete többnyire földig érő köpeny, amit csupán néhány függőleges vonás és egészen kevés sávozás tagol.

Az *Új Testamentum* utolsó fejezetét, János jelenéseinek szövegét, azonos formájú, de széteső, zavaros felépítésű, elnagyoltabb kivitelű metszetek kísérik (XII. tábla 7-14). A harmadik sorozat az apostolok cselekedeteit illusztrálja (XII. tábla 1-6). Ezek a metszetek méretben eltérnek az előző sorozatok darabjaitól s kidolgozásuk kezdetlegesebb. A legtöbb metszeten csak merev, vastag körvonalak jelzik a sematikus emberi alakokat, s a környezet érzékeltetése is a minimumra egyszerűsített.

A három sorozat színvonalkülönbsége nyilvánvaló, de az összességében leggyengébb harmadik sorozat metszetei között is van jó felépítésű, távlatot, mozgást helyesen érzékeltető illusztráció. Másrészt kidolgozásbeli különbségek nemcsak sorozatonként vagy metszetenként, hanem gyakran ugyanazon metszeten belül - két figura ábrázolásánál - is mutatkoznak. Így például a II. rész 147b lapjának illusztrációján a könnyedén lebegő, fenséges és vonzó Máriával szemben az Úr félalakja bántóan merev és elnagyolt (XII. tábla 12).

A sorozatok közötti színvonalkülönbséget tehát nemcsak gyakorlatlanabb metsző közreműködése, hanem mintaképek hiánya s a munka sürgőssége is okozhatta. Nyilvánvaló azonban, hogy az *Új Testamentum* díszítésében I. S. mesternél járatlanabb metsző is részt vett: a legkezdetlegesebb illusztrációkat (163a, 166a, 175b, 177b, 199a, II. rész 146b, 154b, 155a, 156a) és iniciálékat ez a hiányosan képzett fametsző készíthette.

Az *Új Testamentum* egyik legérdekesebb illusztrációja, a lapnagyságú Kálvária-kép, viszont ismét I. S. mester munkáival mutat azonos jellemvonásokat (XIII. tábla). Kompozíciója eltér a XV-XVI. századi kánonképek ikonográfiai sémájától, s az is sajátos vonása, hogy a kereszten elhelyezett táblán a szokásos INRI rövidítés görög és héber nyelven megismétlődik. Az illusztráció bal oldalán felmagasodó kereszten Krisztus alakja a semleges fehér háttérből sokkal hangsúlyosabban emelkedik ki, mint azokon a XV-XVI. századi kánonképeken, ahol a kereszt mögött városkép vagy tájháttér húzódik. A kereszttel szemben, a kompozíció szerkezeti egyensúlyát biztosító kopár fenyő alatt, háromtagú csoport áll. Középen János apostol alakja emelkedik ki, aki kezét Mária karjára téve gyöngéd szeretettel csillapítani igyekszik az anya fájdalmát. Mária és János apostol nyugodt mozdulataival, visszafojtott érzelmeivel szemben Mária Magdolna összekulcsolt keze és nyitott ajka a kétségbeesés heves kitöréseit sejteti. Az előtér sziklás, kopár talaja, a környezet sivársága a lényegre, a jelenet drámaiságára irányítja a figyelmet - ez pedig határozott művészi tudatosságra vall. A kompozícióban érvényesülő egyszerűség jellemzi a művész előadásmódját is. A régies, szigorú vonalmetszéssel Krisztus testének plasztikusságát éppúgy érzékelteti, mint Mária Magdolna öltözetének részleteit, vagy a szereplők érzelmi megnyilatkozását.

A drámai hatású Kálvária-kép szokásostól eltérő kompozíciójának közvetett előképére Vayer Lajos hívta fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy a sárvár-újszigeti metszet több szempontból is megegyezik id. Lucas Cranach ifjúkori, 1503-ban festett s jelenleg a müncheni Pinakothek-ban őrzött Golgotájával. Ezen a képen tért el első ízben a nagy német művész a kereszt hagyományos - középpontba helyezett és szemből ábrázolt - beállításától. A sárvár-újszigeti metszeten, Cranach festményének tükörképes másolataként, a kép középpontjától kissé balra és oldalnézetben emelkedik Krisztus keresztre. A festői tájháttér és a két lator ábrázolása elmaradt, de a kereszttel szemben felmagasodó fa motívuma, valamint Mária és János alakja csaknem azonos beállításban ismétlődik. Mária mindkét esetben fájdalmas tekintettel néz fel a keresztre, s János apostol is feltűnően hasonló kézmozdulattal igyekszik csendesíteni az anya fájdalmát. Jézus alakja művészi megoldásában messze elmarad a Cranach-kép Krisztusától, de a testtartásban s különösen a lábak ábrázolásában itt is megegyezések mutatkoznak. A sárvár-újszigeti metszet a kezét tördelő Mária Magdolna alakjával bővült, merőben más típusokat mutat és szereplőit merevebb mozdulatokkal, más öltözékekben ábrázolja. Az előadásmódban és a kifejező erőben mutatkozó különbség is szembetűnő. A kompozícióban és a dráma érzékeltetésének leglényegesebb mozzanataiban azonban kétségtelen a két mű közötti összefüggés.

Az 1503-ban keletkezett - korábban Grünewaldnak tulajdonított festmény - Cranach 1500 és 1504 közé tehető bécsi tartózkodása idején készült. Ugyanezekből az évekből Cranachnak több fametszete maradt fenn, s grafikus munkássága bizonyára távozása után is ösztönzéseket nyújtott a bécsi fametszésnek. Aligha lehet kétséges, hogy I. S. mester Kálvária-képe nem az 1503-ban keltezett Cranach-festmény, hanem egy jóval későbbi fametszet után készült. A közvetlen fametszetes előképről vette át mesterünk a Cranach-kép hangulatától eltérő, heves gesztusú Magdolna alakját s Máriának népszerűbb felfogást tükröző - glóriával és szívébe szegezett törrel való - ábrázolását. A Cranach-hatást közvetítő előképet nyilvánvalóan ugyanaz a művész készítette, mint az újszövetségi jelenetek mintaképeit. A Máté és Márk evangéliumát szemléltető kisméretű Golgota-jelenet ugyanis - eltérő kompozíciója ellenére - sok egyezést mutat a lapnagyságú Kálvária-képpel. Azonos a kereszt kimunkálatlan rönkből való összeállítása, Jézus alakjának beállítása, rajza, fej típusa és a glória szélességben szétáradó sajátos ábrázolása. Mária itt is tányérszerű glóriával és szívében törrel jelenik meg, s Mária Magdolna is a jellegzetes XVI. századi öltözetet viseli. A nagyméretű Kálvária-kép kopár fenyőfája pedig számos újszövetségi illusztráció szerkezeti támasza, a jelenet térbe

helyezésének, a természeti környezet érzékeltetésének szerény, de szinte elmaradhatatlan eszköze.

A német festészet fejlődésének egyik legfontosabb XVI. század eleji eredménye a módosult tájbrázolásban jelentkezett. A változást jelző műveken a cselekmény szereplői mögött rendszerint mélybe nyúló táj húzódik, amely nem kulissza többé, hanem a kompozíciónak a figurális résszel egyenértékű, nem egyszer annál is fontosabb összetevője. A táj egyre hangsúlyosabb ábrázolása különösen a Duna menti területeken hódított tért. A bensőséges tájbrázolásról ismert ún. dunai stílus kialakításában sokan működtek közre; legkiválóbb képviselőjének Albrecht Altdorfer tekinthető. A dunai stílus az osztrák művészetben korán jelentkezett, s fontos ösztönzéseket adott a magyarországi fejlődéshez is. E stílus távoli, közvetett hatása érződik a sárvár-újszigeti illusztrációk szerény eszközökkel érzékeltetett tájképi háttereiben.

Az *Új Testamentum* illusztrációinak eredete, művészproblémája régóta foglalkoztatja a magyar nyomdászattörténet kutatóit. Az I. S. kézjegyet használó fametsző személyével kapcsolatban több eltérő vélemény alakult ki. A régebbi irodalom - Révész Imre, Dankó József, Anton Mayer és Czákó Elemér - a kézjegyet Johann Singriener bécsi nyomdász mesterjegyével azonosította. E feltevésnek ellene mond az a körülmény, hogy a Singriener-kiadványokban csak a címlapmetszeten fordul elő az I. S. jegy, és minden esetben a könyv nyomdászára, kiadójára vonatkozik, nem a fametszet mesterét jelöli. Félreérthetetlenül kitűnik ez a Singriener-nyomda egyik címlapkeretéről, amelynek alsó lécében az I és S betűk egymásba illesztésével nyert nyomdászjegy, a jobboldali lécben pedig A. N. mester kézjegye van. Egy másik I. S. jeggyel ellátott címlapkeret viszont Hans Rebell ismert munkája. Nyilvánvaló tehát, hogy a sárvári illusztrációkon, keretlécen és záródíszben elhelyezett I. S. jegy sem a bécsi Singriener nyomda, hanem a fametsző kézjegye.

A mester személyének meghatározásához Sylvester Jánosnak és Abádi Benedeknek Nádasdy Tamáshoz intézett s később napvilágra került levelei nyújtottak segítséget. A fennmaradt levelek elég híven tükrözik a két újszigeti kiadvány megjelenésének körülményeit, az illusztrációkkal azonban kifejezetten nem foglalkoznak. Ennek következtében Sylvester leveleinek egyes megállapításai az I. S. jegyű mester személyére vonatkozólag eltérő véleményekre vezettek. Gulyás kétségtelennek tartotta, hogy a metszetek dúcait Strutius készítette. Más vélemény szerint az illusztrációk rajzolója és metszője is Sylvester lehetett. Sylvester nevének kezdőbetűi valóban megegyeznek a mesterjeggyel, s az is ismeretes, hogy birtokán időtlésből festegetett. A több, mint száz illusztráció elkészítése azonban mégsem tulajdonítható neki. A betűmetszésről ugyanis egyik levelében azt írta, hogy szívesen elsajátítaná ezt a mesterséget, ha ez a munka tanulmányaiban erősen nem hátráltatná. A számos illusztráció elkészítése ugyanígy gátolta volna az Újtestamentum magyar nyelvre való fordításának munkálataiban. Ellene mond a Sylvesterre vonatkozó feltevésnek az a körülmény is, hogy leveleiben mindenféle tevékenységéről és ügyéről - fordítói és költői munkásságáról, festegetéséről, betegségeiről, családi bajairól - beszámolt Nádasdynak, de fametszetek készítéséről soha nem tett említést. Másrészt, ha Sylvester lett volna az illusztrációk készítője, akkor Strutius távozása után nem kellett volna lemondania - mint Nádasdynak írta - a sárvári metszeteknél sokkal egyszerűbb felépítésű főúri címerek elkészítéséről. A mesterkérdés eldöntésének legfontosabb érvét Sylvester 1541. február 13-án kelt levele tartalmazza, amelyben a tudós levélíró elismeri, hogy az Ingolstadtba távozott „János mester a fametszésben ügyesnek bizonyult”.

Lehetséges, hogy Sylvester Strutius mellett elsajátította a fametszés alapismereteit. Az *Új Testamentum*ban több olyan kezdetleges iniciálé és illusztráció van, amely semmi esetre sem származhatott a Kálvária-kép mesterétől. Ezeket a - kizárólag Strutius távozása után alkalmazott - szerény metszeteket bizonyára valamilyen kevésbé képzett műkedvelő fametsző -

Sylvester, vagy esetleg a betűmetszéshez is jól értő Abádi Benedek - készíthette. Az I. S. jegyű s az azonos vonásokat mutató sárvári illusztrációkat, keretdíszeket s az iniciálék többségét azonban a mintaképekkel felszerelt s a „fametszésben ügyesnek bizonyult” Strutius készítette, aki távozása után „tudományának nyomait itt hagyta nálunk”. Sylvesternak ez utóbbi mondata bizonyára a Strutius által metszett dúcokra vonatkozott, amelyeket a nyomda Strutius távozása után is felhasznált. Strutiust a fametszetek elkészítése - úgy látszik - alaposan lekötötte; talán ezért sem haladt - mint az Sylvester leveleiből és Varjas Béla legújabb megállapításaiból kitűnik - a magyar szövegek kinyomtatásához szükséges speciális betűk előállításával.

A sárvár-újszigeti nyomda két ismert terméke a magyarországi fametszetes könyvdíszítés kezdeteinek több szempontból fontos emléke. Az *Új Testamentum* az első s egyben leg-gazdagabban illusztrált XVI. századi magyarországi nyomtatvány. Annyi fametszet jelent meg benne, amennyi több korabeli nyomdánk egész könyvdísz-állományát felülmúlja. A másik figyelemre méltó jelenség: e metszeten jelentkezett első ízben a bécsi grafika hatása. Az iniciálék és keretlécek a Singriener-nyomda számára dolgozó bécsi kismester hasonló metszeteihez kapcsolódnak, a Kálvária-képen pedig id. Lucas Cranach művészetének közvetett hatása jelentkezik. A Kálvária-kép s néhány kiváló kisméretű illusztráció tanúsága szerint Strutius nem volt tehetségtelen művész, s így hosszabb sárvári tartózkodása komoly lendületet adhatott volna a fametszés magyarországi elterjedésének.

A kolozsvári Hoffgreff-Heltai-nyomda (1550-1600)

A sárvár-újszigeti könyvsajtó megszűnése után a magyar nyelvű könyvkiadás és a fametszetes könyvillusztrálás évekig szünetelt az országban. A nagy gonddal berendezett sárvári nyomda felszerelése hosszú időn át használatlanul kallódott, s új könyvnyomtató műhely sem létesült az ország nyugati részében. Buda eleste és a török dunántúli térhódítása után már nemcsak az ország középső részein, hanem a nyugati területeken is megszűnt a békés alkotó munka lehetősége; lázas harci készülődés, a várak megerősítése kötött le minden erőt. A sárvár-újszigeti nyomda két fontos kezdeményezését - a magyar nyelvű könyvkiadást és a népszerű metszetekkel való könyvillusztrálást - csak közel tíz évi szünet után folytatta az Erdélyben létesült új könyvsajtó, a kolozsvári Hoffgreff-Heltai-nyomda.

A nyomda megalapításának körülményeit nem ismerjük; működésének megindulását három 1550-ből keltezett könyv jelzi. Borbély Heltai-életrajza, Ferenczi kolozsvári nyomdász-története és Fitz könyvtörténete szerint a nyomdát Heltai Gáspár alapította. Heltai azonban csak a kezdeményező lehetett, mert a Martinuzzi György költségén kiadott *Ritvs explorandae veritatis* - amelynek kolofonja csak G. H. betűket tüntet fel - Hoffgreff György kiadványa. A másik két 1550-ben keltezett kolozsvári könyv már Heltai és Hoffgreff névével jelent meg. Hoffgreff korábbi tevékenységéről nincsenek adataink. A XVI. század második felétől a XVII. század derekáig vezetett Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum szerint Honterus barátja volt, s az ő megbízásából készült Honterus sírfelirata. Ennek alapján Végh Ferenc úgy véli, hogy Hoffgreff kolozsvári megtelepedése előtt (1547-1549) a brassói nyomdában dolgozott, s Honterus halála után határozta el magát önállósulásra. Minthogy Brassóban és Szebenben volt már nyomda, Martinuzzi György jóindulatát és támogatását megnyerve, Kolozsvárott kezdte meg munkásságát. A nyomda a XVI. század folyamán elég gyakran cserélt gazdát: 1550 és 1552 között Heltai és Hoffgreff, 1553-ban Heltai, 1553 végétől 1558-ig Hoffgreff, 1559 és 1574 között ismét Heltai, 1575-től 1582-ig özv. Heltainé, 1584-től pedig ifjú Heltai Gáspár irányítása alatt állott. Heltainé halála után átmenetileg - bérlő vagy művezetőként - Segesvári Gáspár vezette a műhelyt.

A kolozsvári sajtó alapításától kezdve önálló vállalkozásként működött: sem állami, egyházi hatalomtól, sem főúri mecénástól nem függött. Csupán nagyobb befektetést igénylő kiadványai megjelentetéséhez keresett esetenként mecénást. Az ilyen alkalmi támogatás azonban nem vezetett a nyomda tevékenységének - a fennálló feudális társadalmi rend érdekeit szolgáló - ellenőrzéséhez és esetleges korlátozásához. Figyelmen kívül hagyva azokat az éveket, amikor Hoffgreff György állott a műhely élén, a nyomda XVI. századi tevékenysége a tulajdonosváltozások alapján három nagyobb korszakra tagolható. A három időszakban a vezetők egyénisége, törekvései szerint változott a sajtó kiadói politikája s ezzel egyidejűleg a könyvek díszítésének módja és színvonala.

A nyomda hírnevét Heltai Gáspár alapozta meg. A wittenbergi egyetemen tanult Heltai a XV-XVI. század képzett és írói ambícióktól is vezetett nyomdatulajdonosainak típusához tartozott. Emellett előrelátó, ügyes könyvkiadó volt, s számolt a Kolozsvárott adódó lehetőségekkel. Felismerte, hogy a szászság könyvigényeit a brassói nyomda lényegében kielégíti, s ezért a szélesebb olvasótáborat biztosító magyar nyelvű könyvkiadásra tért át. Kiválóan ismerte olvasóközönsége igényeit, s gondja volt arra, hogy kiadványai érdeklődést keltő, ízléses kiállításban, tetszetős köntösben jelenjenek meg. Tőkéje növelése és azon keresztül vállalkozása függetlenségének biztosítása érdekében nagyobb anyagi befektetésektől sem riadt vissza. Fürdőt, bástyát, bolthelyiségeket építtetett, 1563-ban pedig Kolozsvárott papír malmot

létesített; a század utolsó három évtizedében az addig használt brassói papiros helyett többnyire kolozsvári papirosra készültek a nyomda kiadványai.

Írói és könyvkiadói tevékenysége kezdetén mindenekelőtt az erdélyi magyar protestáns egyház megerősödését kívánta elősegíteni; ezért szorgalmazta a biblia és más vallásos művek magyar nyelvű közreadását. Más célkitűzések vezették *A részegségnek... veszedelmes voltáról való dialógus* és a *Száz Fabula* megírásában: ezekben mint a néppel rokonszenvező feltörekvő polgár bírálta a fejlődést gátló magyarországi viszonyokat, köztük a feudális urak tékozlását. Heltai nem volt harcos természet. Ennek következtében a XVI. század második felében Erdélyben lezajlott hitvitákon háttérbe is szorult. E mellőzés érdeklődését is más irányba terelte. A múlt eseményeinek tanulmányozásába merült, s minthogy a közönség is szívesen fogadta a történeti elbeszéléseket, elsősorban históriás énekeket, történeti műveket hozott forgalomba.

Heltai Gáspár halála után egy ideig szünetelt a nyomda, majd a nehézségek elhárítása után Heltainé vette át a műhely vezetését. Az özvegy eleinte talán anyagi nehézségek miatt, majd a közönségsiker fokozása érdekében népszerű művek kiadására tért át. Az ő vezetése idejében bibliakiadások, magyar krónikák, vallásos művek helyett többségben külföldi széphistóriák magyar fordításai és magyar históriás énekek jelentek meg Kolozsvárt. Ezek a kedvelt füzetek erősen háttérbe szorították a kevésbé kelendő, eleve korlátozottabb érdeklődésre számot tartó tudományos kiadványokat. Heltainé idejében a nyomda tevékenysége tipográfiai gondosság és díszítés szempontjából is hanyatlott.

Az özvegy halála után újabb változás állt be a nyomda kiadói programjában és könyvdíszítő gyakorlatában. Ifjú Heltai Gáspár működésének első éveiben leginkább megrendelésre dolgozott. Később nagyobb lendülettel folytatta a históriás énekek és a szépirodalmi művek népszerű formában való kinyomtatását, de ugyanakkor a könyvkiadás egyéb ágait sem hanyagolta el. Az ő irányítása idejében jó néhány értékes tudományos munka, tankönyv és vallásos mű is megjelent Kolozsvárott. A nyomdavezető fokozottabb igényessége a kiadványok külsején, gondosabb, díszesebb kiállításán is tükröződött.

A magyarországi könyvdíszítés szempontjából a kolozsvári nyomda működésének első korszaka - Hoffgreff és Heltai Gáspár önálló vagy közös vállalkozásának ideje (1550-1574) - a legfigyelemreméltóbb. A legszebb kolozsvári metszetek ebben az időszakban jelentek meg, s számszerűleg is igen jelentős volt már a nyomda könyvdísz-állománya.

A három iniciálékészlet közül jellegzetes díszítésükkel kitűnnek a nagyméretű (kb. 42x43 mm) iniciálék (XIV. tábla). A változatos felépítésű iniciálékban naturalisztikus és stilizált virág- és levélmotívumok, fantasztikus torzlények - sárkányfejen lovagló puttók, stilizált delfinek -, valószerűen ábrázolt madarak és zömök gyermekalakok képezik a díszítést. A különböző motívumok ügyes és dekoratív elrendezésével szemben a betűformák kevésbé sikerültek, diszharmonikusak. A betűk végeinek stilizálása arra mutat, hogy a fametsző magát a betűtestet is díszítményként kezelte, s ezért nem ragaszkodott a pusztán nemes arányaikkal ható, klasszikus szépségű betűtípusokhoz. A betűk elstilizálása azonban nemcsak a különben igen tetszetős kolozsvári iniciáléknál jelentkezett: a betűformák kialakításának sajátos, külön törvényeiről a XVI. században számos grafikus művész feledkezett meg.

A kolozsvári nyomda második iniciálékészletének (XV. tábla 1-18) egyes darabjainál is eléggé szembetűnő a betűtest aránytalansága. Ezekben a lényegesen kisebb (24x25 mm), sávozott alapú iniciálékban különböző helyzetben ábrázolt gyermekalakok, torzlények, stilizált növények váltakoznak. A gyakran használt betűkből - E, M, A, I - négy-ötféle fametszet is készült ugyanebben a méretben. A harmadik iniciálékészletét 1560 körül szerezhette be a nyomda. Ezekben a 19x19 mm nagyságú iniciálékban (XV. tábla 19-24) a betűtest arányai

már kiegyensúlyozottabbak; a díszítést stilizált indák s közöttük meghúzódó faunhoz vagy szirénhez hasonló torzlények alkotják.

A Heltai Gáspár halála előtt használt fejlécek, záródíszek közül a Heltai-krónika feltűnően ízléses és finom záróléce emelkedik ki (XX. tábla 2). A metszet kiegyensúlyozott felépítésénél, tiszta reneszánsz motívumainál és kolozsvári vonatkozásainál fogva egyaránt figyelmet érdemel. Középpontját egy töből kétfelé ágazó és virágban végződő, ritmikusan ívelődő akantusz-inda foglalja el, amelyhez kétoldalt egy-egy azonos rajzú és méretű babérkoszorú csatlakozik. A jobboldali koszorú a Heltai-nyomda első nyomdászjegyének motívumát, Kolozsvár címerét, a baloldali a sajtó második nyomdászjegyét - a C. H. betűkkel közrefogott tudás fáját - zárja magába. A záróléc díszítő motívumai olasz eredetűek. A babérlevelekből összeállított különféle koszorúk díszítő motívumként való alkalmazása - antik mintára - az olasz korareneszánsz művészetben alakult ki. Hasonlóképpen az akantusz-virág és az akantusz-levél is a XV. századi velencei reneszánsz ornamentikával terjedt el Itáliában, majd Mátyás idejében Magyarországon is. A kolozsvári záróléc ezt a két olasz eredetű motívumot harmonikus könyvdísszé egyesíti.

A nyomda további öt korai záródíszje egyszerűbb, átlagosabb metszet (XVI. tábla 2-6). Négy záródísz különböző elrendezésű, szimmetrikus felépítésű, fonatos díszítmény, az ötödik sajátos módon elvágott, nehézkes és merev, stilizált indához hasonlít.

A korai kolozsvári kiadványokban a sajtó első nyomdászjegyének három változata maradt fenn (XVI. tábla 1). A nyomdászjegy babérkoszorúban Kolozsvár címerét ábrázolja, a címer felett CLAVSEMBVRG felirattal. A babérkoszorút a nagyméretű változatnál négy helyen puttóffó, a két kisebb metszeten ugyanilyen elrendezésben kettős tulipánhoz hasonló levelek díszítik. A sötét keretet alkotó babérkoszorúban a belülről stilizált levélornamentikával díszített, kecsesen ívelt címerpajzs és Kolozsvár címerének pártázattal lezárt három tornya rendkívül dekoratív összhatást eredményez.

A finom rajzú és metszésű nyomdászjegyek, a kivételes szépségű záróléc és a változatosan díszített, tetszetős iniciálék tiszta reneszánsz stílusa és kidolgozása azonos mesterkézre vall; az iniciálék stílusukat és díszítő motívumaikat tekintve feltűnően hasonlítanak Hans Lufft wittenbergi nyomdász iniciáléihoz. Néhány wittenbergi és kolozsvári iniciálé szinte a felismerhetetlenségig azonosnak látszik, más iniciálékban eltérő beállításban vagy más betűben ismétlődik ugyanaz a motívum.

A Lufft-nyomda a wittenbergi könyvillusztrálás kibontakozásában s Luther eszméinek közreadásában egyaránt fontos szerepet töltött be. Hans Lufft műhelyében jelent meg kivételes gondosságú reprezentatív kiállításban Luther első teljes bibliafordítása s még számos, a hitújítás eszméit terjesztő munka. A Lufft-nyomda az 1530-as, 1540-es években egész fametsző gárdát foglalkoztatott. Kiadványainak legszebb illusztrációit a wittenbergi fametszés vezető művésze, id. Lucas Cranach készítette. A szerényebb díszeket a Cranach-műhellyel többé-kevésbé kapcsolatban álló grafikus művészek - ifjú Lucas Cranach, Georg Lemberger, Hans Brosamer, Gottfried Leigel és Jacobus Lucius Transylvanus - metszették. A kolozsvári könyvdíszekkel kapcsolatban elsősorban Lucius tevékenysége érdemel figyelmet.

Lucius Wittenbergben, Rostockban és Helmstedtben folytatott sokoldalú munkásságával, könyv- és zeneműkiadói, művészi és kliségyártó tevékenységével a külföldi irodalom több ízben s elég behatóan foglalkozott. Ismeretes, hogy kiadványait általában Jacobus Lucius Sövenbürger vagy Jacobus Lucius Transylvanus néven bocsátotta ki, s többnyire saját metszeteivel díszítette. Emellett több fametszete jelent meg Johann Crato és a Rhau-nyomda Icones- és Imagines-kiadványaiban. Ezeket a katekizmus-illusztrációkat és egyéb vallásos tárgyú metszeteket rendszerint a Cranach-műhellyel kapcsolatban álló D. B. mester rajza után készítette. Fametszeteit I. L. C. T. betűkből - vagy e rövidítések valamelyikéből - és metsző-

készből álló mesterjeggyel jelezte. 1556-ban már Wittenbergben önálló nyomdája volt; korai kezelt wittenbergi metszetei is ezekben az években, 1555-ben és 1556-ban készültek.

Lucius wittenbergi letelepedésének idejéről, korábbi tevékenységéről, ifjúságáról megbízható adatok nem ismertek: életének ezzel a korai szakaszával a külföldi és a hazai irodalom is csak feltevészerűen foglalkozott. Fiatalkori munkásságára és a kolozsvári nyomdával való összeköttetésére az újabb kutatások derítettek fényt.

Lucius és a kolozsvári könyvsajtó kapcsolatának kétségbevonhatatlan bizonyítéka a harmadik (19x19 mm) kolozsvári iniciálékészlet (XV. tábla 19-24). Ugyanezeket az iniciálékat a kolozsvári nyomdával egy időben számos külföldi könyvsajtó, s köztük Lucius saját nyomdája is használta. A különböző városokban teljesen azonos formában alkalmazott iniciálék kliséről készültek, s az is ismeretes, hogy a kliséket Lucius állította elő és továbbította nyomdásztársainak.

A kliséről készült iniciálék szerint Lucius 1560-ban bizonyíthatóan összeköttetésben állt a kolozsvári nyomdával. Ez a kapcsolat azonban jóval korábban szövődött; már a nyomda megalapításakor fennállt. 1550-ben jelent meg a kolozsvári nyomda leggazdagabban illusztrált korai kiadványa, Heltai Gáspár *Catechismus minor* című munkája, amelyhez Lucius hét fametszetet készített (XVII. tábla).

A címlapkeret szeszélyesen ívelődő levélornamentikájának maszkokkal való sajátos kombinációja azonnal elárulja a kompozíció wittenbergi eredetét. A díszítés alapmotívuma, a csipkézett, ívelődő levélornamentika a keret felső lécében nagybajuszú, csigavonalba rendezett szakállú férfifejet fog közre, az alsó keretlécében viszont két szembenéző maszkban végződik. A keretdísz megtévesztésig hasonló előképét az 1530-as években Nikolaus Schirlentz wittenbergi nyomdász használta.

A kis könyv hat illusztrációjának mérete (88x65 mm), stílusa, kidolgozása azonos. Az illusztrációk népszerűen, az egyszerű emberek számára is érthető formában mutatják be a jeleneteket: általában kevés alak szerepel rajtuk és a környezet is leegyszerűsített. A kissé naivul sommázó előadásmód a Mózeszt a sinai hegyen ábrázoló metszeten (XVII. tábla 2) a legszembetűnőbb: itt a térdelő Mózes mögött - a középkori tömegábrázolásokhoz hasonlóan - a zsidók csoportját a messze hátrafutó fejtetők tömege, a cselekmény színhelyét egy-két fa, szikla jelzi. A hasonlóképp szűkszavú Genézis-illusztráció széles körben elterjedt kompozíciós sémát követ: az Úr dicsfénnel körülvett alakját s mellette a teremítő kézmozdulata nyomán létrejött dolgokat bemutató világkorongot ábrázolja. Az egyik legkiegyensúlyozottabb kompozíció az imádságról szóló fejezet illusztrációja (XVII. tábla 3). A középpontban Jézus sugárözönrel körülvett, felmagasodó alakja áll, s körülötte lépcsőzetes elrendezésben helyezkednek el a térdelő tanítványok. A keresztség illusztrációján boltíves helyiségben, díszes keresztelőkút körül rendeződnek el a jelenet résztvevői: a szertartást végző pap, jobbán nyitott könyvet tartó férfi, a medence másik oldalán egy fiatal nő és idősebb férfialak. A gyónás-jeleneten egyszerű helyiség középpontjában foglal helyet a Luther vonásaira emlékeztető fiatal pap s az előtte térdelő jellegzetes arctípusú férfi. A háttérben padban ülő férfi figyel a jelenetet. A legkevésbé sikerült kompozíció az úrvacsoraosztás illusztrációja (XVII. tábla 4), amelynek háttérében a Kálvária-képpel díszített szárnyasoltár és az Utolsó vacsorát ábrázoló kép viszonya meglehetősen tisztázatlan.

A fametszetek a H. A. kézjeggyű német grafikus művész népszerű illusztrációi után készültek. H. A. mester fametszetei első ízben Luther énekeskönyvének 1545. évi (Lipcse, Valentin Bapst) kiadásában jelentek meg. A világos felépítésű, közvetlen előadásmódú illusztrációk rendkívül népszerűek lettek s gyakran másolták őket. A sorozat pontos másolatait 1555-től kezdve Jákob Bärwald lipcsei kiadó használta. A kolozsvári illusztrációk elég híven, de tükörképesen adják vissza ugyanazon jeleneteket. Eltérés inkább csak a bonyolultabb, több

alakot egymás mögötti csoportokban összefogó kompozícióknál mutatkozik, mert a fiatal Luciusból az 1550-es években még hiányzott a reális térábrázolás biztonsága. A szereplők azonban a kolozsvári jeleneteken is valószínű beállításban és természetes, életteljes mozdulatokkal vesznek részt a cselekményben. A legsikerültebb illusztráció a kolozsvári sorozatban is a Jézust tanítványai körében bemutató jelenet. Jézus és a tanítványok arctípusa kissé eltér a mintaképtől, de a jelenet bensőséges hangulatának visszaadásában, a tanítványok odaadó szeretetének és figyelmének változatos bemutatásában Lucius metszete nem maradt el H. A. mester illusztrációja mögött.

Hasonló fametszetekkel jelent meg 1558-ban a wittenbergi Crato-nyomdában Johann Hoffer *Icones Catecheseos et virtutum ac vitiorum illustratae numeris* című munkája. A számos illusztrációval díszített kis könyv József és Putifárné-metszetét - a kettős mesterjegy tanúsága szerint - 1557-ben Lucius metszette D. B. mester rajza után. Nagler szerint a kötet többi illusztrációja is a két művész közös munkája. A wittenbergi metszetek tanúsága szerint Lucius hét évvel később fejlettebb rajz- és fametszői készséggel, biztosabb perspektívával újrametszette a már korábban is mintaképpül használt népszerű illusztrációkat.

Lucius az 1550-es évek elején még nem volt kiforrott művész; kolozsvári illusztrációinak, címlapkereteinek kompozícióját rendszerint más mesterektől kölcsönözte. Tinódi Sebestyén *Cronicájának* (XIX. tábla 1) kézjegyével ellátott címlapkeretét is előkép után metszette. Az ízléses, szép keret felsőlécében puttófejben végződő stilizált levelek ívelődnek; az oldaléceket csipkézett levelekkel körülvett oszlopok alkotják. Az alsó lécz domboldalra épült várral lezárt tájháttér előtt Sámsonnak az oroszlánnal való küzdelmét mutatja be. A keretdísz id. Lucas Cranach közreműködésével készült előképét az 1530-1540-es években a wittenbergi Rhau-nyomda több ízben felhasználta. A kolozsvári címlapkeret pontosan megegyezik Cranach metszetével, csupán az alsó léczben van egy - a wittenbergi metszeten még nem levő - metszőkés fölé helyezett L betűből álló jegy: Lucius mesterjegyeinek egyik változata. A kolozsvári nyomda ezt a tetszetős címlapkeretét Heltai Gáspár *Agenda* című munkájában, Werbőczy István *Decretumának* 1571. évi második kiadásában, valamint e mű első latin kiadásában ismételtelen felhasználta.

Lucius metszeteivel jelent meg az egyik legszebb címlapú kolozsvári könyv, a *Ritvs explorandae veritatis* (XVIII. tábla 1). A váradi Regestrumot tartalmazó fontos történeti forrásmű kivételes ízléssel és tipográfiai gondossággal elrendezett, változatos betűtípusokkal szedett címlappal került forgalomba. A cím első szavát kiemelő, stilizált levelekkel és középen puttófejjel díszített keret Lucius igénytelenebb metszeteihez tartozik, de itt a mesterjeggyel együtt szerves része a címlap vonzó esztétikai hatásának. A két metszet együttes alkalmazása arra vall, hogy a Ritvs-címlap díszítéséhez krakkói nyomtatványok adhatták az ötletet. A krakkói Florian Ungler-nyomda több kiadványát - köztük Gregorius Shamotuliensis *Processus iuris brevior* című munkájának 1531. évi kiadását - két hasonló rendeltetésű és felépítésű fametszettel díszítette. Ismeretes Florian Ungler nyomdájának az a fametszete is, amely - a kolozsvári nyomdászjeggyel hasonlóan - babérkoszorúban a város címerét ábrázolja. A kolozsvári nyomdászjegy és keretdísz részleteiben lényegesen eltér a krakkói fametszetektől; a Ritvs-címlap díszei fejlettebb dekoratív érzékről tanúskodó, harmonikusabb fametszetek.

Lucius kolozsvári könyvdíszzeivel mutat rokonságot Tinódi Sebestyén címere (XVIII. tábla 2), amely első ízben a Tinódi-krónikában jelent meg. A címerpajzs formájában és peremkiképzésében szinte teljesen megegyezik a Ritvs-címlapon alkalmazott mesterjegy címerével. A címer balról szabályát markoló, jobbról lantot - illetve kobzot - tartó kézfejet ábrázol, felső részében Tinódi nevének kezdőbetűivel jelzett, keskeny szalag ívelődik. A fametszetes címer több részletében eltér Tinódi címer- és nemességkérő folyamodványának címertervezetétől. Hasonlóképpen nem követi az 1553. augusztus 25-én Bécsben kiállított nemeslevél címer-

leírását sem. A nemeslevél és a címertervezet szerint a címerpajzson oromdísz és orrjegy nyugszik, maga a pajzs kettéosztott, de sem az S. T. betűs szalag, sem a lantot tartó kar nincs ábrázolva. Csupán abban egyezik meg a két címer, hogy a balról benyúló kézfej nem a markolatnál, hanem a pengénél tartja a szablyát. A címert első ízben ismertető Szádeczky szerint a szablyát markolaton felül fogó kéz Tinódi harcos voltának jelképe, s bal kezének - Dombóvár körüli sebesülésekor szerzett - „nehéz seb”-ére emlékeztet.

Heltai Gáspár kiadványaiban további két olyan metszet van, amelyet minden valószínűség szerint Lucius készített. Az egyik az a finom, részletező technikájú Genézis-kép, amely Heltai Gáspár, Ozorai Imre, Vízaknai Gergely és Gyulai István négy terjedelmes kötetben közreadott bibliafordításának egyetlen illusztrációja (XIX. tábla 2). Mint Lucius legtöbb kolozsvári metszete, ez is külföldi mintaképet követ: a Luther-biblia 1534. és 1541. évi wittenbergi kiadását díszítő, azonos tárgyú fametszet tükörképes kicsinyített másolata. A wittenbergi Genézis-kompozíció az 1537. évi prágai Bibliában is megjelent.

A másik Luciustól származtatható fametszet Heltai Gáspár 1575-ben megjelent *Chronicájának* keretdíszé. Ez sem önálló kompozíció (XX. tábla 1). Előképét 1530-ban Heinrich Gran hagenai nyomdász *Concordantiae Maiores Sacrae Paginae, quam Bibliam vocant* című kiadványában használta. A fametszet a korábbi kolozsvári címlapkeretekhez - a Heltai-katekizmus és a Tinódi-krónika keretdíszéhez - hasonlóan a wittenbergi Cranach-iskola modorára emlékeztet. Az oldallécek levelekkel díszített oszlopain tojásfrízzel lezárt timpanon nyugszik, amelyet stilizált levélornamentika közé helyezett váza tölt ki. Az alsó lécben levéltestű, emberfejű torzlények között mindkét kezében egy-egy címert tartó puttó áll. A hagenai metszeten a két címer Heinrich Gran mesterjegyének elemeit - a hagenai rózsát, illetőleg a gabonaszárra helyezett, keresztbe fektetett kettős horgot - zárja magába. Lucius tükörképesen és némileg leegyszerűsítve másolta át a kompozíciót, az alsó lécben két címerpajzsát pedig - Heinrich Gran címerét elhagyva - sötét felületté alakította.

A Heltai-krónikát a címlapkereten és a kolozsvári nyomda két mesterjegyével lezárt reneszánsz zárólécen (XX. tábla 2) kívül még egy illusztráció díszíti. Az 1574-ben keltezett fametszet Mátyás királyt udvari emberei körében, magas trónszéken ülve, fején koronával, jobbában országalmával ábrázolja (XXI. tábla 1). A trón két oldalán elhelyezkedő előkelőségek alig vehetők ki a vízszintes sávozással lezárt semleges háttérből. A trón felett lebegő - és a IVSTE IVDICARE REGES feliratú mondatszalogot tartó - két angyal alakját is merev és zavaros vonalvezetés torzítja el. A feltűnően kezdetleges illusztrációt már nem Lucius, hanem egy nálánál jóval szerényebb képességű mester metszete, akinek sem a *Chronica* tiszta vonalvezetésű, ízléses záróléce, sem címlapkerete nem tulajdonítható. A szép reneszánsz záróléc stílusa s több részlete Lucius egyéb metszeteivel - a nyomda első mesterjegyével és Tinódi fametszetes címerével - mutat szoros kapcsolatot. A címlapkeret és a záróléc nem a *Chronica* megjelenése előtt, hanem az 1550-es évek elején készülhetett, s Heltai tarthatta fenn ezeket a reprezentatív metszeteket élete egyik főműve, „a nagy munkával és nagy nehezen” összeállított *Chronica* díszítésére.

Mint hogy a legszebb korai kolozsvári fametszetek mind Lucius művei, felettébb izgalmas az a probléma, honnan származott és hogyan került kapcsolatba a kolozsvári nyomdával. Ifjúkoráról nincsenek adataink. A külföldi irodalom szerint 1530 körül, valószínűleg Brassóban született. Brassói származásának tartotta Czákó Elemér is, aki a magyar irodalomban első ízben foglalkozott Lucius külföldi munkásságával, de a kolozsvári nyomtatványokban alkalmazott fametszeteit és a nyomdához fűződő kapcsolatát nem ismerte. Czákó szerint Lucius Heltaival és Abádival együtt járt a wittenbergi egyetemre, neve azonban nem szerepel a magyarországi egyetemi hallgatók nyilvántartásaiban. Gulyás Lucius származását kutatva I. L. C. T. betűkből álló kézjegyből indult ki, s arra a megállapításra jutott, hogy a monogram

C betűje egyképp jelentheti Nagyszeben (Cibinium) és Brassó (Corona) latin nevét. Fitz véleménye szerint a mesterjegy C betűjén Kolozsvár latin neve (Claudio-polis) is érthető.

A kérdés vizsgálatát megnehezíti, hogy a Heltai-nyomda belső életéről, személyzetéről megbízható adatokat nem ismerünk, s ilyen korai időből Kolozsvárnak nincsenek anyakönyvei sem. A kolozsvári adólajstromok, tanácsai és bírósági jegyzőkönyvek bejegyzéseiben azonban sem Lucius neve, sem a Lucius-családnév nem fordul elő. Jakó Zsigmond megállapítása szerint egyébként is a latinizált családnév a kolozsvári szászság körében sokkal kevésbé volt használatos, mint például Szebenben vagy Brassóban. Lucius kolozsvári származása tehát kevésbé valószínű. Több érv szól Brassó városa mellett. Amennyiben Lucius 1555 előtt nem járt Wittenbergben, hanem a kolozsvári nyomda szolgálatában kezdte fametszői munkásságát, akkor a fametszést valahol szülőhazájában kellett elsajátítania, mert a kolozsvári metszetek nem képzetlen műkedvelő, hanem gyakorlott, jó ízlésű, csak még éppen nem eléggé önálló művész munkái. Kolozsvárott a XVI. század első feléből nem ismerünk fametszőt. Brassóban viszont, Honterus nyomdájában mind a fametszést, mind a könyvnyomtatás mesterségét elsajátíthatta. Honterus révén könnyű szerrel kapcsolatba kerülhetett a kolozsvári nyomda első éveiben oly fontos funkciót betöltő Hoffgreff Györggyel is. Mindez azonban csak feltevés: Lucius kolozsvári és wittenbergi kapcsolatainak kialakulását csak a jövő kutatásaitól remélhető adatok birtokában lehet majd megnyugtatóan tisztázni.

Bár Lucius kolozsvári metszetein túlnyomórészt idegen mintaképekre - wittenbergi és krakkói fametszetekre - támaszkodott, művei mégis határozottan elkülönülnek a későbbi kolozsvári díszektől: harmóniára törekvés, világos vonalvezetés, azonos fametszői technika jellemzi őket. Fametszeteit - mint azt a Tinódi-féle *Chronica* címlapkerete s az iniciálék is bizonyítják - kétségtelen wittenbergi megtelepedése után is használta a kolozsvári nyomda; sőt a klisék tanúsága szerint a Heltai-műhely újabb könyvdíszeket is beszerezett a wittenbergi lehetőségek között gyorsan érvényesülő Jacobus Luciustól.

Ugyancsak Heltai Gáspár vezetése idejében, 1560 körül készülhetett az a kisméretű újszövetségi illusztráció-sorozat, amelynek nyolc darabja Heltai *Evangéliumok és epistolák* című munkájának második kiadásában maradt fenn. Az iniciálé-nagyságú illusztrációk Hans Sebald Beham nürnbergi művész azonos tárgyú és csaknem azonos méretű fametszeteit követik. Beham illusztráció-sorozata a Luther-féle Újtestamentum-fordítás 1526. évi nürnbergi kiadásában jelent meg s rövid idő alatt Európa-szerte ismertté vált. A lényegyet kiemelő, világos kompozíciójú Beham-metszeteknél alkalmasabb illusztrációt Heltai nem találhatott volna perikópás könyve díszítéséhez. A kolozsvári illusztrációk ügyes másolatok: lényeges szerkezeti változtatás nincs rajtuk, de Beham metszeteinek mondanivalóját s jól jellemzett, természetes mozgású alakjait elég híven állítják a magyarországi szemlélők elé. A kolozsvári sorozat más metszeteit később ifjú Heltai Gáspár alkalmazta a *Magyar Arithmetica* 1591. évi és a *Cisio* 1592. évi kiadásában.

Heltai Gáspár kiadványainak illusztrációitól tárgyában és stílusában is merőben eltér az a három metszet, amely Dávid Ferenc és Blandrata György *Refutatio Scripti Georgii Maioris* című munkájának valószínűleg Kolozsvárott megjelent 1569. évi kiadásában maradt fenn. Az első metszet a Szentháromságot jelképező háromarcú, trónoló férfit ábrázol, amint pajzsot tart maga elé. A pajzson levő ábra - a Patert, Filiust, Spiritus Sanctust, valamint a három személyt egyesítő Deust jelképező - medaillonokkal és a közöttük levő feliratokkal a Szentháromságot gúnyolja. A második metszet virágos réten lépdelő, három hajfonatú fiatal nőt ábrázol, fején pápai koronával, vállán palliummal, kezében kereszttel és világögömbbel. A Lycisca felirat szerint ez az ábrázolás Claudius császár Lycisca néven hírhedtté vált felesége, Valeria Messalina képében gúnyolja a római egyházat. A harmadik metszet a Szentháromság-ábrázolásoknak a XIII. század óta elterjedt, majd VIII. Orbán pápa által eretneknek nyilvánított típusához tartozik: a világot jelképező gömbön egy trónoló, háromarcú férfialakot ábrázol,

akinek végtagjai három-három kézben, illetőleg lábfejen végződnek. A metszet felirata mintaképként egy krakkói templomi ábrázolásra hivatkozik.

A három metszet aligha készült Kolozsvárott. Ha Magyarországon metszették őket, akkor mesterük leginkább Hoffhalter Rafael lehetett, akinek hasonló jellegű és feliratú Szentháromság-metszetei az előző években jelentek meg a gyulafehérvári nyomda nagy felháborodást keltő unitárius kiadványaiban.

A kolozsvári könyvsajtó XVI. századi működésének második korszakában, Heltainé nyomda-vezetői tevékenységének idejében (1575-1582) Heltai *Catechismus*ához vagy *Chronicá*jához hasonló díszes kiállítású könyv nem jelent meg Kolozsvárott; a metszetállomány azonban ezekben az években is gyarapodott néhány illusztrációval és könyvdísszel. Valószínűleg ekkor készült a negyedik kolozsvári iniciálékészlet. Ennél a típusnál (30x30 mm) sávozott háttérből erőteljes körvonalakokkal rajzolódik ki a fehér betűtest és az iniciálékat díszítő állatok alakja (XXIV. tábla 1-8). A fametsző a rendelkezésére álló négyszögű mezők változatos kitöltése s a különböző állatok sajátosságainak jellemzése érdekében gyakran alaposan eltorzította a betűformákat, egyes állatokat azonban meglepő valóságossággal, élethűséggel ábrázolt. A sorozat bizonyára német előképek után készült: az iniciálék többségét ugyanis olyan állat képe díszíti, amelynek német neve azonos betűvel kezdődik.

A Heltainé idejében közreadott széphistória-kiadások a nyomda olvasóközönségének legigénytelenebb rétegei számára készültek. Ezek a néhány lapos füzetek rendszerint művészi szempontból kevésbé érdekes, naivul elbeszélő, szemléltető metszetekkel jelentek meg. E korszak legvonzóbb illusztrációja a *Salamon és Markalf* címen ismert első magyar nyelvű tréfás népkönyvet díszíti. Az S. G. C. betűkből álló kézjeggyel jelzett és 1577-ből keltezett fametszet (XXII. tábla 1) nemcsak a három főszereplőt állítja a néző elé, hanem a történet egész színterét aprólékos részletezéssel bemutatja. Salamon király emeletes kastélya kerítéssel körülvett kövezett udvarában, baldachinos trónján ülve fogadja a fegyveres katona kíséretében eléje járuló furcsa külsejű házaspárt. Markalf alakján szinte semmi sem hiányzik a szövegben felsorolt torz ismertetőjegyekből. Esetlen és furcsa lény Policana asszony is, bár az ő megjelenítése sokkal kedvezőbb. Az ügyes kompozíció hatását számos élettelen, valószínű részlet fokozza. A kastély kéményei füstölnek, az udvar végében álló fára madarak készülnek leszállni, a kíváncsi szolgálóleány fejét kidugva figyeli a jelenetet. A művész a szereplők testi sajátosságait, lelkiállapotát s az esemény komikumát oly ügyesen érzékelteti, hogy az egész képből tréfás hangulat árad.

A Salamon és Markalf-história külföldön már a XV. században kedvelt olvasmány volt. A XV. századi német kiadások illusztrációi többnyire csak Salamon királyt és Markalfot ábrázolják. Schramm megállapításával ellentétben Markalf és Policana áll egymással szemben abban az S iniciálében, amely Heinrich Knoblochtrzer strassburgi ősnymondász Salamon és Markalf-kiadásának egyetlen díszje. A kolozsvári fametszethez közelebb áll az 1496. évi ulmi Zainer-kiadás illusztrációja, amely Salamont, Markalfot és feleségét mutatja be. A kolozsvári metszet környezetrajzával és a tréfás történet hangulatának, vaskos humorának érzékeltetésével hívebben tükrözi a népkönyv mondanivalóját, mint az említett korai külföldi illusztrációk. Mesterünk fejlettebb XVI. századi külföldi illusztrációt használhatott mintaképként.

A legtöbb népszerű kolozsvári kiadvány illusztrációja azonos tárgyú külföldi nyomtatványok fametszetei után készült. Waldapfel József Ponciánus császár népszerű históriájának kiadásait kutatva egyetlen német népkönyvben hat kolozsvári illusztráció előképét ismerte fel. Legújabb ismereteink szerint még további két kolozsvári metszethez is ugyanez a népkönyv szolgáltatva a mintaképet. Ezek a fametszetek özv. Heltainé, ifjú Heltai Gáspár és a XVII. század első felében a műhely élén álló Abrugi György különböző tárgyú népszerű nyomtatványaiban maradtak fenn. Nyilvánvaló, hogy a nyolc illusztráció nem ezekhez a korban és

tárgyban igen eltérő munkákhoz, hanem egy ma már egyetlen példányban sem ismert kolozsvári Ponciánus-kiadáshoz készült. A Ponciánus-históriának ezt az elveszett magyar változatát id. Heltai Gáspár valószínűleg 1571 és 1574 között dolgozta át a *Die sieben weisen Meister* néven ismert német népkönyv 1565. vagy 1570. évi frankfurti kiadása alapján. Id. Heltai Gáspár életének utolsó éveiben készülhettek tehát a magyar változat díszítéséhez metszett s később több ízben felhasznált illusztrációk is.

A sorozat két darabja a XVI. században oly kedvelt Fortunatus-história kolozsvári magyar nyelvű kiadásában maradt fenn. A széphistória II. fejezetének illusztrációja a *Die sieben weisen Meister* 1565. évi frankfurti kiadásának első szövegképét követi. A mozgalmas kompozíciójú metszet négytagú társaság lakomáját ábrázolja (XXIII. tábla 2). Kis mérete ellenére viszonylag fejlett perspektívával érzékelteti a térviszonylatokat, életteljes mozdulatokkal jellemzi a szereplőket. A lakoma résztvevőinek előkelő kimértségét, a zenészek igyekezetét s a felszolgáló legények buzgalmát, sürgését egyaránt kifejezésre juttatja. Ugyanez a közvetlen előadásmód jellemzi a história IV. fejezetének várból távozó lovagokat ábrázoló illusztrációját (XXIII. tábla 3), amely eredeti formájában, a frankfurti népkönyvben, Ponciánus császárnak fiával való találkozását szemlélteti. Mindkét kolozsvári metszeten tükörképesen ismétlődnek a frankfurti népkönyv jelenetei, ami azzal magyarázható, hogy a fametsző közvetlenül a dúcra másolta át az előkép figuráit. Az ügyesen gazdálkodó kolozsvári nyomda a két hangulatos metszetet későbbi kiadványaiban ismételten felhasználta.

A Fortunatus-história címlapmetszete méreteiben és kivitelében is eltér az előbbi két illusztrációtól. Ez a jelenet - az időben egymástól távolos eseményeket közös kompozícióban ábrázoló középkori festményekhez hasonlóan - az elbeszélés három fő mozzanatát sommázza (XXIII. tábla 1). A háttér Fortunatus szökését mutatja be a flandriai gróf kastélyából. Az előtér baloldali jelenete az oroszlánnal való küzdelmét, jobboldali csoportja pedig Fortuna istenasszonnyal való találkozását szemlélteti. Bizonyosra vehető, hogy a metszet a Fortunatus-história valamelyik német kiadásának illusztrációja után készült, mert a mélybenyúló tájba helyezett három jelenet közös képbe való összefogása, vagy Fortuna istenasszony divatos öltözetének önálló ábrázolása semmiképpen sem tulajdonítható az illusztráció szerény képességű fametszőjének.

A frankfurti Ponciánus-kiadás illusztrációi után készült kolozsvári metszetek egyikét használta fel 1578-ban özv. Heltainé Szegedi Veres Gáspár *Szép rövid história két nemes ifjakkal igaz barátságokról* című széphistóriájának díszítésére. Az eleven kompozíciójú jelenet hátrakötött kezű ifjú kivégzésre vezetését szemlélteti, bemutatván a háttérben a bitófát, az elítélt mellett a vigasztaló barátot s a fegyveres kíséret tagjait (XXIII. tábla 5). A naiv, elbeszélő jellegű illusztráció a metszetek eredeti rendeltetésüktől eltérő felhasználásának érdekes példája. Eredetileg Ponciánus császár fiának kivégzésre vezetését ábrázolta, a kolozsvári széphistóriában viszont Gisippus megpróbáltatását eleveníti meg az egyszerű olvasók számára. A kolozsvári fametsző tükörképesen s némileg módosítva adta vissza a jelenetet: a főhőst kalap nélkül s fiatalabbnak ábrázolta, a két kísérő alakját pedig egymás mögött menetelő katonák tömegévé alakította. A metszet ma ismert kopott lenyomatán a szereplők arckifejezése és a kísérők alakja alig kivehető.

A Telamon királyról szóló széphistória 1578. évi kiadásának címképe ugyancsak a frankfurti népkönyv egyik illusztrációját követi. A metszet bal oldalán díszes köpenyt s koronát viselő zord királyi alak áll, aki elé előkelő öltözetű udvari ember rettegő fiatal nőt vezet. A jelenet eredetileg Ponciánus császár feleségének hatodik példáját illusztrálta a rút király s a szépséges feleségét áruba bocsájtó udvaronc bemutatásával, de a Telamon-história drámai cselekményének szemléltetésére is megfelel. Ez esetben a királyi alak a gögös és kegyetlen atyát, Telamon királyt, a vele szemben álló pár pedig Diomedes királyfit s ifjú mátkáját jelképezi. Így lett ugyanaz a fametszet egyszer az erkölcstelen, kapzsi férj, máskor a jegyesét a halálba is követő

férfihűség illusztrációja. A kolozsvári fametsző lényeges változtatás nélkül és ismét egyenesen a dúcra másolta át a mintaképül használt frankfurti jelenetet.

A XVI. századi széphistória-kiadások fametszetei általában nem igényes műértők gyönyörködtetésére készültek; csupán az illusztráció érdeklődést keltő és szövegmagyarázó feladatának kívántak megfelelni. Ugyanezt a célt szolgálta Guilelmus Misocacus *Prognosticon*jának 1578. évi kiadásában az új kometa feltűnését ábrázoló illusztráció. A kis munkában kétszer is felhasznált metszeten csodálkozó gyermek figyelmezteti a beszélgetésbe merült falusi embereket a fallal megerősített vár felett megjelenő üstökösre.

Melius Péter 1578-ban közreadott *Herbárium*ának címlapmetszete Adam Lonicer frankfurti orvos *Kräuterbuch*jának négy illusztrációja után készült (XXII. tábla 2). A *Kräuterbuch* 1577. évi frankfurti kiadásának növényeket válogató nőalakját követi a kolozsvári metszet hasonló munkát végző falusi asszonya. Az előtér bal oldalán levő kemence a *Kräuterbuch* B_{2b} levelén levő metszet tükörképe. A frankfurti kiadvány „Von Bauwung der Gärten und Pflanzung der Bäume” című fejezetének első metszete volt a harmadik előkép. S végül a *Kräuterbuch* pompás patikajelenete adhatta az ötletet a kolozsvári metszet patika-ábrázolásához. Az S. J. R. betűkből képzett kézjegyet használó kolozsvári metsző a nagyszerű frankfurti illusztrációknak csak egy-egy részletét vette át. A gyógynövények termelését, válogatását, szárítását és felhasználását naiv egyszerűséggel szemléltető négy jelenetnek egyetlen kompozícióban való egyesítését elég ügyesen oldotta meg; a részletek reális érzékeltetése azonban felülmúlta képességeit. Figurái merevek, esetlenek; az előképek szépségének nyoma sincs metszetén.

A Heltainé idejében készült, illetőleg felhasznált kolozsvári metszetek sorát Báthory István lengyel király címere zárja le, amelyet Gyulai Pál *Commentarius rerum, a Stephano rege, adversus magnum Moschorum Ducem gestarum, Anno 1580* című munkájában alkalmazott a nyomda.

Ifjú Heltai Gáspár idejében (1584-1600) új lendületet kapott a kolozsvári könyvdíszítés. A gyors egymásutánban nyomtatott könyvek változatos kiállításához a régi fametszetkészlet nem volt elégséges. A széphistóriák kiadásához természetszerűleg új illusztrációkra volt szükség; egyidejűleg az iniciálé- és záródíszállomány is új metszetekkel gyarapodott. Ebben az időszakban szerezhette be a nyomda ötödik iniciálékészletét (XXIV. tábla 9-11). A ritkán használt, figurális díszű iniciálék közül kettő párviadalt, a harmadik ökrösszekeret ábrázol. Hasonló iniciálékat alkalmazott Kölnben a Walther Fabritius és Johann Gymnich-cég Iustinus *Ex trogo Pompeo historia* című művének 1567. évi kiadásában.

Az új fejlécek és záródíszek többségét Decsi Csimor János *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* című munkájának 1593. évi kiadásában alkalmazta első ízben a kolozsvári nyomda. A legszebb záróléc közepén puttót és szimmetrikus elrendezésű, volutákat tartó faunokat ábrázol (XXV. tábla 4). Hasonló, de finomabb kivitelű fejléceket használt Hoffhalter Rudolf 1584-ben egyik debreceni, 1585-ben pedig egyik nagyváradi kiadványában. A másik két új fejléc volutaszerűen szétágazó levélpárból áll (XXI. tábla 4-5). A két metszet csak annyiban tér el egymástól, hogy az egyiket közepén puttófej díszíti.

Szembevetendő a nyomda záródíszének gyarapodása; e korszak kiadványaiban tizenkét korábban valószínűleg nem használt záródísz van (XXV. tábla). A finom rajzú, arabeszkyszerű záródíszek többsége bizonyíthatóan kliséről készült. Feltételezhetően Luciustól beszerzett klisék lenyomatai azok a díszek is, amelyeknek nem azonos, csak hasonló változatai ismertek. A díszek közti kisebb eltérések a használat közben beállott kopás, görbülés, rongálódás következményei lehetnek. Az is valószínű azonban, hogy a gyakran keresett díszek sokszorosításához Luciusnak idővel újabb fametszetet kellett készíteni, s az új dúcok eltéréseinek következtében különbözőek a klisék s azok lenyomatai.

Ifjú Heltai Gáspár új nyomdászjegyet is metszetett, amely volutákkal, puttófőkkel, gyümölcs- és levélsomókkal díszített téglalap alakú keretben a tudás fáját ábrázolja (XXV. tábla 1). Az első nyomdászjegy kétdimenziós dekoráció jellegével szemben ez a mesterjegy képszerű hatásával és bonyolultabb felépítésű keretének plasztikus kidolgozásával fejlettebb művészi törekvéseket képvisel.

Hasonló jellegű címlapmetszettel jelent meg Decsi Csimor János *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* című munkájának 1593. évi kiadása. A címlapdís (XXV. tábla 3) EX PACE VBERTAS feliratú ovális belső terében balról benyúló kar vázába helyezett olajágot tart. A jelképes ábrázolást itt is volutákkal és gyümölcsfüzerekkel díszített téglalap alakú keret zárja közre.

A kolozsvári nyomda harmadik hasonló típusú címlapmetszetét G. C. mester készítette Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című munkája számára. A téglalap alakú metszet - EX BELLO PAX - EX PACE VBERTAS köriratú - belső mezőjében trófeák között bőségszarut és babérlevelekkel körülfont kardot tartó Fortuna áll (XXV. tábla 2). A medallion két oldalán sávozott alapon, delfinfejből kinövő reneszánsz indadís ívelődik. A sötét háttérből kivillanó, kecsesen hajladozó indadís s a Fortuna szélről lobogtatott ruházatának érzékeltetése G. C. mester ilyen mértékben ritkán érvényesülő legjobb kvalitásait mutatja.

G. C. mester sokkal kezdetlegesebb metszetével (XXVI. tábla 2) jelent meg 1599-ben Adami Jánosnak *Az igaz, jámbor és tökéletes barátságról való éneke*. A lapnagyságú illusztráció három szimbolikus alak és számos felirat segítségével az idők változásától és a szerencse forgandóságától független barátságot szemlélteti. A lépő helyzetben, háromnegyed nézetben ábrázolt, lobogó hajú, felhasított mellkasú női akt Amicitia-t, a baloldali, gömbön lebegő ruhátlan nőalak Fortunát, a jobboldali, a földön heverő koronás férfi pedig Craesust jelképezi. A G. C. mester kézjeggyel jelzett ábrázolás merőben más vonásokat mutat, mint akár a Salamon és Markalf-illusztráció, akár az Enyedi-kötet allegorikus címlapdísze. A metszet valószínűleg olasz előkép után készült, s a kevéssé önálló G. C. mester az idegen művész rajz- és fametszői modorát is híven utánozta.

Sokkal részletesebb, árnyaltabb kidolgozás jellemzi azt a három Szibilla-ábrázolást, amely Csáktornyai Mátyás *Régenten a római főasszonyoknak... perlődések* című széphistóriájában jelent meg. A három metszet annak a Szibilla-sorozatnak darabja, amelyet 1594-ben készített G. C. mester Klösz Jakab bártfai nyomdász *Fortuna* című sorsvető könyve számára. A címlapmetszet a Sibylla Delphica (LXII. tábla 1), az utolsó levél két fametszete pedig a Sibylla Libica és Hellespontica képével azonos (LXII. tábla 5). Ez utóbbi fametszetet a nyomda 1597-ben *Páris és Görög Ilona históriájában* is felhasználta.

Czakó Elemér szerint G. C. mester készítette Johann Hasler Theodorus Rhelasus álnév alatt közreadott *Fröliche Practick auf das 1588. Jahr* című munkájának illusztrációit. A címlapon elhelyezett két metszet ovális mezőt közbezáró fénysugárban egy-egy planétát ábrázol: Marsot lándzsával és pajzzsal, Saturnust gyermeket és kaszát tartva, bal lábával mankóra támaszkodva mutatja be. A két illusztráció népszerű német planéta-sorozatot követ. A Mars-metszet csaknem megegyező előképe Georg Meder 1580-ra szóló *Prognosticon*-ját díszíti.

A Szibilla-képekhez hasonlóan számos példa arról tanúskodik, hogy ifjú Heltai Gáspár gyakran egészen eltérő tárgyú nyomtatványokban alkalmazta ugyanazt az illusztrációt. A *Die sieben weisen Meister* című népkönyv 1565. évi frankfurti kiadásának képei alapján készült kolozsvári fametszetsorozat két jelenetével öt népszerű kiadványát díszítette. A német népkönyv *Vaticinium* illusztrációjának tükörképes kolozsvári másolatát Bogáthi Fazekas Miklós *Aspasia asszony dolga* című széphistóriájának címképeként használta fel. A kis kép lényegében itt is megfelel feladatának, hiszen a szerény berendezésű szobában két előkelő

öltözetű férfi társaságában ábrázolt szolgálatkész, vonzó nőalak a történet hősnőjeként, az ablakon át berepülő galamb pedig Aspasia asszony álmára való utalásként is felfogható (XXVI. tábla 1).

Még kevesebb gondot okozott az említett frankfurti népkönyv Canis-illusztrációja alapján készült kolozsvári metszet felhasználása. A buzogányt forgató lovagot és mellette haladó, íjat és dárdát tartó fegyverhordozót ábrázoló illusztrációt ifjú Heltai Gáspár négy kiadványában is lenyomtatta (XXIII tábla 4). 1590-ben és 1597-ben Illyefalvi István *Iephtáját*, 1592-ben pedig Csáktornyai Ajax és Ulixes-történetét, illetőleg Aeneas Sylvius Piccolomini Eurialus és Lucretiájának magyar nyelvű verses átdolgozását díszítette a természetes tartásban, eleven mozdulatokkal ábrázolt két harcos képével. A népszerű metszetet még a XVII. század második negyedében is felhasználta a kolozsvári nyomda.

Az Eurialus és Lucretia-kiadás címképe is a frankfurti népkönyv illusztrációinak hatásáról tanúskodik, ez a jelenet azonban lényegesen módosult. A frankfurti metszeten a császárné udvarhölgye kíséretében üdvözli mostohafiát. A kolozsvári fametsző a német metszet komoly öltözetű császárnéját koronával ékesített, vonzó fiatal nővé alakította, az udvarhölgy alakját elhagyta, a szoba berendezését ágygal és íróeszközökkel felszerelt asztallal egészítette ki, a nyitott ajtó előtt pedig az előképtől eltérően nem lovát tartó férfit, hanem sudár fát ábrázolt. A hangulatos illusztráció a frankfurti előképek után készült kolozsvári fametszet-sorozat legönállóbban átalakított darabja.

Kivételesen sok fametszettel díszítve jelent meg ifjú Heltai Gáspár *Cisiójának* 1592. évi második kiadása. A kis könyv 87 fametszete közül 23 illusztrációt kétszer használt fel a nyomda a *Cisióban*. A kalendáriumi részben az egyes hónapokat gyakran 3-4 metszet szemlélteti; a legszínvonalasabbak a 45x49 mm nagyságú hónapábrázolások (XXVII-XXVIII. tábla). A sorozat kilenc metszete a gazdálkodó ember életének fontosabb, az egyes hónapokra jellemző munkáit mutatja be. Kivétel a januári illusztráció, amely terített asztal mellett ülő jobbmódú polgári házaspárt s nyitott tűz mellett melegedő idősebb férfit ábrázol, valamint a csónakázó és fürdőző társaságot szemléltető májusi zsánerkép. Augusztus havánál a szokásos illusztrációt négy kisebb (30x33 mm) metszet helyettesíti: kettő aratókat, a harmadik virágos réten ülő s kezében virágot tartó fiatal nőt ábrázol. Az utolsó augusztusi illusztráció ifjú Heltai Gáspár *Magyar Arithmetica*jának címlapmetszetével azonos és Hans Sebald Beham 233 jelenetből álló újszövetségi illusztrációsorozatának egyik kompozíciója után készült.

Az évszak- és hónapábrázolások a középkori művészet legnépszerűbb világi tárgyú sorozataihoz tartoztak. A főúri szemlélők számára idillikus, a nép egyszerű fiait pedig munkára lelkesítő jelenetek rendszerint régen kialakult - olykor még antik, vagy legalábbis koraközépkori hagyományokból kifejlődő - ikonográfiai típusokat követtek, s miniatúrákon, freskókon, mozaikokon, katedrálisok faragványain számtalan megoldásban ismétlődtek.

A XVI. századi fametszetes hónapábrázolások a kódexek hasonló tárgyú miniatúráinak költői szépségét nem érik el, de megkapó közvetlenséggel, a szó legjobb értelmében népszerűen dolgozzák fel az egyes jeleneteket. A legtöbb korabeli, sőt későbbi kalendáriumkép Hans Sebald Beham fametszetsorozataira vezethető vissza. A híres parasztfigurák és jelenetek népszerű nürnbergi mestere három ilyen tárgyú sorozatot készített: 1527-ben tervezett első hónapábrázolásai Luther Nürnbergben kiadott imádságos könyvében jelentek meg, ezt követte a második, 1529-1530-ra datálható sorozat, s ismeretes egy csonka, 9 lapból álló sorozat is. Beham metszetei széles körben hatottak: Virgil Solis rajz- és metszetsorozatban dolgozta fel őket, a nyomtatott kalendáriumok többnyire ismeretlen illusztrátorai pedig rendszerint e sorozatok valamelyikét vagy későbbi variációit, kópiáit használták mintaképül.

A *Cisio* kalendáriumképei Beham 1529-1530-ban készült metszeteit követik. Ez a sorozat Beham korábbi hónapábrázolásaival szemben egyszerűbb környezetben s kevesebb alakkal

oldja meg a jeleneteket. A *Cisio* illusztrációin tükörképesen s általában elég híven ismétlődnek a népszerű zsánerképek: a zodiákus jegyét ugyanúgy duzzadó, ívelődő felhőcsík választja el, mint Beham második sorozatában, s a háttér építészeti és figurális elemei is megegyeznek. A mintaképeknél jóval szélesebb kolozsvári képmezőkben a kompozíció soha nem bővül új részletekkel, ellenkezőleg, néhány metszeten inkább további leegyszerűsítés észlelhető. A márciusi illusztráción nem szerepel a szőlőkarót hordó férfi figurája, s a májusi jelenetről lemaradt a második fürdőző alakja. Ily módon a nagyobb méretű kolozsvári metszeten egyszerűbb formában ismétlődnek Hans Sebald Beham kompozíciói, s jobban kivethetők az alakok mozdulatai, vonásai. A mintaképek rajzbeli finomságait, kifogástalan térábrázolását azonban a szerényebb tehetségű mester már nem tudta visszaadni. A Beham-metszetekhez viszonyítva kissé nehézkes kolozsvári illusztrációk így is a legszebb XVI. századi magyarországi munkaábrázolások, össze sem hasonlíthatók a Mantskovit-nyomda 1582. évi kalendáriumának primitív metszeteivel, s a rendkívül népszerű nagyszombati hónapábrázolásokat is felülmúlják a kedvelt jelenetek valószínű és életteljes bemutatásában.

A *Cisio* naptári részében a hónapábrázolásokon kívül minden hónapnál van még egy 36x38 mm nagyságú képcske, amely szőlőfürttel díszített keretben a zodiákus jegyét ábrázolja (XXIX. tábla 4-7). A *Cisio* egy másik fejezetében megismétlődnek a hónapábrázolások, a zodiákus jegyét azonban itt tizenkét új - kisebb és sematikusabb - fametszet szemlélteti. A „Practica az hét planéta szerént” című fejezetet hét természetes mozgású, életteljes és anatómiailag is helyesen ábrázolt planétakép díszíti. A XVI. századi fametszetes planétaábrázolások általában régóta kialakult - egyes részleteikben az antik korig visszavezethető - ikonográfiai típusokat követtek, amelyek a középkori asztrológiai tárgyú kéziratok s később a Blockbuchok révén széles körben ismertekké és népszerűekké váltak. A művészi invenció és a különböző mintaképek következtében a fametszetes planétaábrázolások között mégis lényeges különbségek mutatkoznak. A sorozatok az alakok beállítása, az istenségek ülő vagy álló helyzetben való ábrázolása, ruhátlan vagy változatos öltözékű bemutatása szerint több típusba sorolhatók. Még a planéták attribútumaiban is különbségek mutatkoznak. Marsot általában kopjával és karddal, máskor lobogó fáklyával ábrázolják, Aldegrever metszetén azonban lovat és tehenet vezet maga mellett. Venus gyakran tükörrel és virággal jelenik meg, máskor lángoló szívet vagy fáklyát és nyilakat, Aldegrever metszetén pedig pokalét tart a kezében.

A kolozsvári *Cisio* fametszetsorozata sem a planéták megjelenítésében, sem az attribútumok alkalmazásában nem hoz új megoldást: valamennyi figurája az 1568-ban megjelent frankfurti planétáskönyv metszetei után készült (XXIX. tábla 8-14). Saturnusa ugyanaz a mankóra támaszkodó aggastyán, jobbában gyermekkel, baljában sarlóval. Pontosán megegyezik Mars beállítása, páncélos, sisakos öltözéke, kardjának és vállához támasztott zászlójának formája. Jupiter is ugyanaz az erőteljes ifjú, fején koronával, baljában jogarral; csupán az arcvonásokban mutatkozik eltérés. Solt mindkét sorozat oroszán hátán trónolva, baljában jogarral, Merkurt szárnyas kalappal és caduceussal ábrázolja. A megtévesztésig hasonlít egymásra a két sorozat fáklyát és nyilakat tartó, ruhátlan Venusa, s holdsarlón álló, íjjal és nyíllal felszerelt Lunája. A planéták mellett ábrázolt mellékalakokon is csupán lényegtelen, kidolgozásbeli eltérések mutatkoznak. A frankfurti metszeteket követő kolozsvári mester ügyesen másolt: a mintaképek szépségét, az alakok életteljes, természetes mozdulatait is híven visszaadta.

A hónapábrázolásokon, a zodiákus jegyével díszített két sorozaton és a planétaképeken kívül további néhány kisméretű munkaábrázolás, újszövetségi illusztráció és szemléltető ábra élénkíti és magyarázza a *Cisio* szövegét. Az újszövetségi jelenetek - ifjú Heltai Gáspár *Magyar Arithmetica*jának címlapmetszetéhez hasonlóan - H. S. Beham azonos tárgyú fametszetsorozatának kompozícióit követik. Beham illusztrációi a reformáció korának egyik

legolvasottabb könyvében, Luther Újtestamentum-fordításának 1526. évi nürnbergi kiadásában jelentek meg, s bizonyára ez a körülmény is hozzájárult e metszetek gyors elterjedéséhez, kisugárzó hatásához. Népszerűségüket mutatja, hogy a XVI. század második felében két magyarországi nyomda - a Bécsből hozott metszeteit alkalmazó Hoffhalter-sajtó és a kolozsvári Heltai-műhely - díszítette kiadványait H. S. Beham újszövetségi sorozatát követő illusztrációkkal.

A *Cisio Phisiognomia* című fejezetében végül még egy érdekes metszet van, amely stilizált levelekkel körülvett, kör alakú keretben szakállas, turbános, idősebb férfit ábrázol (XXI. tábla 2). Hasonló stílusú, keretbe foglalt mellkép díszíti Bogáthi Fazekas Miklós *A nagy Castriot Györgynek... históriáját*, valamint a *Páris és Görög Ilona históriáját*. Az utóbbi metszeten a szokásos keret nagybajuszú török férfiarcot zár közre (XXI. tábla 3). A három azonos stílusú fametszet bizonyára nem ezekhez a nyomtatványokhoz készült. Kasztrióta György históriájának címképe nem hasonlít a híres albán hős ismert ábrázolásaira, s ugyanígy nincs összefüggés a két török mellkép és a *Cisio* szövege, vagy a *Páris és Görög Ilona históriája* között. A nagybajuszú török férfiarc eredetileg ugyanúgy nem Párist szemléltethette, amint a népszerű történet címképe sem Helena arcképének készült. Ez utóbbi metszet G. C. mester Szibilla-sorozatának Sibylla Hellespontica-képével azonos (LXII. tábla 5). Ifjú Heltai Gáspár ezeket a metszeteket - többször megfigyelt gyakorlatához hasonlóan - pusztán díszítés céljából használta fel az említett nyomtatványokban.

Csáktornyai Mátyás *Grobian verseinek magyar énekbe való fordítását* is olyan illusztráció díszíti, amely aligha készült Csáktornyai munkájához. A kezdetleges és kopott fametszet fiatal férfit és vele szemben álló nőt ábrázol: a két figura között edények, szerszámok, házi eszközök sorakoznak egymás mellett.

Hasonlóképpen jelentéktelen fametszetek díszítik Petrus Canisius *Catechismus*ának Vásárhelyi Gergely-féle magyar fordítását. A mű ma ismert csonka példányában három kisméretű illusztráció maradt fenn, amely az utolsó ítéletet, az oszlopcsarnokban ülő Ecce homot s a keresztből és IHS monogramból képzett Krisztus-jelképet ábrázolja. Az Ecce homo-jelenet egyik oszlopán, mondatszalagon az 1552-es évszám betűzhető ki. Nyilvánvaló, hogy ezek a metszetek sem az 1599-ben megjelent Katekizmus-kiadáshoz készültek.

A számba vett emléanyag nem öleli fel a kolozsvári nyomda összes fametszetét, mert több kolozsvári könyv elpusztult, jó néhány kötet pedig hozzáférhetetlensége miatt maradt ki vizsgálódásainkból. A kolozsvári könyvdísz-állomány azonban magyarországi viszonylatban még így is páratlanul gazdag, s számos darabja szépségben, művészi értékben felülmúlja egykorú metszeteink átlagát. Az erdélyi magyarság szellemi központjában szokatlanul kedvező körülmények között működő kolozsvári könyvsajtó félévszázados folyamatos tevékenysége a helyi fametszés kibontakozására is serkentőleg hatott. Kolozsvár - éppen a Hoffgreff-Heltai-sajtó ösztönzései következtében - XVI. századi fametszésünk legfontosabb központjává vált. A könyvdíszek előállításában közreműködő helyi mesterek szerény képességeik tudatában ritkán jelezték metszeteiket: a legtöbb kolozsvári illusztráción, címlapkereten és záródíszben nincsen mesterjegy. A kézjeggyel jelölt kolozsvári illusztrációk három fametsző tevékenységéről tájékoztatnak. Az S. J. R. jegyű fametszőnek egyetlen illusztrációja ismert: Melius Péter *Herbárium*ának címképe. Bizonyosra vehető azonban, hogy több egyszerű metszetet is készített a helyi nyomda számára.

Jobban nyomon követhető a tehetségesebb G. C. mester munkássága. Első jegyzett illusztrációja, a Salamon és Markalf történetéről szóló népkönyv címlapdísz, 1577-ben jelent meg, mesterjegye azonban századvégi kötetekben is fellelhető. Az 1590-es években készítette Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című művének Fortunát ábrázoló címlapdíszét, Adami János 1599-ben megjelent széphistóriájának illusztrációját s

Klősz Jakab bártfai nyomdász *Fortuna* című sorsvető könyvének 1594-ben jelzett Szibilla-sorozatát. A mesterjeggyel jelzett metszetek tanúsága szerint több, mint húsz évig kapcsolatban állt a Heltai-nyomdával, s bizonyára folyamatosan részt vett a kolozsvári nyomtatványok illusztrálásában.

A század utolsó negyedében foglalkoztatott fametszőknél tehetségesebb művész volt a legszebb kolozsvári illusztrációkat és könyvdíszeket készítő Jacobus Lucius. Az 1550-es évek elején Lucius még nem volt önállóan alkotó, kiforrott egyéniség. Kolozsvári illusztrációi és címlapkeretei fiatalkori művei, ma ismert legelső fametszetei, amelyeken még mintaképeket követett; tehetsége azonban ezeken a műveken is elég pontosan lemérhető. Világos, harmonikus kompozícióra törekvő, fejlett ízlésű, igényes és gondos művész. Hozzá hasonló kvalitású fametsző később sem dolgozott a Heltai-nyomda számára. A kolozsvári könyvdíszítést Lucius közreműködése emelte a korabeli magyarországi átlagos színvonal fölé.

Coresi diakonus nyomdája (1557-1588)

A Brassóban alapított román nyomdával a fametszetes könyv díszítésének a nyugat-európai és a magyarországi gyakorlattól is eltérő, speciális módja honosodott meg az országban. A román könyvsajtó nyomtatványainak díszítésében az ószláv egyházi könyvek kiállításához igazodott. A szöveg finom metszésű betűkkel s gyakran vörös és fekete nyomással készült; a gondosabb kiállítású kötetekben vörös és fekete alapú iniciálék s nagyméretű fejlécek váltakoznak.

A brassói román nyomda első termékét - *Octoih mic slavonesc* - 1557-ben Benkner János brassói bíró megbízásából Oprea Logofătul és Coresi diakonus nyomtatta. Oprea brassói munkássága előtt Dimitrie Logofătul tírgoviștei nyomdásznál, Božidar Vuković híres velencei nyomdász unokájánál dolgozott, Coresi pedig a tírgoviștei metropolita diakonusa volt. Az 1557-es *Octoih* még Oprea nevét említi először, 1560-tól kezdve azonban már Coresi a nyomda tulajdonosa. 1560-61-ben Tudor diák, 1578-79-ben Mănăilă volt munkatársa. 1570 és 1574 között feltehetőleg szünetelt a nyomda. 1580-ban Coresi rövid ideig Szászsebesben dolgozott, az 1580-as évek elején valószínűleg meghalt. 1581-82-ben fia, Șerban diakonus és Marian diák adott ki Szászvárosban egy *Paliiát*, majd Șerban diakonus Brassóban folytatta könyvkiadó tevékenységét. Utolsó kiadványai 1588-ban jelentek meg.

A mai magyarországi emléktárgy a Coresi-nyomda könyvkiadói és könyvdíszítői tevékenységéről még csak hozzávetőleges képet sem ad. Az a néhány s részben eléggé csonka kötet, amely kiadványaiból a magyarországi könyvtárakban fennmaradt, csupán e nyomtatványok díszítésének módjáról, fametszeteinek stílusáról nyújt némi tájékozódást.

A brassói román sajtó ma ismert első nyomtatványának, az *Octoih mic slavonesc*nek az Országos Széchényi Könyvtárban levő csonka példányában néhány fekete, illetőleg vörös alapú, fehér fonatos iniciálé és öt fejléc ismétlődik. A leggyakrabban alkalmazott keskeny fejlécben egymást keresztező fehér fonatok alkotják a díszítést. Két nagyobb méretű fejléc felépítése azonos: mindkettőn fekvő téglalap alakú fekete mezőben fehér fonatok, illetőleg indák ívelődnek, az elsőben szimmetrikus köröket, a másodikban szabálytalan hálómintát képezve (XXX. tábla 1). Mindkét lécszerű peremét fent középen egy-egy fonatból képzett, egyenlő szárú kereszt töri át, két oldalán pedig bimbóban végződő indaszerű díszítmény húzódik. A két hasonló, négyszög alakú metszet közül az egyik Havasalföld címerét zárja magába. A fekete alapon ívelődő, fehér fonatos díszítmény ezen a lécen fekvő téglalap alakú mezőt fog közre, amelyben két élőfa között keresztet tartó sas áll (XXXI. tábla 2). A csonka könyv ötödik, hasonló felépítésű és méretű metszetében fekete alapon kör alakban ívelődnek a fehér fonatok. A külső kör fonatai között stilizált bimbók húzódnak meg, a díszítmény középpontjában pedig koronával és karddal ábrázolt sas áll (XXXI. tábla 1). A két utóbbi metszet mellett is stilizált indadísz húzódik, felső peremüket pedig egyenlő szárú kereszt s egy-egy bimbószerű levélcsoport töri át.

A Coresi-nyomda számunkra hozzáférhető későbbi kiadványait azonos vagy igen hasonló iniciálék és fejlécek díszítik. A Tudor diák közreműködésével készült *Evangheliar românesc*-ben a négy evangélium kezdeténél ugyanaz a fehér fonatos fejléc ismétlődik. Az 1562-ben megjelent ószláv evangélium változatosabb díszítésű kötet, metszeteinek többségét azonban már korábbi kiadványaiban használta a nyomda: a Havasalföld címerét bezáró lécszerű s a kardot tartó sassal díszített impozáns metszet (XXXI. tábla) a sajtó legelső nyomtatványában került először a közönség elé, s az igen tetszetős vörös és fekete alapú, fonatos iniciálék sem ehhez a munkához készültek.

Az 1580-ban Szászsebesben kiadott *Sbornic* Széchenyi könyvtári töredékének néhány fametszete már illusztrációs célt szolgál, utolsó levelét pedig a Báthory-címer zárja le. A fekvő téglalap alakú metszet közepén levő címert szív alakban hurkolódó fonatos díszítmény veszi körül. Ugyanez a Báthory-címer és egy szerényebb indadíszes fejléc díszíti az 1582-ben Szászvárosban megjelent *Paliiának* első levelét.

A magyarországi könyvtárakban őrzött Coresi-nyomtatványok a nyomda fametszetállományának rekonstruálására nem adnak támpontot, a metszetek eredete azonban eléggé nyomon követhető. A fehér fonatokkal átszőtt vörös és fekete alapú iniciálék rendkívül hasonlítanak a Tîrgovişteben működő első román nyomda iniciáléihoz. Az 1508-ban megjelent *Liturghier slavonesc* és az 1512-ben elkészült *Evangheliar slavonesc* című tîrgoviştei nyomtatványokban megtévesztésig hasonló iniciálék váltakoznak: az utóbbi kötetben az ismertetett fejlécek csaknem azonos előképei is megtalálhatók.

A fametszetek másik csoportja a velencei ószláv nyomtatványok díszével mutat közeli kapcsolatokat. A Báthory-címet körülvevő fonatos díszítmény előképe Moyses hierodiakonos 1538-ban megjelent *Minej prazdničnyj* című kiadványának a_{1a} levelén levő fametszete lehetett. Az 1580-ban Szászsebesben megjelent *Sbornic* figurális képei ugyancsak a velencei *Minej prazdničnyj* illusztrációi után készültek. A szentek mellképei mellett alkalmazott szőlőág-szerű díszítmények is e kötet hasonló metszeteinek alig eltérő változatai.

A Coresi-nyomtatványok könyvdíszei és figurális metszetei tehát részben a tîrgoviştei, részben a velencei ószláv szerkönyvek metszeteire vezethetők vissza. A velencei hatást a Velencében készült szerkönyvek ismerete s az a tény, hogy Coresi első társa vagy főnöke, Oprea, korábban Božidar Vuković velencei nyomdász Tîrgovişteben tevékenykedő unokájánál, Dimitrie Logofătulnál dolgozott, éppen eléggé megmagyarázza. A Tîrgovişteből áttelepült nyomdásznál a tîrgoviştei hatás ugyancsak magától értetődő. A stilizált indákból, fonatokból impozáns reneszánsz dekorációt létrehozó stílus eredete azonban tovább is követhető. Hasonló stílusú fejlécet és iniciálét alkalmazott már az 1493-96-ban működő cetinjei nyomda vezetője, Makarios hieromonachos is, aki a cetinjei sajtó megszűnése után Tîrgoviştebe költözve az első román nyomdát alapította. Az antikva betűtípusú cetinjei iniciálékon még közvetlenebb formában jelentkezett az olasz reneszánsz grafika, mindenekelőtt Erhard Ratdolt iniciáléinak hatása. A tîrgoviştei s a brassói iniciálék (XXX. tábla 2-4) és fejlécek stílusában az olasz reneszánsz könyvdíszítés jellegzetességei már a délszláv és román kéziratok iniciáléinak s más festett dekorációinak sajátosságaival egyesültek.

A Coresi-nyomda nem törekedett új díszítő stílus kialakítására, de határozott igényességről tanúskodó, gondos kiállítású könyveket adott közre. Finom metszésű típusokkal szedett, ízléses díszítésű nyomtatványai a román könyvkiadás értékes korai könyvművészeti emlékeihez tartoznak.

Huszár Gál és Dávid könyvsajtója (1558-1577)

A gazdasági és kulturális fejlődés középpontjaiban létesült brassói és kolozsvári könyvsajtókkal szemben a mecénások támogatásával működő s kifejezetten a hitújítás terjesztésére állított nyomdák lényegesen kedvezőtlenebb feltételek között dolgoztak. Ezek a könyvsajtók is nyomtatványaik ízléses kiállítására törekedtek, s több kivételes gondosságról tanúskodó, szép kiállítású könyvet hoztak forgalomba; könyvdísz-készletük azonban rendszerint külföldről beszerzett iniciálékból, záródíszekből állt, s illusztrációt vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán alkalmaztak. Érdeklődést keltő illusztrációt igénylő népszerű munkák, szórakoztató olvasmányok nem is készültek az ilyen nyomdákban. Gyakran a könyvnyomda tulajdonosa s irányítója - mint például Bornemisza Péter - nem képzett nyomdász volt, hanem prédikátor, aki a reformáció terjesztését érezte élethivatásának, s írói és könyvkiadói tevékenységével is ezt a célt szolgálta.

Az első ilyen típusú könyvsajtót 1558-ban Huszár Gál alapította. Életéről, munkásságáról csak mozaikszerű adatok tájékoztatnak. Oláh Miklós esztergomi érsek üldözése elől menekült 1554-ben Miksa főherceg magyaróvári birtokára, ahol a lelkészi teendők ellátása mellett iskolát és nyomdát állított fel. Első kiadványának megjelenése után (1558 novemberében) királyi rendelet tiltotta el a könyvnyomtatástól. 1559-ben még Magyaróvárott nyomtatott, majd 1560-ban Kassára költözött. Alig fél évi kassai lelkészi tevékenység után Verancsics Antal egri püspök elfogatta; Bornemisza Péter segítségével sikerült nyomdai felszerelésével együtt Debrecenbe menekülnie. Itt ismét üzembe helyezte nyomdáját, de véglegesen vagy hosszabb időre megtelepedni itt sem tudott. 1562-ben elhagyta Debrecen, s egy ideig Révkomáromban prédikátorkodott. Komáromi tartózkodásának 1563 elején Oláh érsek elfogatási parancsa vetett véget. A következő adat 1565-ben szól róla, amikor királyi parancs utasítja Nagyszombat városának tanácsát az eretnek prédikátor elűzésére. 1568-tól a Forgách-család udvari papjaként Komjátiban tartózkodott, ahol - hosszú szüneteltetés után - 1573-ban nyomdáját is újból üzembe helyezte.

E zaklatott életpályán Huszár Gál keveset áldozhatott nyomdájára felszerelésére s kiadványai fametszetes díszítésére. Első állomáshelyén, Magyaróvárott készült nyomtatványaikban csupán néhány finom, ornamentális díszítésű iniciálét (30x30 mm) alkalmazott (XXXII. tábla).

Debrecenben már változatosabb kiállításban jelentek meg nyomtatványai. Melius Péter *A Szent Pál apostol levelének... magyarázatja* című munkáját fametszetes nyomdászjeggyel hozta forgalomba (XXXII. tábla 10). A nyomdászjegy vallásos szimbólum: a rézkígyó és a horgony kombinációja, amelybe két oldalról egy-egy kéz kapaszkodik. A Mózes által rúdra tűzött rézkígyó Krisztus ószövetségi előképe, amelynek megpillantása - a bibliai szöveg szerint - a kígyómarta embereket megmenti a haláltól. A horgony a reménység szimbóluma. A jelképes ábrázolás szerint tehát erőt, támogatást nyernek azok a hívők, akik Krisztus keresztjébe s egyúttal a reménység horgonyába kapaszkodnak.

Huszár Gál nyomdászjegye Genfben működő könyvkiadók mesterjegytípusát követi. Jean Crespin genfi nyomdász több hasonló felépítésű nyomdászjegyet használt. Silvestre őt, Heitz pedig Crespin tizenegy nyomdászjegyét tartja nyilván, amelyek közül két-három metszet csak jelentéktelen részletekben tér el Huszár Gál nyomdászjegytől. Néhány változatnál a horgony mellett Crespin nevének kezdőbetűi, egy metszeten pedig az ANCHORA SACRA felirat olvasható. Azonos típusú és feliratú nyomdászjegyet használt Eustache Vignon genfi nyomdász is. Huszár Gál a genfi könyvkiadók körében kedvelt nyomdászjegy-típus választásával

bizonyára Debrecenben kialakult felekezeti állásfoglalását, a zwingli-bullingeri tanításhoz való csatlakozását kívánta kifejezésre juttatni.

Huszár Gál debreceni nyomtatványait - a nyomdászjegyen kívül - mindössze néhány iniciálé és zárómetszet díszíti. Az Eszter és Ahasvérus király találkozását ábrázoló és a Pyramus és Thisbe jelenetet szemléltető záróléceken a bécsi Singriener-nyomda jellegzetes díszének hatása érezhető. Az első metszet a sárvár-újszigeti nyomda kallódó készletéből került Huszár Gál, később pedig Bornemisza Péter tulajdonába. A másik záródísz előképét a Singriener-nyomda használta 1536-ban Pesti Gábor *Novum Testamentum* fordításában. Később ez a metszet is a Bornemisza-nyomdába került. Valószínűleg bécsi kismester metszette azt a bőségszarukkal díszített kis zárómetszetet (XXXIII. tábla 11) is, amely 1562-ben a *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita* című kötetben jelent meg. Két másik debreceni záróléc szimmetrikus elrendezésű, stilizált levelekből képzett reneszánsz díszítmény (XXXIII. tábla 8-9).

Huszár Gál Debrecenből való távozása után csak több, mint tíz év múlva, Komjátiban állította fel újra nyomdáját. Bornemisza Péter első postilla-kötetének kinyomtatását kezdte meg, a munka azonban megszakadt, mert Bornemisza időközben maga is nyomdát állított, s a postillák kinyomtatása már az ő semptei sajtóján fejeződött be. A kötet új könyvdíszait valószínűleg Bornemisza vásárolta; később a semptei sajtó használta őket. Csupán néhány iniciálé és az egyik szalagfonatos dísz maradt Huszár Gál birtokában (XXXIII. tábla 13).

Számtalan új könyvdísszel jelent meg 1574-ben Huszár Gál életének főműve, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok* című énekeskönyve. A kottákkal ellátott, ízléses kiállítású könyv az állandó üldöztetésben élő prédikátor-könyvnyomtató kimagaslóan legdíszesebb, reprezentatív kiadványa. Az énekeskönyvben közel félszáz iniciálé, hét fejléc és három zárómetszet váltakozik; a címlapot Huszár Gál nyomdászjegye díszíti. A fejezetek élén alkalmazott fejlécek reneszánsz stílusú, tetszetős könyvdíszek (XXXIII. tábla 1-7). Méretük, felépítésük és kidolgozásuk hasonló: a díszítés alapmotívuma stilizált levélornamentika, amelyben egymásba kapcsolódó állatfejek, gyümölcsöstálat tartó puttófők, fantasztikus lények, vagy kosfejet közrefogó puttók húzódnak meg.

Az énekeskönyvben levő iniciálék többsége két készletből (35x35 mm és 20x21 mm) való (XXXIV. tábla). Mindkét típusnál stilizált ornamentika veszi körül a betűtestet. Ezek a valószínűleg kliséről készült iniciálék az énekeskönyv nyomtatott szövegét változatosan tagolják, de önmagukban kevéssé művészi s eléggé elhasznált díszek. Más stílusban készült az s_{2a} lap A iniciáléja, valamint az r_{1b} lap kisebb D iniciáléja. Ezeket a poncolt, fekete alapú iniciálékat stilizált növényekből képzett reneszánsz díszítés tölti ki (XXXIV. tábla 11-12).

Az ízlésesen kiállított kétkötetes énekeskönyv Huszár Gál utolsó nyomtatványa. 1575-ben Pápán bekövetkezett halála után a nyomdát fia, Dávid pápai prédikátor örökölte. Huszár Dávid nyomtatványaiból mindössze hármat ismer a bibliográfia. Ezekben a kis munkákban - néhány korábban nem használt iniciálétól eltekintve - a komjáti énekeskönyv könyvdíszei ismétlődnek.

Huszár Gál és Dávid könyvsajtójának tevékenysége nem segítette elő a magyarországi fametszés fejlődését: könyvdíszek külföldön készültek. Az eltérő stílusú és kivitelű, gyakran eléggé kopott iniciálékat, fejléceket Huszár Gál különböző nyomdák készletéből gyűjtötte egybe. Énekeskönyvének egyik fejléce (XXXIII. tábla 3) Abraham Lamberg lipcsei nyomdász felszerelésében is megvolt. A Komjátiban használt könyvdíszek egy része tehát kliséről készülhetett.

Török Mihály nyomdája (1563-1567)

Huszár Gál után a második név szerint ismert debreceni könyvnyomtató Török Mihály volt. Munkássága rövid időre terjedt; 1563-64-ben, majd két évi szünet után, 1567-ben adott ki néhány szerény kiállítású könyvet. Egyetlen díszesebb kiadványának, Melius Juhász Péter 1563-ban megjelent *Magyar prédikációk* című munkájának fametszeteit a Bécsből Debrecenbe áttelepült neves nyomdász, Hoffhalter Rafael készítette, illetőleg adta kölcsön. A címlap-metszet (XXXV. tábla) reneszánsz kapuzathoz hasonlít: két pilléren nyugvó gerendázatán félköríves vakárkásor húzódik, a középső nagyobb és nyitott boltív alól könyv fölé hajoló, prédikátor külsejű férfialak - talán Melius Péter - tekint alá. A metszet közepét két angyaltól tartott ovális medaillon foglalja el, amelyben a debreceni címet követő Agnus Dei ábrázolást a következő körirat veszi körül: MINT A BARAN. MEG. NEMVL A NIRV. ELŐT ESA. LIII. Csűrös - a debreceni nyomda monográfusa - a fametszetet külföldi művész munkájának hitte, mert a prédikátor karingből és helvét süvegből álló viselete eltér a korabeli magyar prédikátorok öltözetétől. Az 1563-ban keltezett fametszetet azonban - mint Gulyás Pál is sejtette - Hoffhalter Rafael készítette; ugyanő a címlapdísz medaillonját később csaknem azonos formában önálló metszetként is feldolgozta. A Bécsből menekült művész a Melius-kötet címlapdíszének készítésekor még nem alkalmazkodott új környezetéhez: az árkádok alól kitekintő prédikátort a számára még szokatlan magyar viselet helyett külföldi öltözetben ábrázolta. Hoffhalter gyakorlott művész volt; metszetét világos kompozíció, biztos vonalvezetés, reális térábrázolás s az alakok életteljes, plasztikus megjelenítése jellemzi.

A Török-nyomtatványok második s egyben utolsó könyvdíszét, a Melius-kötet A iniciáléját is Hoffhalter kölcsönözte a rendkívül szerény felszerelésű debreceni nyomdának.

A Hoffhalterek magyarországi nyomdája (1564-1574)

A Török Mihály vezetése alatt csupán tengődő debreceni könyvsajtóban 1564-ben már egy új, jelesebb nyomdász is dolgozott. A lengyel származású Hoffhalter - valódi nevén Skrzetusky - Németalföldön és Zürichben megfordult, sokoldalúan képzett nyomdászként 1556-ban Bécsben kezdte működését. Értett a betűvéséshez, fa- és rézmetszéshez s könyvkereskedőként is tevékenykedett. Nyolc év alatt több, mint százhusz könyvet adott ki. 1566-ban már az udvar számára dolgozott, amely a későbbi években is számos megrendelést juttatott neki.

Hoffhalter rövid bécsi működése alatt igényes, a könyv művészi kiállítását fontosnak tartó nyomdavezetőnek mutatkozott. Nyomtatványainak illusztrálásához neves bécsi művészeket foglalkoztatott. Korai kiadványainak illusztrátorát, a Lipcséből Bécsbe telepedett Donat Hübschmannt, bécsi tartózkodása kezdetén csaknem teljesen Hoffhalter megrendeléseit kötötték le. Az egyik legszebb bécsi Hoffhalter-kiadványnak, Sigmund von Herberstein önéletrajzának hat pompás és viselettörténeti szempontból is rendkívül becses, nagyméretű fametszetét Hübschmann készítette. Johann von Francolin *Thurnier-Buch*-jának díszítésénél azonban Hübschmann mellett már a Hoffhalter-nyomda másik neves illusztrátora, Hans Sebald Lautensack is közreműködött.

Mayer bécsi nyomdászattörténete és az adatait átvevő magyar munkák Augustin Hirschvogelt is a Hoffhalter-nyomda illusztrátoraként tartják nyilván. Hirschvogel azonban Hoffhalter nyomdaalapításakor már nem élt. Mayer feltevése onnan származhatott, hogy Hoffhalter Sigmund von Herberstein munkáit a korábbi Herberstein-kiadásokhoz készült Hirschvogel-illusztrációk másolataival hozta forgalomba.

A két neves művészen kívül kevésbé ismert fametszőkkel is összeköttetésben állt a termékeny s így sok könyvdísz, illusztrációt használó könyvsajtó. E mesterekről Mayer több Hoffhalter-kiadvánnyal - így Johann von Francolin *Rerum praeclare gestarum... explicatio...* című művével - kapcsolatban emlékezik meg. Ebben a kötetben használta Hoffhalter ószövetségi jelenetekkel díszített iniciáléit (XXXVI. tábla) és a Holbein-metszetek után készült haláltánc-ábrázolásos iniciálékat (XL. tábla 8-11). Mindkét sorozat iniciáléinál a klasszikus szépségű betűformák és az önálló képhatású jelenetek harmonikus egységet alkotnak. Holbein haláltánc-képes iniciáléit a XVI. század közepén számos másolatban használták, s igen népszerűek voltak az ószövetségi jelenetekkel díszített iniciálék is. Különösen a bécsi nyomdászok kedvelték ez utóbbi típust. Johann Singriener bécsi nyomdász Werbőczy *Tripartitum*-kiadását (1561) a Hoffhalter-iniciálékkal azonos metszetek díszítik. Hasonló iniciálékat használt Michael Zimmermann bécsi nyomdász, 1580-ban Ambrosius Fritsch görlitzi nyomdász, majd a század végén a nürnbergi Lochner-nyomda.

Valószínűleg Hoffhalter is részt vett kiadványai illusztrálásában, díszítésében. 1556-ban már az ismertebb bécsi művészekhez tartozott; ebben az évben az udvar különböző összegeket utalt ki számára osztrák főhercegekről készített metszetei tiszteletdíjaként. Később, amikor a nyomda irányítása erősebben igénybe vette, háttérbe szorult művészi tevékenysége. Bécsből való menekülése után alaposan megváltoztak életkörülményei. Első magyarországi állomáshelyén, Debrecenben, fametszőként kezdte működését, s később is több illusztrációt, címlapkeretet készített kiadványaihoz.

Hoffhalter Magyarországra érkezésének ideje nem ismeretes. Valószínű, hogy már 1563 tavaszán Debrecenben tartózkodott, mert Melius Péter *Magyar prédikációk* című munkájának Török Mihály nyomdájában készülő kiadásához egy iniciálét kölcsönzött és címképet

metszett. Első magyarországi kiadványa - Melius: *A két Sámuel könyveinek... fordítása* - 1565-ben látott napvilágot. A címlapon levő metszet, a Török-nyomdában megjelent Melius-kötet címlapmetszetének középső medaillonjához hasonlóan, Debrecen címerét ábrázolja (XXXIX. tábla 1). A Jézus feltámadását szimbolizáló bárány mindkét medaillonban álló helyzetben, a győzelmi zászlót behajtott lábaival melléhez szorítva s glóriával övezve jelenik meg. A két azonos felépítésű, köriratú és kidolgozású metszet csak az Agnus Dei ellentétes beállításában tér el egymástól. A címlapdísz Hoffhalter Debrecenben metszette, a kötetet díszítő iniciálék azonban a Bécsben is használt haláltánc és ószövetségi iniciálé-sorozatokból valók. Bizonyára Bécsből hozta magával Hoffhalter azt a két kivételes szépségű, nagyméretű iniciálét is, amely Dávid és Góliát küzdelmét (V), illetőleg a fürdő Bethsabét (L) ábrázolja. Ezekhez a remek felépítésű, mély térhatású metszetekhez hasonló színvonalú iniciálék sem itthon nem készültek, sem külföldről nem jutottak el a XVI. századi magyarországi nyomdába (XXXVI. tábla 2, 11).

Ugyanebben az évben készült el Hoffhalter második magyarországi nyomtatványa, Werbőczy Istvánnak Veres Balázs fordításában közreadott *Magyar Decretuma*. A könyv négy lapnagyságú fametszettel jelent meg, s Csürös szerint tipográfiai gondosságban és díszítésében az összes XVI. és XVII. századi debreceni nyomtatványt felülmúlja. Címlapkerete az allegorikus alakokkal díszített portálészerű keretdíszek típusát követi (XXXVII. tábla). Alsó lécében maszkokkal díszített pillértaftapozatok között ovális keret van, amely az impresszumot zárja magába. Az oldallécek két női hermája pallost, illetőleg mérleget tartva a Iustitiát jelképezi. A hermák mögött meghúzódó oszlopokon volutákkal lezárt timpanon nyugszik, amely két térdre boruló angyal között a máglyán égő főnix alakját zárja magába. A főnix már az ókori keleti népeknél az újjászületés jelképe volt, s leggyakrabban máglyán ábrázolták. A római császárkorban a birodalom örökkévalóságát jelképezte. A keresztény szimbolikában az önmagát elhamvasztó, majd három nap múlva új formában feléledő képzeletbeli állat Jézus jelképévé vált.

A XVI. században igen népszerűek voltak az allegorikus ábrázolásokkal, alakokkal díszített címlapkeretek. A Hoffhalter-metszet közvetlen előképe a bécsi Singriener-nyomda 1561. évi Werbőczy *Tripartium*-kiadásának keretdíszje lehetett. Hoffhalter csak a címlapkeret típusában és a Iustitia megszemélyesítésében követte bécsi előképét. Metszete az alsó és felső lécek kiképzésében, sőt a Iustitia bemutatásában is egyéni elképzelést mutat, de kevésbé harmonikus és világos felépítésű, s túl sok díszítő motívumot halmoz. Emellett női hermái is kezdetlegesebb megoldást képviselnek a Singriener-keret könnyedén kilépő, természetes mozgású figuráinál: beállításuk merev, alakjuk nem válik el olyan világosan a háttértől, s felnyúló karjuk rajza nem eléggé tisztázott.

A címlapkereten kívül János Zsigmond erdélyi fejedelem, Némethy Ferenc tokaji kapitány és Hoffhalter Rafael címere díszíti a kötetet. Mindhárom címert azonos fametszetes keret fogja közre. Az erősen tagolt téglalap alakú keret oldalléceit női hermák, felső és alsó léceket pedig szimmetrikus elhelyezésű férfialakok, illetőleg lobogó hajú, ruhátlan női félalakok díszítik (XXXVIII. tábla). A címlapmetszet és a címereket közrefogó keretdísz számos díszítő motívumot - volutákat, maszkokat, füzéreket, hermákat, allegorikus alakokat - halmozó zsúfolt szerkezeti felépítése azonos mesterkézre vall. Ugyanazok a művészi törekvések jelentkeznek a két metszet erőteljes, plasztikus rajzában, fény és árnyék ellentéteket hangsúlyozó előadásmódjában is.

Hasonló rajz- és fametszői technika jellemzi a három címert. Különösen szembetűnő a címerpajzsok kiképzése, valamint a címerállatok hol erőteljesen stilizáló, hol meglepően élettelen ábrázolása. Az azonos vonásokat mutató metszeteket nyilvánvalóan ugyanaz a mester: Hoffhalter készítette. A címerek közül elsősorban Hoffhalter rendkívüli könnyedséggel és dekoratív érzékkel megoldott címere érdemel figyelmet (XXXVIII. tábla): patkóba helyezett

görög keresztet ábrázol, a címer felett csőrében gyűrűt tartó, kitárt szárnyú sassal. A *Decretum* egyes példányaiban a címer és a keret között Hoffhalter nevét és a metszet készülésének idejét feltüntető - RAPHAEL SKRZETVSKI. Anno 1565. - körirat húzódik.

Hoffhalter debreceni munkássága rövid időre terjedt. 1565-ben elhagyta a magyar kálvinizmus központját és Nagyváradra költözött, 1567-ben pedig - valószínűleg János Zsigmond fejedelem hívására - Gyulafehérvárra állította fel nyomdáját. Ebben az időben nem készített új metszeteket kiadványaihoz, meglevő díszait azonban ügyesen és változatosan felhasználta. Debrecenben metszett keretdíszre Melius *A Szent Jób könyvének... fordítása* című kiadványa címlapján Jézus megkeresztelését ábrázoló illusztrációt zár közre (XXXIX. tábla 11). A derékig a Jordán vizében álló, kissé meghajló Jézus felett a Szentlelket jelképező galamb lebeg, a háttérben távoli dombokra nyílik kilátás. Jézustól jobbra Keresztelő János és a köpenyt tartó angyal áll. Az illusztráció világos kompozíciója, kevés belső sávozást alkalmazó, fény és árnyék ellentéteket kerülő, sommázó előadásmódja eltér Hoffhalter stílusától. A metszet és a keret között az alábbi körirat húzódik: HIC EST FILIVS || MEVS || DILECTVS; || MIHI BENE COMPLACENS || IPSVM AVDITE. || MATTHAEI 17. ||

Hoffhalter utolsó illusztrált kiadványa a Dávid Ferenc unitárius prédikátor szerkesztésében megjelent *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione* című gyulafehérvári nyomtatvány. A kötet IV. fejezeteként jelent meg Császmái István *De horrendis simulacris deum trinum et unum adumbrantibus* című munkája nyolc fametszettel szemléltetve. A metszetek a szöveggel egyértelműen a katolikus vallás, illetőleg Melius és Stancaro Szentháromság-tanítását, hasonlatát gúnyolják, s így megjelenésük több oldalról is felháborodást, tiltakozást váltott ki.

Az első kép négyszögű talapzaton háromarcú mellszobrot ábrázol (XL. tábla 1). A három személy egységét nagy zárt korona jelképezi. A Szentháromságnak ilyen módon való megismerése feltehetőleg Franciaországból indult ki a XIII. században, s különösképpen Cseh-, Morva-, Lengyel- és Oroszországban vált kedvelté. A német nyelvterületen kevésbé, Itáliában már inkább ismert volt ez az ikonográfiai típus. VIII. Orbán pápa 1628. augusztus 11-én kelt bullájában a Szentháromság-ábrázolásnak ezt a típusát eretneknek nyilvánította.

A második metszet a Vir dolorum-típus sajátos változataként szemlélteti a Szentháromságot: szarkofágban álló, deréktól látható kétfejű férfialakot ábrázol, amely felett sugárözönben a Szentlelket jelképező galamb lebeg (XL. tábla 2). A kép alatt levő magyarázó szöveg a metszet mintaképeként egy Krakkó közelében látott ábrázolásra hivatkozik.

Az F_{1a} levél illusztrációja a katolikus vallásnak az átlényegülésre vonatkozó tanítását pellengezi ki. A metszeten az ostyát felmutató pap felett a galamb, a gyermek Jézus és az Úr félalakja jelenik meg (XL. tábla 3). A kép szövegmagyarázatában említett mintaképről Künstle ikonográfiai munkája mit sem tud. Az előképekre való hivatkozások valószínűleg a felelősség elhárítását célozták.

A negyedik metszet terített asztal mellett ülő három férfivel szemlélteti a Szentháromságot (XL. tábla 5). Ez az ikonográfiai típus a X. századtól kezdve kedvelt volt. A Hoffhalter-metszet csak annyiban tér el a régi ábrázolási sémától, hogy a három személy egységét jelképező köpeny és az attribútumok nem szerepelnek rajta.

Az F_{2b} lap illusztrációja hasonlóképpen régi, már a XII. században széles körben elterjedt Szentháromság-típust követ. Ennél a típusnál az Atya trónon vagy felhőn ülve maga elé tartja a kereszten függő Jézust, míg a galamb az Atya mellén - mint itt is - vagy feje felett lebeg (XL. tábla 4). A Szentháromság-képek különböző ikonográfiai típusai között ez a különösen a német nyelvterületen népszerű ábrázolási mód volt az egyetlen, amelynek terjesztését a

katolikus egyház jóváhagyta. Lényegében ehhez a típushoz tartozik az F_{2a} lap fametszete is (XL. tábla 6).

A két utolsó - 42x42 mm nagyságú - metszet három ékkővel díszített gyűrűvel Melius Péter egyik Szentháromság-hasonlatát, illetőleg medaillonokban végződő görög kereszttel Stancaro Szentháromság-értelmezését gúnyolja. Utóbbinál a medaillonokban és a száraz metszésponthoz a következő feliratok olvashatók: ESSEN || TIA. - PATER. – FILIVS - SPVS || S. - HOMO || CHRISTVS || MEDIAT.

Az illusztrációk színvonala különböző; a két utolsó metszet pusztán szemléltető ábrázolás. A megszokottabb ikonográfiai típust követő Szentháromság-képeket ügyes szerkezeti felépítés, plasztikus megjelenítés és árnyaltabb kivitel jellemzi. Az emberi alakok ábrázolásánál jelentkező sajátosságok s a hasonló fametszői technika alapján ezek az illusztrációk is beilleszthetők Hoffhalter magyarországi fametszetei sorába. A stíluskritikai vizsgálat eredményét alátámasztja a kortárs, Melius Péter egyik megjegyzése, aki *A Szent Jánosnak tett jelenésnek... magyarázása* című műve előszavában „Rosshalter Rafael”-t a Szentháromság megfaragásáért és megcsúfolásáért kárhoztatta.

Hoffhalter Szentháromság-képei első ízben nem a Dávid-kiadásban, hanem Császmái István unitárius lelkész önállóan kiadott munkájában jelentek meg. Császmáinak ezt a művét még a XVI. században megsemmisíthették, mert az 1638-ban elkobzott unitárius könyvek jegyzéke már nem említi a nyomtatványt. Még nagyobb felháborodást váltott ki az azonos metszetekkel díszített *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione* című munka, amely „sokáig a leggyűlöletesebb könyve volt a XVI. század unitárius irodalmának”. A sokat támadott metszetek Hoffhalter magyarországi művészi tevékenységének utolsó emlékei.

1568 elején bekövetkezett halála után hanyatlásnak indult a gyulafehérvári nyomda. Rövid ideig özvegye nevével, majd a nyomdász feltűntetése nélkül jelent meg néhány nyomtatvány. 1569 közepétől kezdve Vagner Gergely, a helybeli iskola tanítója irányította az egyre kevesebbet foglalkoztatott műhelyt. Ebben az időszakban nem gyarapodott új könyvdísszel a fametszetállomány.

1571-ben - János Zsigmond halála után - Hoffhalter Rafael Rudolf nevű fia apai örökség címén birtokba vette az akkor már használatlanul kallódó nyomda felszerelését. Hoffhalter Rudolf korábbi tevékenységéről megbízható adatok nem tájékoztatnak. Életének, működésének erről az időszakáról a szakmunkákban eltérő nézetek alakultak ki. 1569-ben megjelent első kiadványa - Melius: *A Szent Jánosnak tett jelenésnek... magyarázása* - Fitz véleménye szerint a kolofonnak megfelelően Váradon, Gulyás szerint Gyulafehérvárott készült.

Hoffhalter Rudolf a felszereléssel elhagyta Erdélyt, s 1573-74-ben Alsólendván Kultsár György prédikátor műveit nyomtatta ki. Különös gonddal készült Kultsár 1574-ben megjelent *Postillája*. A terjedelmes munka címlapját az a keret díszíti, amelyet Hoffhalter Rafael Debrecenben és később Váradon használt már. A régi készletből valók az iniciais és a mű utolsó levelét díszítő nyomdászjegy is. A *Postilla* szövegét szemléltető ötven kisebb újszövetségi illusztráció (XXXIX. tábla 3-10) Hans Sebald Beham nürnbergi művész csaknem azonos méretű fametszetei után készült. Beham 233 jelenetből álló újszövetségi sorozata 1526-ban jelent meg Luther Újtestamentum-fordításának Herrgott-féle nürnbergi kiadásában. Kultsár *Postillájának* illusztrációi Beham kompozícióit rendszerint tükörképesen, kissé átalakítva vagy leegyszerűsítve adják vissza; az egyes jelenetek és a két sorozat kapcsolata azonban nyilvánvaló.

A *Postillát* díszítő János evangélista-kép (XXXIX. tábla 2) is elég közel áll Hans Sebald Beham ugyancsak Luther Újtestamentum-fordításában közreadott azonos tárgyú metszetéhez, ez esetben azonban mégsem Beham kompozíciója lehetett az előkép. Több megegyezés

kapcsolja e metszetet Heinrich Aldegrever 1539-ben készült János evangélista-ábrázolásához. Mindkét kompozíción igen hasonló az előtérbe helyezett evangélista alakjának beállítása, égre emelt, elragadtatott tekintete s az a fodros felhőcsík, amely a holdsarlón megjelenő Mária lábától kiindulva mintegy János evangélista alakját is kiemeli a reális világból. A *Postilla* illusztrációján leegyszerűsítve ismétlődik Aldegrever kompozíciója, az evangélista alakjának plasztikus rajza s lobogó köpenyének érzékletes ábrázolása azonban tehetséges, képzett művészre vall. A Beham újszövetségi jeleneteit követő fametszet-sorozat s bizonyára a János evangélista-metszet is Bécsben készült. Az újszövetségi jeleneteket Hoffhalter Rafael 1558-ban megjelent bécsi *Breviarium Strigoniense* című kiadványában használta már.

A bécsi felszereléssel került Magyarországra az a Jézus megkísértését ábrázoló illusztráció (XXXIX. tábla 12) is, amely Kultsár Györgynek 1573-ban Alsólendván kinyomtatott *A halálra való készülétről rövid tanúság* című munkáját díszíti. A fametszet világos szerkezeti felépítésében és kivitelében a Jézus megkeresztelését szemléltető illusztrációhoz hasonlít. Mindkét metszet ugyanabból az újszövetségi illusztráció-sorozatból való.

Hoffhalter Rudolf alsólendvai működésének hamar vége szakadt. Kultsár *Postillájának* megjelenése után Miksa császár felszólította Bánfi László lendvai földbirtokost, hogy távolítsa el uradalmából a pártfogása alatt működő eretnek könyvnyomtatót. Hoffhalter ekkor Drávavásárhelyre menekült, ahol Zrínyi György támogatásával adott ki néhány könyvet. Buchich Mihály belicei protestáns lelkész három munkájának kinyomtatása miatt azonban csakhamar innen is menekülnie kellett. Távozásakor nyomdáját nem vihette magával; fametszetállományából csupán a családi címet ábrázoló nyomdászjegyet s néhány bécsi eredetű iniciálét sikerült átmentenie Debrecenbe. A nyomda több fametszete az 1582-ben Ljubljánából Nyugat-Magyarországra menekült Manlius János felszerelésébe került. Az ószövetségi jelenetekkel díszített iniciálésorozat néhány darabját Manlius János 1584-ben Németújvárrott, majd négy év múlva Monyorókeréken - Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges* könyvében - használta. Ugyanebben a kötetben jelent meg újra a Jézus megkísértését ábrázoló illusztráció is.

A nyomda fametszetei eredetük szerint két csoportra oszthatók. A kiválóan felszerelt bécsi műhelyből viszonylag kevés metszet került Magyarországra. Bécsi eredetűek az iniciálék, a Kultsár-féle *Postilla* illusztrációi, valamint a Jézus megkísértését és Jézus megkeresztelését szemléltető metszetek.

A Bécsből hozott díszeknél sokkal jelentősebbek számunkra azok a fametszetek, amelyeket Hoffhalter Rafael hazánkban készített. Hoffhalter bécsi művészi tevékenysége ma még nem eléggé ismert; az irodalom csak néhány arcképét említi. Magyarországi tartózkodása alatt oeuvre-je 14 metszettel gyarapodott, s ezek a ma is meglevő illusztrációk, címlapkeretek lehetővé teszik művészi képességeinek reális megítélését. A korabeli magyarországi fametszőkhöz viszonyítva határozottan invenciózus művész, aki metszetein többnyire egyéni elgondolásokat követett. Keretdíszein már a XVI. század második felének hivalkodó pompakedvelése jelentkezik, amely alig tud betelni a díszítő motívumokkal. Képzeletét elég alapos rajztudás támogatta, s jól számolt képességei korlátaival. Hiányos anatómiai ismeretei miatt került a természetes beállítású egész alakok ábrázolását. Hasonlóképpen tartózkodott a biztos távlati tudást igénylő bonyolultabb térvizonylatok érzékeltetésétől. A fametszés mesterségi részét jól ismerte, de a részletek finomabb kidolgozására nem törekedett. A XVI. században kevés hasonló tehetségű grafikus művész dolgozott Magyarországon; fametszőként tehát ugyanolyan hiányt pótló munkásságot fejtett ki, mint általánosan elismert nyomdásztevékenységével.

A debreceni nyomda Hoffhalter Rafael távozása után (1565-1600)

Huszár Gál, Török Mihály és Hoffhalter Rafael néhány évre terjedő debreceni könyvnyomtató tevékenysége után, 1569-ben Komlós (latinosan Lupinus) András került a debreceni sajtó élére. Az ő vezetése idejében is többször elakadt a könyvkiadás, mégis számos vallásos munka - elsősorban Melius Péter művei -, valamint több históriás ének és széphistória került ki a nyomdából. Komlós nem volt különösebben igényes nyomdavezető; kiadványai a magyarországi fametszetes könyvdíszítés kezdeti időszakának csak szerényebb emlékeit tartották fenn. A magyarországi kálvinizmus középpontjában működő nyomdász illusztrációkat egyáltalában nem alkalmazott, nyomtatványait csupán iniciálékkal, záródíszekkel, vagy mintalapokhoz hasonló ornamentális metszetekkel díszítette.

Sziksza Helopoeus Bálint *A mi keresztyéni hitünknek... három fő articulusáról* című munkájában három ornamentális fametszetet alkalmazott; a címlap versóján és az utolsó levélen levő metszetek mérete csaknem azonos (148x85, illetve 146x86 mm). Mindkét metszet középső mezőre és keskeny keretre tagolódik (XLI. tábla). A keretben szimmetrikus elhelyezésű stilizált levelek, apró növényi elemek sorakoznak egymás mellé; a középső mezőben vastagabb vonalakkal határolt, kisebb szimmetrikus egységekké rendeződik a könnyedebb indákból, stilizált levelekből vagy tulipánhoz hasonló virágokból álló dekoráció. A harmadik metszet felépítése egyénibb: ebben szimmetrikus díszítményt alkotó, a két keskeny oldalon szív alakban végződő fonat ívelődik, s a fonatok között karcsú indák, levélkéik, virágok húzódnak meg (XLII. tábla 1). A kompozíció középső, ovális mezőjét az igen népszerű reneszánsz díszítő motívum, az ún. olasz korszak foglalja el, amelyből székfű ágazik ki. Hasonló jellegű, de motívumaiban eltérő, kisebb ornamentális díszítésű fametszet több, mint tíz Komlós-kiadványban ismétlődik (XLII. tábla 2).

E metszetekkel rokon ornamentális díszítmények elsősorban az ötvösök, könyvkötők s más iparművészek számára készült mintalapok révén terjedtek el. Hasonló jellegű dekorációs terveket adott közre az a sokáig Péter Flötner művének tekintett, de tulajdonképpen különböző grafikusművészek díszítményeiből összeállított mintakönyv is, amely első ízben 1549-ben Rudolf Wyssenbach kiadásában Zürichben jelent meg. E lapok egy részét később Jacques Androuet Ducerceau - kisebb változtatással - újrametszette. Péter Flötner és Ducerceau mintalapjai Magyarországra is korán eljuthattak. A Lugossy-kódexben fennmaradt ma ismert legrégebb magyarországi rézmetszeteiken már e lapok hatása jelentkezett. Ezek az ismeretlen erdélyi ötvöstől származó ornamentális lapok a XVI. század közepén készültek, s díszítő stílusuk igen közel áll a Komlós-nyomtatványok fametszeteinek stílusához. Valószínű, hogy a Komlós-nyomda könyvdíszként alkalmazott ornamentális lapjai is ötvös vagy könyvkötő mintakönyvek alapján készültek.

E fametszetek mellett a Komlós-kiadványok legfőbb díszai az eredeti és finom kidolgozású iniciálék. Különös figyelmet érdemel a 29x29 mm nagyságú iniciálék meglepő naturalizmusa (XLIII. tábla 1-10). A sorozat fantáziagazdag és szellemes művésze az I iniciálében kedvesen esetlen, harsonázó gyermekalakokat, a H iniciálében szőlőt dézsmáló bakkecskét, az E iniciálében bokrok között bujkáló fácánkakast ábrázolt. Szinte mikroszkopikus pontossággal érzékelteti a levelek erezetét, vagy a karcsú virágok között megbúvó bogarak, lepkék testének részleteit. Biztos rajz- és fametszői tudással készült iniciáléi nem igényes kompozíciójukkal vagy eszmei mondanivalójukkal, hanem kedvesen naiv, derűs hangulatukkal nyerik meg a szemlélő tetszését.

A nyomda második iniciálékészletének darabjain (19x19 mm) (XLIII. tábla 11-17) szimmetrikus elrendezésű, ívelődő, stilizált virágok vesznek körül a betűtestet. A Komlós-nyomda szerény könyvdíszkészletét még néhány záródísz egészíti ki.

Komlós András halála után, rövid időre özvegye, majd 1577-ben Hoffhalter Rudolf vette át debreceni nyomda irányítását. Hoffhalternek az atyjától örökölt nyomda könyvdíszreiből csupán a családjuk címerét ábrázoló metszetet és néhány bécsi eredetű iniciálét sikerült Debrecenbe magával hoznia. Ezzel a néhány metszettel és a Komlós-nyomda szerény könyvdíszkészletével igényének megfelelő, tetszetős kiállítású könyveket nem tudott előállítani. Nyomtatványainak címlapját tehát körzetekből összeállított keretekkel díszítette, s új metszetről gondoskodott. Félegyházi Tamás *A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás* című művének 1583. évi kiadásához feltehetőleg maga készítette a címlapdíszet. Ez az 1583-ban keltezett fametszet nem egészen pontos másolata a Török-nyomda Melius-kiadásában alkalmazott címlapdísznek, amelyet még 1563-ban Hoffhalter Rafael készített.

A pompás családi címer szolgálhatott mintaképül Váradi Kalmár Mihály - a Bihar megyei harmincadosok gondviselője - címeréhez (XLIV. tábla 1), amely Károli Péter *Az apostoli Credonak avagy vallásnak igaz magyarázatja* című munkájában jelent meg. A címerkép és az oromdísz háromágú koronán zászlót tartó oroszlánt ábrázol. A címerpajzs, a rajta nyugvó sisak és a stilizált akantusz-ornamentikává alakult orrjegy feltűnően emlékeztet a Hoffhalter-címer azonos elemeire. Csakhogy Váradi Kalmár címerén a címerpajzs nem olyan változatos tagolású és plasztikus, s az akantusz-ornamentika sem annyira duzzadó, szeszélyesen, könnyedén ívelő dekoráció, hanem nehezkesebb, széles levelekben borul a címerpajzsra. A címer rajza és kidolgozása gondos, de hiányzik belőle a Hoffhalter-címer nagyobb tehetségről tanúskodó könnyedsége. Váradi Kalmár címerét feltehetőleg Hoffhalter Rudolf készítette.

A címerrel díszített Károli-kötetben számos új záródísz is van; többségük kliséről készült (XLV. tábla). Az egyik legszebb reneszánsz záróléc középpontjában vállán volutákat tartó, derékig ábrázolt gyermekalak helyezkedik el (XLV. tábla 1). Feltűnően hasonló díszet használt a kolozsvári nyomda. Mindkét metszeten manóarcú, kecskelábú torzlények bújnak át a volutákon, s azonos a záróléc végén visszahajló stilizált levél- és virágdísz is.

1584-ben Hoffhalter rövid időre Nagyváradra költöztette nyomdáját, majd 1586-ban visszatérve, Debrecenben fejezte be munkásságát. Utolsó nyomtatványa - Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordítása - a Károli-kötethez hasonló gonddal készült. A debreceni nyomda csaknem valamennyi könyvdíszre bekerült a kötetbe, s Hoffhalter új iniciálékról is gondoskodott (XLIV. tábla 2-6). A 30x30 mm nagyságú iniciálék mindenekelőtt változatos felépítésükkel, nemes arányú betűformáikkal kötik le a figyelmet. A keretezetlen iniciálékban stilizált levélornamentika vagy fürtös szőlőinda veszi körül a betűtestet; az indák között tréfás manók, ülő alakok vagy apró csigák húzódnak meg. Komlós életteljes iniciáléival szemben e sorozat darabjait a tudatos kompozíció és a stilizált díszítő motívumok nemes harmóniája jellemzi. A magyarországi reneszánsz dekorációban s a későbbi népművészeti alkotásokon annyira kedvelt ún. olasz korsó is előfordul az egyik iniciálében: a szimmetrikus felépítésű A iniciálé középpontját tölti ki ez a motívum.

Hoffhalter Rudolf halálával lényegében be is fejeződött a debreceni nyomda XVI. századi könyvdísz-készletének gyarapodása. Egy ideig Hoffhalter ismeretlen jogutódja irányította a sajtót, majd 1590-ben Csáktornyai János vette át a műhely vezetését. Általában gondosan szedett s a régi iniciálékkal, záródíszekkel ízlésesen díszített könyvek kerültek ki nyomdájából, új metszetet azonban csak az 1592-ben megjelent *Cisio*jához készítettett. A *Cisio* címlapján elhelyezett metszet két címertartó oroszlán között Magyarország címerét ábrázolja (XLIV. tábla 7). Hasonló méretű, de részleteiben eltérő címerrel jelent meg két évvel

korábban Vizsolyban az ún. Károli-biblia. Mindkét címet valószínűleg ugyanaz a helyi fametsző készítette.

Csáktornyai munkássága mindössze négy évre terjedt. 1595-ben szünetelt a nyomda működése, majd 1596-ban a deákos műveltségű, lipcsei származású Rheda Pál került a sajtó élére. A századvégi debreceni kiadványokban a nyomda régi iniciáléi, záródíszei váltakoztak; a címlapokat is legfeljebb csak körzetekből összeállított keretek díszítették.

A debreceni nyomda XVI. századi négy évtizedes munkássága nem hatott olyan ösztönzően a fametszés, könyvdíszítés fejlődésére, mint a brassói vagy kolozsvári sajtó működése. Különösen szembetűnő az illusztrációk hiánya. A XVI. században a kolozsvári nyomda mellett Debrecenben jelent meg a legtöbb népszerű szépirodalmi munka. Az ilyen szórakoztató füzeteket külföldön rendszerint illusztrációkkal vagy legalább egy-egy érdeklődést keltő címlapmetszettel hozták forgalomba. Hasonlóképpen jártak el a Heltai-nyomda vezetői, akik - ismerve az illusztráció közönséget vonzó hatását - ugyanazt a metszetet gyakran több, különböző tárgyú munkában is felhasználták. A debreceni nyomda általában rövid ideig működő vezetői nem fordítottak gondot arra, hogy az egyszerűbb olvasóközönség számára készülő népszerű munkákat illusztrációkkal tegyék vonzóbbakká. Az illusztrációk teljes hiánya aligha magyarázható azzal, hogy Debrecenben nem volt olyan folyamatos a fametszés, mint Kolozsvárott. A Heltai-nyomda népszerű kiadványainak fametszetes címképei többnyire külföldi ábrázolásokat követő, hangulatos és érdeklődést keltő képek, de nem művészi értékű metszetek. Ezekhez hasonló színvonalú illusztrációkat akár a Komlós-nyomda ornamentális lapjainak mestere, akár Hoffhalter Rudolf bizonyára nagyobb nehézség nélkül készíthetett volna. Úgy tűnik azonban, hogy a debreceni nyomda vezetői csak reprezentatív kiadványaik tetszetős kiállítását szorgalmazták. Mivel a török megszállta területeken egyetlen nyomda sem működött, a felvidéki könyvsajtókban pedig vajmi kevés magyar nyelvű szórakoztató olvasmány jelent meg, a népszerű történeteket közreadó füzetek igénytelen külsőben is biztos olvasóközönségre találtak.

A Bornemisza-Mantskovit-nyomda (1573-1599)

Bornemisza Péter 1573-ban Semptén felállított sajtója jelentősebb ösztönzésekkel, megrendelésekkel nem segítette elő a magyarországi könyvdíszítés fejlődését. A nyomda alapítója kiváló prédikátor, lelkes hitújító s kivételes termékenységgű és tehetséggű író. Tudatos egyszerűséggel és élvezetes stílusban megírt munkái a vallásos mondanivaló keretében a kor társadalmi valóságát és egy rendkívüli egyéniség belső vívódásait tükrözik. Bornemisza a protestáns hit és saját műveinek terjesztése céljából alapította a nyomdát, s a brassói, sárvár-újszigeti, kolozsvári, nagyszombati sajtók vezetőivel ellentétben nem tartotta fontosnak, hogy kiadványait fametszetes illusztrációkkal, címlapkeretekkel bocsássa a közönség elé. Anyagi nehézségek nem akadályozták volna a fametszetek beszerzését, hiszen Bornemisza írói és kiadói tevékenységét a protestáns hitre tért felső-magyarországi birtokosok folyamatosan jelentős összegekkel támogatták.

Helytelen volna azonban azt hinni, hogy a Bornemisza-kiadványok gondatlan kiállításban kerültek a közönség elé. Ellenkezőleg: a termékeny műhely terjedelmes kötetei gondos tipografizálással készültek. Rendszerint két színnel nyomtatott, finom elrendezésű és tetszetős kerettel díszített címlappal jelentek meg. Kiadványai általában fejlettebb ízlésről és nagyobb hozzáértésről tanúskodnak, mint az ugyancsak kevés fametszetet alkalmazó debreceni és bártfai sajtó termékei. A nyomda működése azonban nem sok ösztönzést adott a grafikus művészetek magyarországi elterjedéséhez s helyi mesterek művészi kibontakozásához. Iniciálét és záródíszít szép számban alkalmazott a Bornemisza-műhely, ezek többsége azonban vagy más magyarországi könyvsajtó másodlagosan felhasznált metszeteiről, vagy klisékről készült. A címlapkereteket külföldön vásárolt körzetekkel állították elő, s a nyomda fennállásának első tíz évében egyetlen illusztráció sem jelent meg az egymást gyors ütemben követő kötetekben.

Az iniciálék és záródíszek egy részét Huszár Gál adta el vagy ajándékozta Bornemiszának. A két lelkes reformátort régi kapcsolat fűzte egymáshoz. Ismeretségük valószínűleg Bornemisza bécsi tanulmányai idejében keletkezett. 1558-ban az ifjú Bornemisza Huszár Gál magyaróvári sajtójában korrektorként dolgozott, majd Kassára is követte pártfogóját. Közreműködött a Kassán őrizetben tartott Huszár Gál kiszabadításában, s feltehetőleg segítségére volt a nyomdai berendezés Debrecenbe szállításában. Az 1560-as években elváltak útjaik. A humanista képzettségű és hajlamú Bornemiszában ekkor győzedelmeskedett a reformátori hivatás. 1564-ben Balassi János zólyomi főispán prédikátora volt, s egész évre szóló prédikációsorozat összeállításán dolgozott. Az első kötet sajtó alá rendezését Salm Gyula gróf felesége, Thurzó Erzsébet udvari papjaként Galgócon és Semptén végezte. A mű kinyomtatását 1573-ban Huszár Gál komjáti műhelye kezdte meg, a kötet nagyobbik része azonban már Bornemisza saját nyomdájában, Semptén készült. A nyomtatás a 240. levélnél szakadt félbe, a későbbi levelek betűtípusai eltérnek Huszár Gál típusaitól. A könyv díszítése azonban egységes: a Komjátiban és Semptén nyomtatott leveleken végig ugyanazok az iniciálék és záródíszek ismétlődnek. A munka megszakadásakor Huszár Gál átengedte Bornemiszának a kötetben használt fametszeteit, s Bornemisza birtokába kerültek a mű kinyomtatásához beszerzett új iniciálék is.

A terjedelmes könyvet 3 iniciálékészlet és 15 zárómetszet díszíti. A 30x30 mm nagyságú, könnyed virágdíszű iniciálék Huszár Gál nyomdájából valók (XXXII. tábla). A másik két iniciálékészlet darabjai jóval igénytelenebb, szerényebb könyvdíszek (XLVI. tábla 16-23). Ezek a keret nélküli, sematikus levéldíszű, gyakran eltorzult, elgörbült iniciálék ugyanúgy kliséről készülhettek, mint a kötetben több ízben is felhasznált szalagfonatos vagy arabeszk

záródíszek. Az egyetlen egyénibb s talán helyi mestertől származó záróléc (25x83 mm) stilizált szőlőlevelek között, babérkoszorúba zárt, antik medáliára emlékeztető férfifejet ábrázol (XLVI. tábla 2).

A postilla-kiadás további négy kötetében és azok különlenyomataiban ugyanezek az iniciálék és záródíszek ismétlődnek. A terjedelmes könyvekben az első kötet díseitől eltérő zárólécek, iniciálék is előfordulnak; ezek a metszetek azonban Huszár Gál felszereléséből vagy az 1540-es évek elején megszűnt sárvár-újszigeti nyomda készletéből kerültek Bornemisza Péter tulajdonába. A Pyramus és Thisbe-jelenetet ábrázoló záródísz és egy bőségszarukkal díszített bécsi eredetű zárómetszetet korábban Huszár Gál használta. Huszár Gál közvetítésével jutott Bornemiszához a sárvár-újszigeti nyomda ún. Ádám Éva-léce; ugyanezzel a metszettel jelent meg Debrecenben Huszár Gál egyik nyomtatványa is. A sárvár-újszigeti nyomda R és O iniciáléja valószínűleg közvetlenül került Bornemiszához, ezek az iniciálék ugyanis Huszár Gál ma ismert nyomtatványaiban nem találhatók.

Ezzel a szerény könyvdíszállománnyal - 3 iniciálékészlettel és 20 záródísszal - dolgozott a nyomda Semptét követő állomáshelyein: Detrekő várában, majd Rárbokon is. Bornemisza *Énekek három rendbe* és *Prédikációk* című munkái azonban a korábbi nyomtatványoknál nagyobb gondossággal és több dísz felhasználásával készültek. Különösen ízléses, vonzó kiállításban jelent meg a *Prédikációk* című könyv, amelynek címlapját reneszánsz körzetekből összeállított finom címlapkeret díszíti. Ez a fólió alakú kötet volt Bornemisza utolsó kiadványa.

Halála után (1585) a sajtó felszerelésével a lengyel származású művezető, Mantskovit (Farinola) Bálint nyomtatott tovább Rárbokon, Galgócon és Vizsolyban. Mantskovit már Bornemisza életében kiadott néhány munkát saját neve alatt. Ezekben a hely megjelölés nélkül közreadott nyomtatványaiban két ízléses, szép fametszet maradt fenn. 1580-ban Farinola Bálint névvel jelent meg egy kis kötete, amelynek nyomdászjegyek tekinthető fametszete ANCHORA SALVTIS CHRISTVS felirat kíséretében horgonyra csavarodó kígyót ábrázol. Huszár Gál mesterjegyéhez hasonlóan ez a metszet is a kálvinizmus középpontjában, Genfben kialakult szimbolikus jelentésű nyomdászjegy-típus egyik változata.

Vallásos jelkép az az ugyancsak nyomdászjegyek tekinthető szép fametszet is, amely reneszánsz fülkében könyvön nyugvó Agnus Deit ábrázol. Az Agnus Deit közbezáró finom felépítésű fülke és annak szimmetrikus elrendezésű, igen szép dekorációja tehetséges művészre vall (XLVII. tábla 2).

Mantskovit harmadik nyomdászjegye eszmei mondanivalójában és stílusában is új igazodást mutat. A két méretben használt nyomdászjegy volutákkal és levélcsomókkal díszített, ovális barokk keretben kúrtbe fújó s jobbában könyvet és pálmaágot tartó, lobogó ruhájú, fiatal nőalakot (Fama) ábrázol (XLVII. tábla 4-5). A fametszet Sigmund Feyerabend frankfurti könyvkiadó nyomdászjegyeit követi. A mintaképül választott frankfurti metszeteket a német fametszetes könyvdíszítés két jelentős késői művésze, Jost Amman és Tobias Stimmer készítette. A vizsolyi metszet a pompás frankfurti előképeknek szerényebb, de nem szolgai másolata. A magyarországi mester nemcsak a díszes keretet, a háttér és az istennő ruházatát egyszerűsítette le, hanem lényegesen módosította a Fama alakját is. A mintaképekkel ellentétben az istennőt szárnyak nélkül és nem két kúrttel, hanem jobbában a könyvnyomtató hírnevét fenntartó nyitott könyvvel és pálmaaggal ábrázolta. A kisméretű fametszet részletező előadásmódja, finom vonalvezetése s mindenekelőtt a Fama életteljes, plasztikus megjelenítése gyakorlott, ügyes fametszőre vall.

Ugyanez a művész készíthette azt a finom rajzú magyar címet (XLVII. tábla 3) is, amely a Famát ábrázoló nyomdászjegy mindkét változatával együtt Mantskovit legjelentősebb kiadói vállalkozásában, Károli Gáspár gönci esperes 1590-ben Vizsolyban megjelent Biblia-

kiadásában maradt fenn. A két címertartó griff stilizált, plasztikus alakján s a könnyed vonalvezetésén a harmadik Mantskovit-nyomdászjegye fametszőjének képességei ismerhetők fel.

A Károli- vagy más néven *Vizsolyi Biblia* Mantskovit legszebb nyomtatványa. A nagy fólió alakú és több, mint 1200 levélből álló hatalmas kötet változatos betűtípusokkal és gondos tipografizálással készült. Három címlapját reneszánsz stílusú körzetekkel előállított, csipkeszerű keret veszi körül. Az első címlapot a fekete-vörös nyomású címszöveg alatt Magyarország címere díszíti. A második címlapon ugyanitt ízléses zárómetszet, a harmadikon Mantskovit Famát ábrázoló nyomdászjegyének nagyobbik változata van. A Biblia egyes könyveinek élén két szimmetrikus felépítésű, reneszánsz stílusú, csaknem azonos fejléc húzódik. Mindkettőn voluták és gyümölcsfüzerek közül puttófé tekint alá (XLVII. tábla 1a-b). Ezeket a fejléceket ugyanúgy Jacobus Lucius szállíthatta Mantskovitnak, mint a Biblia 39x39 mm nagyságú, keret nélküli, sematikus levelekkel díszített iniciáléit (XLVIII. tábla 1-8) s könnyed, áttört mintájú záródíszeket (XLVII. tábla 6, 8).

Klisékről készültek a Mantskovit fordításában megjelent *Index biblicus* szerény iniciáléi is. Az egyik típusnál sávozott levelek, a másik készlet iniciáléinál könnyedebb ornamentális díszítés veszi körül a betűtestet (XLVIII. tábla 9-16).

Mantskovit Bálint egyetlen illusztrált kötetében, az 1582. évre kiadott kalendáriumban - *Ítéletek az ég forgása szerint ez MDLXXXII. esztendőre* - a XVI. századi naptárakban szinte nélkülözhetetlen hónapábrázolások egyik szerény típusa maradt fenn (XLIX. tábla). A ma ismert 11 illusztráció elég ügyes mintaképeket követ, de már nem a fametszetes hónapábrázolások közvetlen forrásához, Hans Sebald Beham két sorozatához, hanem azok meglehetősen átdolgozott, későbbi változatához kapcsolódik. A sorozat össze sem hasonlítható ifjú Heltai Gáspár *Cisiójának* metszeteivel, vagy a nagyszombati hónapábrázolásokkal. Figurái a szokatlanul kezdetleges, merev, nehézkes vonalvezetés következtében sokszor a felismerhetetlenségig eltorzultak, s a jelenetek szinte már nem is szemléltetik, hanem csak jelzik az eseményeket.

A Bornemisza-Mantskovit-nyomda szerény könyvdísz-állományában általában kevés a művészi értékű s még ritkább a helyi mestertől származó színvonalas metszet. Ilyennek legfeljebb csak Mantskovit harmadik nyomdászjegye tekinthető. Magyarországi viszonylatban a bártfai nyomtatványokon és Mantskovit kiadványain mérhető le legjobban a klisék nagymérvű alkalmazásából következő kedvezőtlen változás: az egyéni vonást nélkülöző, sematizálódott könyvdíszítés térhódítása.

A nagyszombati nyomda (1578-1600)

A század utolsó negyedében, 1578-ban kezdte működését az a felvidéki könyvsajtó, amely a későbbi századok során a magyarországi könyvművészet legjelentősebb műhelyévé fejlődött. A Nagyszombaton berendezett új nyomdát Telegdi Miklós, az esztergomi egyházmegye nagyprépostja alapította. A Krakkóban tanult tudós főpap egész tevékenységét a magyarországi katolikus egyház helyzetének megszilárdítására fordította. Minden erejével támogatta Illinicus Péternek, a nagyszombati iskola felügyelőjének a protestantizmus visszaszorítására kidolgozott programját, amely a jól képzett katolikus írókat hívta fel a reformátorok tanításainak megcáfolására. E célból fordította Telegdi magyarra 1562-ben Petrus Canisius katekizmusát, majd magyar nyelvű, népszerűen megírt prédikációsorozatot állított össze. Műveinek kiadatását s végső soron a reformáció továbbterjedésének megakadályozását azonban rendkívül megnehezítette az a körülmény, hogy az ország valamennyi könyvsajtója a hitújítás érdekeit támogatta. E hátrányos helyzet megszüntetésére Telegdi 1577-ben katolikus nyomda felállítására határozta el magát. Tervét az esztergomi káptalan elé terjesztette, s a jóváhagyás elnyerése után - az e célra kiutalt 500 forinttal - megvásárolta a bécsi jezsuiták hosszabb idő óta használatlanul kallódó nyomdáját. A sajtót saját házában rendezte be; a korrektori teendők ellátását Pécsi Lukácsra, a káptalan közjegyzőjére bízta.

A nagyszombati nyomda alapításától kezdve a reformáció megerősödését támogató magyar könyvek háttérbe szorítására törekedett. E cél arra kényszerítette a műhelyt, hogy nyomtatványai kiállításában is igyekezzék felülmúlni a gyakran igen ízléses protestáns könyveket. A jezsuita nyomda felszerelése olyan rossz állapotban került Magyarországra, hogy a műhely a meglevő betűkészletek és kopott metszetek birtokában nem vehette fel a versenyt a magyarországi protestáns nyomdákkal. Még a megindulás előtt gondoskodni kellett a magyar szövegek nyomtatásához szükséges speciális jelekről, valamint a betűkészletek és könyvdíszállomány felfrissítéséről, kiegészítéséről. Az új metszetek többsége már Magyarországon készült.

Ily módon a nagyszombati könyvdíszek eredetük alapján két fő csoportra oszlanak, a Bécsből származó fametszetek pedig mestereik szerint további kisebb csoportokra tagolódnak. Két címlapkeret Hans Rebell bécsi művész fametszeteivel mutat kapcsolatokat. Az egyik, Telegdi 1583-ban megjelent *Agendarius*ának címlapkerete négy önállóan is felhasználható lécből áll (L. tábla). A felső lécz volutákkal lezárt és középen puttófejjel díszített reneszánsz párkányhoz hasonlít. A két oldallécet egy-egy herma alkotja. Mindkét herma fején reneszánsz váza nyugszik; derekukat pedig díszes csattal összefogott hosszú bojtú kendő övezi. A baloldali idősebb szakállas férfit, a jobboldali viruló szépségű ifjú nőt ábrázol. A felső és oldallécek harmonikus felépítésével szemben az alsó lécben nyugtalanul ívelődő voluták és sárkányok között koszorúval övezett maszk húzódik meg.

Az utóbbi léczet a nagyszombati nyomda Telegdi *Agendarius*ának 1596. évi kiadásában három más metszettel új címlapkeretűvé állította össze (LI. tábla). A felső lécz itt három félkörre tagolódik: a középsőben a Szentlelket jelképező galamb lebeg, a két szélsőt szirmokhoz hasonló díszítés tölti ki. Az oldallécekben (125x17 mm) vázákból, stilizált levelekből álló reneszánsz ornamentika húzódik. A fametszeteivel ügyesen gazdálkodó sajtó a két oldallécet Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című munkájának címlapján önállóan is felhasználta.

A két címlapkeret több részlete Hans Rebell műveire emlékeztet. Az 1583. évi *Agendarius* címlapkeretéhez hasonlóan hermák díszítik Hans Rebell nagyméretű Singriener-nyomdász-

jegyét. A két metszeten csak ez a motívum azonos, az alakok beállítása s a részletek kidolgozása eltérő. Pontosabb megegyezéseket mutat az 1596. évi nagyszombati *Agendarius* címlapkerete és Johann Singriener bécsi nyomdász Hans Rebelltől származó kisebb nyomdászjegye. A két fametszeten mind az oldallécek hasonló reneszánsz ornamentikája, mind a szerkezeti felépítés azonos mesterkézre vall. A szerkezeti és motívumegyezések alapján feltételezhető, hogy a két nagyszombati keretet korábban Hans Rebell vagy valamelyik követője készítette.

Egészen más vonásokat mutat a nagyszombati nyomda három bécsi eredetű iniciálésorozata. A 22x23 mm nagyságú, többnyire karcsú figurákkal - ószövetségi alakokkal vagy planéta-ábrázolásokkal - díszített, Bécsben is gyakran használt iniciálékon (LII. tábla 8-15) Hedwig Gollob Richard Atzel és az ún. Judit-léc hatását ismerte fel. A többszörös vonalkerettel határolt iniciálékon a betűtestet csak vékony, sokszor alig kivehető körvonalak jelzik; művészük nem volt tekintettel e metszetek tulajdonképpeni rendeltetésére. Figyelmét a fehér háttérből előtűnő, feltűnően kecses, karcsú figurák kötötték le, de azokat is csak körvonalakkal, minimális belső árnyalással ábrázolta. Stílusát a lényeges vonásokra szorítkozó, sommázó előadás, nagyvonalúság és sajátos dekorativitásra való törekvés jellemzi.

E sorozattól élesen elkülönül a korábban a Singriener-nyomdában, majd a bécsi jezsuita sajtóban használt iniciálékészlet néhány darabja. Ezeken a 23x23 mm nagyságú kis metszeten sávozott semleges háttér húzódik a sajátos módon stilizált levelekké alakított betűtestek s az élettől duzzadó, realiztikus figurák mögött. A kis iniciálékban guggoló, táncoló puttók, könnyed, természetes mozgású népies figurák váltakoznak (LII. tábla 16-21).

A harmadik bécsi eredetű iniciálékészletet a sárvár-újszigeti nyomda tárgyalásakor említett bécsi kismester készítette Johann Singriener számára. A változatos beállítású, hatalmas szárnyú puttókkal, virágfüzerekkel, puttófökökkel és olykor ótestamentumi alakokkal díszített iniciálésorozatból (26x26 mm) csak néhány darab került át a nagyszombati nyomda készletébe (LII. tábla 1-7).

Ugyanettől a bécsi művésztől származnak a nagyszombati könyvek fantasztikus alakokkal, puttókkal és középen mitológiai vagy bibliai jelenettel díszített zárólécei is. Telegdi *Agendarius*ának 1583. évi kiadásában nyert alkalmazást mesterünk Pyramus és Thisbe-léce (LIII. tábla 1), az utolsó ítéletet ábrázoló záróléce (LIII. tábla 2), valamint a bőségszarut tartó puttóval díszített zárómetszete. A negyedik hasonló stílusú fametszettel, a Páris ítéletét szemléltető léccel (LIII. tábla 3) Perneszi András 1579-ben megjelent kis kötetét díszítette a nyomda. Ezeket a metszeteket is a bécsi Singriener-nyomda használta első ízben, mégpedig Pesti Gábor *Novum Testamentum* fordításának 1536. évi kiadásában.

A nagyszombati nyomtatványok illusztrációinak egy része szintén bécsi fametszet. Minden bizonnyal a jezsuita nyomda felszerelésével került Nagyszombatra az a kopott Madonna-kép (LIV. tábla 1), amely az első nagyszombati kiadványban, Lorenzo Magio jezsuita tartományfőnök - *Canones, seu leges eorum, qui in... congregatione B. Marie... quae in Seminario Episcopali Olomucensi instituta est, vivunt* című - munkájában, majd később további három nagyszombati könyvben jelent meg. A metszet felül félkörben végződő vonalkeretben, háromnegyed alakban ábrázolja a gyermekét jobb karján tartó Máriát. Az anya dicsfénnnyel övezett feje a gyermek fölé hajlik, arca komoly, elmélyült, haja hosszan omlik alá, vállát palást borítja. A gyermek alakja merev, vonásai öregesek, előrenyújtott karjának rajza hibás. A fametszet nem művészi alkotás, csupán vallásos áhitat keltésére készült szentkép. Ugyanazt a funkciót töltötte be, mint a fametszés kezdeti időszakából származó, vallásos tárgyú grafikák.

Hasonló igényt elégített ki az a Szent Anna-illusztráció (LIV. tábla 6), amely az 1580-ban kiadott *Ordinarium Strigoniensis*ben jelent meg. A fametszet Szent Annát harmadmagával ábrázolja, amint szélesre tárt palástjával magához öleli a jobbában tartott gyermek Jézust és a

bal oldalán elhelyezkedő karcsú Máriát. Az alakok összetartozását a széles redőkben aláomló paláston kívül a csoport felett ívelődő virágfüzér jelzi.

A bécsi jezsuita nyomda használta korábban azt a Szentlélek eljövételét ábrázoló illusztrációt (LIV. tábla 2), amely *Szent Ágoston elmélkedő... imádságának* Pécsi-féle magyar fordítását díszíti. Bizonyára a jezsuita nyomda felszerelésével került Nagyszombatra Pécsi Lukács *A keresztyén hadakozásnak tüköre* című művének Szent Mihály-ábrázolása (LIV. tábla 7), Monoszlói András *De invocatione et veneratione sanctorum* című könyvének szerény illusztrációja, valamint Monoszlói András *De cultu imaginum* című munkájának Kálvária-képe és angyalfigurája is (LIV. tábla 3-4).

A bécsi eredetű fametszetekkel egyidejűleg több Magyarországon készült illusztrációt is meglepően sok új iniciálét is alkalmazott a nagyszombati nyomda. Az új iniciálék méretük és stílusuk szerint három készletbe tagolódnak. Az első típusba tartozóknál (28x28 mm) az alap fekete, a betűtest és a stilizált virágokból, finoman ívelődő indákból, virággal borított ágakból álló díszítés fehér (LV. tábla 1-11).

A második iniciálékészlet kevésbé dekoratív, sematikusabb metszetein (28x28 mm) a fekete alapot fehér sávozás bontja meg. Az iniciálékban csillagokhoz hasonló, fehér sugarakkal körülvett vagy árnyalt pontok húzódnak meg (LV. tábla 19-22).

A hasonló jellegű harmadik készlet darabjainak (23x23 mm) jellegzetes ismertetőjele a keretet belülről szegélyező fehér pontsor és a csillaghoz vagy holdképhez hasonló dísz (LV. tábla 12-18). Néhány betűből több változat készült ebben a méretben. A három, magyarországi viszonylatban új típust képviselő iniciálékészletet a nyomda még megindulása előtt szerezhette be. Telegdi *Postillájának* 1578-ban megjelent második kötetében már ezek a stilizált növényekkel díszített reneszánsz iniciálék váltakoznak.

Valószínűleg Nagyszombaton készült Pécsi Lukács 1579-re szóló *Kalendáriumának* a gazdálkodó ember életét szemléltető 12 hónapábrázolása is (LVI. tábla). Ezek a kis fametszetek keskeny téglalap alakú formájukkal közelebb állnak a Hans Sebald Beham-féle hónapábrázolásokhoz, mint a kolozsvári *Cisio* azonos tárgyú sorozata, a jelenetek elrendezésében azonban nem olyan egyértelmű a megegyezés. Az egyes fametszetek hol Beham 1527-es hónapábrázolásaival, hol a későbbi, 1529-1530-ban készült sorozat megfelelő darabjaival mutatnak azonos vonásokat. A fejő és köpülő nőt ábrázoló áprilisi illusztráció az első sorozat, a februári és májusi hónapábrázolás kompozíciója viszont a későbbi, kissé módosított sorozat megfelelő metszetéhez áll közelebb. A tűznél melegedő férfit és lakomázó társaságot szemléltető januári illusztráció viszont Beham mindkét sorozatának januári metszetétől eltér. A nagyszombati *Kalendárium* megjelenésekor Beham metszetei már Európa-szerte széles körben elterjedtek, s szinte áttekinthetetlenül sok másolat, változat készült róluk; a század végén már a variációkról is több kópia volt forgalomban. Néhány kompozíció az állandó másolás után is viszonylag változatlan maradt, máskor a két sorozat figurái új kompozícióban egyesültek. Így került egymás mellé a nagyszombati *Kalendárium* decemberi metszetén Beham első sorozatának decemberi képéről a böllér és a serpenyőt tartó asszony alakja s a második sorozat megfelelő hónapábrázolásának köpülő asszonya.

A nagyszombati kalendáriumképek bizonyára már nem közvetlenül Hans Sebald Beham metszetei után készültek, de a nürnbergi mester kompozícióival való kapcsolatuk nyilvánvaló. Nem sommázzák úgy az eseményeket, mint a kolozsvári *Cisio* hónapábrázolásai, s viseletben, típusokban sem térnek el annyira mintaképeiktől, mint néhány századvégi krakkói kalendáriumkép. Csupán Beham műveinek frissessége, életteljessége kopott meg kissé ezeken a metszeteken. Valószínű, hogy magyarországi fametszőtől származnak; helyi, sajátos magyar vonásokat azonban helytelen volna kutatni e nemzetközi jellegű zsánerképeken. A nagyszom-

bati nyomda hosszú ideig felhasználta népszerű fametszetsorozatát; jóval később közreadott kalendáriumait is ugyanezekkel a metszetekkel díszítette.

A kalendáriumképekhez hasonlóan Magyarországon készülhettek a leggazdagabban díszített XVI. századi nagyszombati könyv, Pécsi Lukács *A keresztyén szűzeknek tisztességes koszorúja* című munkájának illusztrációi is. A tetszetős kis kötetet címlapmetszet, 2 illusztráció, 20 növény botanikai képe és 3 szemléltető ábra díszíti. A könyv utolsó levelét a szerző L. P. betűkkel és 1591-es évszámmal jelzett, babérkoszorúba zárt címere foglalja el.

Az illusztrációk Lucas Martini *Der Christlichen Jungfrawen Ehrenkrantzlein* című munkája 1581. évi prágai kiadásának fametszetei után készültek. Legsikerültebbek az erényeket jelképező növények képei (LVIII. tábla 2-3). Ezekhez a biztos vonalvezetésű s meglepően valószerű botanikai rajzokhoz képest Pécsi Lukács címere kissé bátortalan, síkszerű ábrázolás (LVII. tábla 3).

A címerállatok tiszta, világos rajza azonban gondos kézre vall, a címer fölött ábrázolt stilizált sasszárny s a címerpajzsról aláomló akantusz-ornamentika pedig a babérkoszorúval együtt harmonikus és dekoratív összehatású.

A kis munka figurális ábrázolásain még szembetűnőbbek a fametsző sajátosságai. A címlap fekvő téglalap alakú fametszete két kecsesen előrehajló angyalt ábrázol a cím utolsó szavait közbezáró babérkoszorút tartva (LVII. tábla 1). A kompozíció Lucas Martini munkájának azonos címlapdíszét követi, a magyarországi mester azonban az alakok rajzában eltér mintaképétől. Címlapmetszete kecses mozdulatú angyalaival tetszetősebb dísz, mint a Martini-kötet fametszete.

Érdekesen alakult át a címlap versóját díszítő illusztráció, amely a prágai kötetben szelíd dombvidék előtt elterülő, reneszánsz szökőkúttal ékesített kertben koszorút kötő fiatal nőt s bájos kisleányt ábrázol. A Pécsi-kötet illusztrátora a tájhátteret elhagyta, s a lényegesen leegyszerűsített kertben feltehetően Pécsi Lukács családját - a feliratok szerint Martha asszonyt, a fűzfalovon lovagló Lachkot és a madarat s virágot tartó Imrét - mutatta be. A prágai illusztráció könnyedén lebegő, koszorút tartó angyalainak helyét felhőn álló, kissé merev és zömök angyalkák foglalták el, a koszorú közepére pedig a PEECHI név került. A nagyszombati fametszet is vonzó és tetszetős illusztráció, kompozícióját és távlati megoldását tekintve azonban mintaképénél kezdetlegesebb (LVIII. tábla 1).

Minden bizonnyal Magyarországon készült az a Perneszi-család címerét - háromágú koronából kiemelkedő s nyakán nyállal átlőtt unikornist - ábrázoló gondos rajzú és metszésű fametszet is, amely Perneszi András *Választétele* című munkájának címlapján jelent meg.

A XVI. század végén a legtöbb magyarországi nyomdában meglehetősen tért hódított a klisék alkalmazása. A nagyszombati könyvsajtó csupán néhány záródísz-kliséet használt. Telegdi a kopott, bécsi fametszetek pótlására ízléses, új metszeteket készíttetett, s később, Pécsi Lukács vezetése idejében is elsősorban fametszetekkel, egyre több magyarországi mestertől származó illusztrációval és iniciáléval gyarapodott a könyvdíszállomány. Különös figyelmet érdemel a nyomda hat fametszetes iniciálékészlete; ilyen sokféle és változatos díszítésű iniciáléanyag csak a leggazdagabb metszetállománnyal rendelkező kolozsvári nyomda felszerelésében volt.

A kiadói célkitűzés természetesen a nagyszombati könyvdíszítés alakulására is döntően hatott; a kolozsvári és debreceni nyomda szórakoztató kiadványaihoz, széphistória-kiadásaihoz hasonló kötetek itt épp oly kevésbé jelentek meg, mint a protestáns prédikátoroktól irányított nyomdákban. A nagyközönségnek szánt kiadványok azonban vonzó illusztrációkkal kerültek ki a nyomdából.

A nagyszombati nyomda a későbbi századok során a könyvdíszítés és a grafikus művészetek magyarországi fejlődésének legfontosabb ösztönzőjévé vált, s számos neves illusztrátort foglalkoztatott. A megindulást követő első két évtized a kezdeti nehézségek következtében csak szerény előkészítő szakasza volt a későbbi kibontakozásnak: a nagyszombati könyvdíszetek azonban már ezekben az években is határozott igényességről tanúskodtak, és számszerűleg is felülmúlták több korabeli magyarországi nyomda fametszetállományát.

Gutgesell Dávid és Klösz Jakab bártfai nyomdái (1578-1600)

Az első nagyszombati nyomtatványok megjelenésével egy időben, 1578-ban, kezdte működését Gutgesell Dávid bártfai könyvsajtója. Gutgesell Bécsben tanulta a könyvnyomtatás mesterségét, s szülővárosában való megtelepedése előtt külföldi városokban nyomdászkodott. 1578-ban már Bártfa városának tekintélyes polgára, centumvir, akinek a városi tanács két ízben kölcsönt folyósított, hogy felállítandó nyomdája számára, illetőleg a nyomdai felszerelés kiegészítéséhez betűtípusokat vásároljon. A városi tanács nemcsak anyagiakban támogatta Gutgesell vállalkozását, hanem az uralkodónál is közbenjárt érdekében. Amikor Rudolf császár 1579. február 8-i körrendelete a császári privilégiummal nem rendelkező nyomdák haladéktalan megszüntetését rendelte el, a tanács saját felügyeletét ajánlotta fel biztosítéskül a nyomda megmaradása érdekében. A városi közbenjárás után Gutgesell sajtója zavartalanul működött, sőt 1584-ben - magyarországi nyomdáink között elsőként - a császári privilégiumot is megkapta.

Annak ellenére, hogy a Gutgesell-nyomda több magyarországi sajtónál kedvezőbb adottságok között kezdte meg működését, a sajtó könyvdíszkészlete feltűnően igénytelen és szegényes. A ma ismert körülbelül félszáz Gutgesell-kiadványban egyetlen illusztráció sincs; a korai bártfai nyomtatványokat csupán körzetekkel előállított keretek, záródíszek és iniciálék díszítik. Az iniciálék kliséről készültek. Néhány kivételtől eltekintve, négy iniciálékészletet használt a Gutgesell-nyomda. Mind a négy típusnál sávozott, sematikus levelek veszik körül a betűtestet: méreteik 26x26 mm, 23x21 mm és 17x17 mm (LIX. tábla 1-8, 10-24, 25-28). Az utóbbi típusból két változat volt a nyomda birtokában.

A záródíszek között sem igen akad helyi mestertől származó fametszet (LX. tábla). Többségük arabeszk, szimmetrikus felépítésű, tetszetős dísz, amelyet a bártfai sajtóval egyidejűleg számos külföldi és magyarországi nyomda is használt. Néhány dísz kompozíciója annak a német és francia művészek ornamentális díszéből összeállított, de Péter Flötner műveiként közreadott mintakönyvnek arabeszkjeivel egyezik meg, amely első ízben 1549-ben Rudolf Wyssenbach zürichi nyomdájában, majd 1560-ban, ugyancsak Zürichben, Andreas Gessner kiadásában jelent meg.

A külföldi eredetű iniciáléknál és záródíszeknél figyelemre méltóbb Stöckel Lénárd *Postillá*-jának címlapdísz. Az 51x58 mm nagyságú, fekvő téglalap alakú metszet középpontjában babérkoszorú zárja magába Bártfa város címerét (LIX. tábla 9). A kecsesen ívelt címerpajzsot vállmagasságtól látható ifjú angyal tartja maga elé; a címet közbezáró s négy helyen szalaggal díszített babérkoszorút pedig két szimmetrikus beállítású, zászlót tartó vadember (Wildermann) fogja közre. A kissé síkszerű és merev vonalvezetésű, de összehatásában feltétlen dekoratív metszetet bizonyára helyi művész készítette. Ugyanez a metszet díszíti az első magyarországi nyilvános városi könyvtár, a bártfai könyvtár ex librisét is.

A magyarországi könyvdíszítés fejlődése szempontjából Gutgesell nyomdájánál fontosabb tevékenységet fejtett ki az 1597-től kezdve folyamatosan működő második bártfai könyvsajtó. Az új nyomdatulajdonos, Klösz Jakab, Gutgesell 1599-ben bekövetkezett halála után egyesítette a két üzemet. Az ily módon megerősített műhely 1664-ig dolgozott a Klösz-család irányításával, s már működése első éveiben több gazdagon illusztrált munkát hozott forgalomba.

1598-ban jelent meg az egyetlen címlapkerettel díszített bártfai kiadvány, Soós Kristóf *Postillája*. Az ovális mezőt közbezáró keretdísz szimmetrikus felépítését középen és lent

volutákkal közrefogott puttófé, a két oldallécben pedig egy-egy női herma biztosítja. A sarkokat ívelődő voluták töltik ki, s közöttük fent gyümölcsöt csipegető madár, lent pedig népszerű Krisztus-jelkép, a kicsinyeit tápláló pelikán húzódik meg. A fametszet bizonytalan vonalvezetése, gondatlan kidolgozása szerényebb képességű művészre vall, mint maga a kompozíció, s így valószínű, hogy a címlapkeretet külföldi előkép után helyi fametsző készítette.

Klössz Jakab *Fortuna* című sorsvető könyve valószínűleg az elveszett első kiadás 1594-ből datált fametszeteit őrizte meg számunkra. A mű egyetlen csonka példányában 2 lapnagyságú illusztráció, 12 Szibilla-ábrázolás és 38 négyszög alakú metszet maradt fenn. Ez utóbbiak a kockával való sorsvetésnél használt koncentrikus köröket ábrázolják; a négyszög sarkait tetszetős reneszánsz levéldísz tölti ki. A 38 fametszet legtöbbje erősen sérült, így pontos méretük sem állapítható meg.

A sorsvető könyvet illusztráló G. C. mester néhány esetben kézjegyét, illetőleg a metszetek készítésének idejét is feltüntette. Szignált fametszete a *Fortuna* második levelének illusztrációja, amely a felirat szerint a szerencsének avagy szerencsétlenségnek kerekét ábrázolja (LXI. tábla 2). A szerencsekerék függőleges irányú küllőin ábrázolt bekötött szemű, lobogó hajú, haltestű, ruhátlan nőalak Fortunát jelképezi, a további négy szimbolikus figura pedig - az aranypénzes tekercs után kúszó baloldali ifjú, a kerék legmagasabb pontján trónoló király, a lezuhanó ifjú és a földön heverő fiatalember - a szerencse forgandóságát szemlélteti.

A másik mesterjeggyel jelzett fametszet az erytreai Szibillát ábrázolja (LXII. tábla 3). A háromnegyed alakban bemutatott, jobbra forduló nőalak korabeli divatos brokát ruhát, nyakláncot és homlokba érő, hátul csúcsban végződő fejkendőt visel. Bal kezében nyitott könyvet tart, jobbájával pedig a könyvben olvasható G. C. jegyre és a metszet keletkezési idejét jelző 1594-es évszámra mutat. A többi Szibilla-képen s egyéb illusztrációkon nincsen mesterjegy, de bizonyos, hogy a kötet összes fametszetét G. C. mester készítette. Valamennyi Szibilla-ábrázolást kevésbé plasztikus, síkszerű megjelenítés, mereven előre szegezett tekintet s a ruházat sematikus érzékeltetése jellemzi. Még szembetűnőbb megegyezéseket mutat a címkép Fortunát ábrázoló erőteljes nőalakja és a szerencsekeréket szemléltető fametszet azonos arctípusú, telt idomú Fortunája.

G. C. mester az illusztrációkat külföldi sorsvető könyvek fametszeteinek ismeretében készítette. A címképet díszítő Fortuna természetes, könnyed mozdulata, alakjának arányos felépítése G. C. mesterénél fejlettebb művészi képességekről tanúskodik (LXI. tábla 1). Hasonlóképpen a tizenkét Szibilla elég természetes és ötletes beállítása, korabeli divatot tükröző öltözete és változatos hajviselete sem G. C. mester invenciójából fakadt. A szerencsekeréken és a Fortuna-illusztráción Georg Wickram 1557-ben Strassburgban megjelent *Loosbuch*jának hatása érezhető.

Valószínűleg G. C. mester készítette azt a szerény, kisméretű keretdísz is, amely Bocatius János *Hungaridos libri poematum* V. című művében jelent meg. A BARTPHAE szót közbezáró, volutákkal határolt keretet középen és két szélén maszkok díszítik (LX. tábla 1).

A század utolsó éveiben G. C. mesternél képzetesebb fametsző is dolgozott a Klössz-nyomda számára. Az ismeretlen művész metszetei annak a Szibillák jövődöléseit tartalmazó sorsvető könyvnek csonka példányában maradtak fenn, amely valószínűleg még a század utolsó éveiben jelent meg a Klössz-nyomdában. A kis kötetben levő 11 illusztráció G. C. mester Szibilla-képeinek fejlettebb művészi érzékről és hozzáértésről tanúskodó tükörkép változata (LXIII. tábla). Az ismeretlen művész az alakok beállításában, mozdulataiban, arctípusában, öltözetében híven követte G. C. mester fametszeteit. Szibilla-képei azonban az arcvonások kifejezőteljességében, a mozdulatok életszerűségében, a ruházat érzékletesebb ábrázolásában és az árnyaltabb, részletezőbb, könnyedebb előadásmódban felülmúlják mintaképeiket.

A XVI. századi bártfai könyvek jól szemléltetik a folyamatosan működő nyomdák serkentő hatását a grafikus művészetek fejlődésére. Bártfán meglehetősen lassan, nehezen alakult ki a könyvkiadás és a fametszés kapcsolata. A külföldi összeköttetésekkel rendelkező Gutgesell Dávid még túlnyomórészt klisékkel díszítette kiadványait, a Klösz-nyomda századvégi köteteinek szemléletes és tetszetős kiállításán azonban már két fametsző munkálkodott. G. C. mester korának ismertebb magyarországi grafikus művészei közé tartozott. Illusztrációin általában mintaképeket követett, szerényebb könyvdíszzeit azonban maga tervezte. Mesterségére adó, öntudatos egyéniség volt, aki metszeteinek egy részét kézjeggyel látta el. Kapcsolatban állt a kolozsvári Heltai-nyomdával, amelynek több illusztrációt, könyvdíszet metszett. Három Szibilla-képét az 1590-es évek végén a kolozsvári nyomda használta. Munkássága Kolozsvár és Bártfa között oszlott meg, működése azonban a bártfai könyvdíszítés fejlődésében idézett elő jelentősebb előrehaladást. Az első bártfai illusztrációkat ő készítette, s Szibilla-képei egy tehetségesebb helyi művésznek adtak ösztönzést.

Manlius magyarországi nyomdája (1582-1600)

A XVI. század utolsó két évtizedében a nagyszombati könyvsajtó mellett egy másik, könyvdíszekkel és színvonalas illusztrációkkal jól felszerelt nyomda működött az ország nyugati részében. Az új nyomdász, Manlius (másképpen Mandelz, Mannel) a krajnai Ljubljánából menekült Magyarországra. Korábbi tevékenységéről csak 1575-től kezdve vannak adataink. 1575-ben már nyomdász és könyvkereskedőként Ljubljánban működött. Öt év leforgása alatt több, mint 25 német és szlovén nyelvű, többnyire a protestantizmus eszméit terjesztő nyomtatványt adott ki. 1582 áprilisában Károly főherceg ismételt kiutasító parancsa értelmében távoznia kellett a városból. Magyarországra menekülve 1584-ig Batthyány Boldizsár támogatásával Németújvárott nyomdászkodott, majd Varasdon (1586-1587), Monyorókeréken (1587-1592), Németlővön (1592-1593), Németújvárott (1594-1597) és Sopronkeresztúron (1598-1600) folytatta munkásságát.

A magyarországi Manlius-nyomda viszonylag gazdag könyvdísz- és illusztrációállományából kevés metszet készült hazánkban. Az illusztrációk többségét Manlius Ljubljánából hozta magával; néhány iniciáléja és illusztrációja pedig a hosszabb idő óta használatlanul kallódó drávavásárhelyi Hoffhalter-nyomda, illetőleg a nagyszombati könyvsajtó felszereléséből való.

Manlius ügyesen gazdálkodott fametszeteivel. Címlapkereteit és szebb illusztrációit több mű díszítésére használta fel. Első nagyobb szabású magyarországi kiadványának, Beythe István *Postillájának* négy kötetét azonos címlapkerettel hozta forgalomba. Ez a metszet új típust képvisel a XVI. századi magyarországi nyomtatványok címlapkereteinek sorában (LXIV. tábla). Változatosabb kompozíciójú, mint a kapuzatszerű brassói vagy kolozsvári címlapkeretek, és sokkal fejlettebb művészi törekvésekről tanúskodik, mint a lécekből összeállított sárvár-újszigeti vagy nagyszombati keretek. A harmonikus felépítésű fametszet egy-egy sarkát a négy evangélista változatos beállítású, plasztikusan ábrázolt, ülő alakja foglalja el. A felső lécben - a keretből kitekintő Márk és Máté evangélista között - gyümölcsfüzérékkel és volutákkal díszített mezőben a felhők közül kiemelkedő Atya félalakja jelenik meg. Az alsó lécben, az egymással szembeforduló János és Lukács evangélisták között, hasonló méretű ovális keret a Szentlelket jelképező galambot zárja magába. Az oldallécekben volutákkal, szalagokkal és gyümölcsfüzérékkel díszített keretből puttófé tekint alá. A címlapkeretet a H. V. mesterjegy tanúsága szerint Heinrich Vogtherr készítette, aki 1550-től V. Károly császár udvari festőjeként Bécsben dolgozott. Manlius ezt a címlapkeretet már Ljubljánai munkássága idejében, Spangenberg *Postillájának* 1578. évi kiadásában is felhasználta.

Hasonló szerkezeti megoldás jellemzi Skrynjarich Balázs *De agno paschali* című munkájának címlapkeretét, amely négy sarkában az evangélisták jelképeit, oldalléceiben pedig Ádámot és Évát ábrázolja (LXIX. tábla 1). A felső és alsó lécz közepén ovális mező az Atyaisten és a Szentlélek alakját, illetőleg Jézus megkeresztelését mutatja be. A szimmetrikus felépítésű, kiegyensúlyozott szerkezetű fametszet igen változatos díszítésű. A képmezők és a figurák között voluták ívelődnek, az alakok mellett levő térközoeket pedig virág- és gyümölcsfüzerek töltik ki. Az első emberpár keresett beállításán s Ádám természetellenesen megnyújtott alakján a manierizmus hatása érezhető. A fametszet másolat: jóval finomabb kivitelű előképét Konrad Waldkirch baseli nyomdász Fegyverneki Izsák *Enchiridion locorum communium theologicorum* című munkájának három XVI. századi kiadásában alkalmazta. Ugyanez a két címlapkeret ismétlődik Vramecz Antal varasdi lelkipásztor 1586-ban Varasdon megjelent horvát nyelvű *Postillájában*. Az első kötet címlapját a baseli keret másolata, a másodikét Heinrich Vogtherr fametszete keretezi.

Vogtherr címlapkeretével jelent meg 1588-ban Monyorókeréken a Manlius-nyomda leggazdagabban illusztrált magyarországi kiadványa, Frankovith Gergely *Hasznos és fölötté szükséges könyv* című munkája. A nagy gonddal kiállított kötetet a címlapkereten, 2 zárómetszeten és számos iniciálén kívül 24 fametszetes illusztráció és eredetileg 10 rézmetszet-melléklet díszítette. A stílusuk és méretük szerint jól elkülöníthető fametszetes szövegképek külföldi művészek sorozataiból valók. A négy nagyobb méretű ószövetségi illusztrációt - Genézis, Aranyborjú imádása, A rézkígyó, Átkelés a Vörös-tengeren (LXV. tábla) - mély térhatású, helyes perspektívájú, mozgalmas kompozíció és szenvedélyes előadásmód jellemzi. A jelenetek középpontba helyezett s rendszerint méretben is kiemelt főalakjai viszonylag gondosan kidolgozott, erőt és akaratot sugárzó életteljes figurák, mint a Vörös-tengeren való átkelés nagyszerű Mózes; a háttérben levő kisebb alakokat azonban csak néhány felületesen odavetett körvonal jelzi. Az alakok jellemzésében jelentkező szembetűnő színvonalkülönbség onnan adódik, hogy a fametsző bonyolult felépítésű előképek leegyszerűsítésével alakította ki kompozícióit. A négy jelenet közül három a Luther-biblia 1569. évi frankfurti kiadásának azonos tárgyú metszeteit követi. A Feyerabend-kiadóvállalatnál megjelent háromkötetes Biblia illusztrációinak többségét a zürichi származású Jost Amman készítette. Amman Virgil Solis 1562-ben bekövetkezett halála után a Feyerabend-cég legkiválóbb, sokat foglalkoztatott illusztrátora volt. Az 1569. évi frankfurti Biblia egyes metszetein azonban Amman kézjegyétől eltérő mesterjegyek vannak. A pompás kötetek díszítésére tehát - Amman metszetein kívül - a korábbi frankfurti Biblia-kiadások más művészekről származó illusztrációit is felhasználták.

A Frankovith-kötet ószövetségi jelenetei a frankfurti illusztrációk lényegesen leegyszerűsített, tükörképes kópiái. Mesterük a mintaképül használt sokalakos, zsúfolt jelenetekből csak a tematikailag legfontosabb, középponti alakokat ábrázolta. A Vörös-tengeren való átkelés jelenetén pontosan lemásolta Mózes figuráját s a püspöksüveget, illetőleg turbánt viselő két férfialakot. A Mózes felé közeledő, gomolygó tömegből csak a három legjellegzetesebb figurát vette át kompozíciójába, s a háttér - a mintaképtől eltérően - sematikus várképpel zárta le. Az aranyborjú imádását szemléltető metszet a frankfurti S, F és B betűkkel jelzett azonos tárgyú jelenet erősebben leegyszerűsített s kissé önállóbban megoldott tükörképes másolata. Hasonlóképpen tükörképesen ismétlődnek a rézkígyót ábrázoló illusztráción is az SHF betűkkel jelzett frankfurti előkép legjellegzetesebb szereplői: bal oldalt a két finoman kidolgozott térdelő, illetőleg álló nőalak, az előtérben a földön fetregő két férfi s a karját feje fölé emelő, térdre rogyott ifjú nőalak. Lényegesebben módosult a háttér, amely az előkép sátoztáborát éppen csak jelzi.

A frankfurti Biblia és a Frankovith-kötet illusztrációinak eltérései a kevésbé képzett, gyengébb minőségű fametsző sommázó törekvéséből adódtak. A pontosan másolt alakoknál nemcsak a beállítás, hanem a ruha- és hajviselet, sőt az arctípus és kifejezés is azonos. Úgy tűnik azonban, hogy a Manlius-illusztrációk mestere nem az 1569. évi Biblia alapján dolgozott, hanem egy olyan frankfurti Biblia-kiadást használt mintaképül, amelyben a három jeleneten kívül a Genézis-illusztráció előképe is megvolt. Az ószövetségi jelenetekkel kapcsolatban végül még egy probléma tisztázható: a Vörös-tengeren való átkelés és a Genézis-illusztráció ugyanis pontosan megegyezik a bécsi National-bibliothékban őrzött, 1578. évi ljubljana-i szlovén Biblia azonos tárgyú metszeteivel. Az ószövetségi illusztrációkat tehát - mint azt már Gulyás is feltételezte - Manlius bizonyíthatóan Ljubljánából hozta magával. A ljubljana-i Manlius-kiadványokat tárgyaló szakmunkák valószínűnek tartják, hogy Manlius ljubljana-i műhelyében egy fametszőt is foglalkoztatott, aki a nyomtatványok illusztrációit és egyéb fametszetes díszkeit készítette.

A Frankovith-kötet második sorozatához tartozó kilenc azonos méretű, álló téglalap alakú újszövetségi illusztráció szerkezeti felépítésével és lírai előadásmódjával is eltér az előbbi

sorozattól (LXVI-LXVII. tábla). A legtöbb jeleneten négy-öt vagy még kevesebb bibliai személy szerepel csak, s az ábrázoltak méretbeli kiemelése nélkül, majdnem az egész kép-felületet elfoglalva, helyezkednek el egymás mellett. A figyelem az emberi alakokra koncentrálódik: a jelenetek színterét vagy egyáltalában nem érzékelteti, vagy igen szűkszavúan jelzi a művész. Csupán az úrvacsoraosztás jelenete kivétel, amelynél semmiképpen sem volt mellőzhető a szertartás színterének, a szerény berendezésű templombelsőnek bemutatása. A sorozat mestere halkszavú, tartózkodó művész, aki a drámai jeleneteken is kerüli az indulat-kitöréseket, a XVI. században annyira kedvelt heves gesztusokat. Háromalakos Kálvária-képen csupán Mária érzéketlenül maga elé meredő tekintete s János apostol kétségbeesett arckifejezése érzékelteti a tragédiát. A másik Kálvária-képen egyetlen együttérző alak sem szerepel: közömbösen beszélgető és kockázó katonák népesítik be az előteret.

A kilenc újszövetségi képpel kapcsolatban több probléma merül fel. Manlius e metszeteket Ljubljánából hozta magával, ahol egy részüket az 1576-ban közreadott, illusztrált szlovén Passióban használta. A Jézus megkísértését ábrázoló metszet megegyezik Hoffhalter Rudolf egyik 1573. évi, alsólendvai nyomtatványának azonos tárgyú illusztrációjával (XXXIX. tábla 12). E sorozathoz tartozik az az azonos méretű és stílusú, Jézus megkeresztelését ábrázoló illusztráció (XXXIX. tábla 11) is, amelyet Hoffhalter Rafael 1565-ben Váradon használt. Ez a két illusztráció - s talán a sorozat többi metszete is - Manlius bibliai jelenetekkel díszített iniciáléival együtt a Drávavásárhelyt maradt Hoffhalter-nyomda felszereléséből került a ljubljánai Manlius-nyomdába. A sorozat Kálvária-képével és Szentlélek eljövetele metszetével mutat rokonságot a nagyszombati nyomda kétségkívül bécsi eredetű két illusztrációja (LIV. tábla 2,4). A kisebb méretű és durvább kivitelű nagyszombati metszeteken leegyszerűsítve - a Kálvária-képen pedig tükörképesen - ismétlődik ugyanaz a kompozíció. A szerkezeti megegyezéseken kívül az egyes alakok feltűnően hasonló beállítása, gesztusa is arról tanúskodik, hogy a bécsi eredetű nagyszombati metszetek és a Manlius-nyomda illusztrációi közös előképekre vezethetők vissza. A Kálvária-kép mintaképe az 1565-ben, Tübingenben megjelent *Govorenje* - Manlius metszetéhez szinte megegyezésig hasonló - címlapmetszete lehetett.

A Frankovith-kötetet díszítő harmadik sorozat iniciálé nagyságú újszövetségi illusztrációkból áll. Közülük több sokalakos metszet sematikus szemléltető képcske csupán, amelyen a környezet és a figurák ábrázolása elnagyolt. A kevés alakkal megoldott jeleneteken azonban a figurák meglepően kifejezőek és plasztikusak (LXVIII. tábla 2-5).

Valamennyi Biblia-illusztrációtól eltér a 12a levél M. W. kézjegyű fametszete, amelyen két pálmaágot tartó angyal egy sajátos Krisztus-mellképet bezáró - SINITE AD ME PARVVLOS VENIRE köriratú - ovális medaillont fog közre (LXVIII. tábla 1). Krisztus derékig ábrázolt alakja mögött függöny húzódik, fejét négyszög alakú glória keretezi, baljában világ gömböt tart, jobbát áldásra emeli. A fenséges, de szokatlan arckifejezésű mellképen s a két keresett beállítású, könnyed angyalfigurán a manierizmus hatása érezhető. A fametszetes illusztrációk sorát három finom kidolgozású planéta-kép zárja le (LXVIII. tábla 6-8). Az álló téglalap alakú metszeteken fodrozódó felhő veszi körül a planéták s a zodiákus jegyét szemléltető állatok alakját. A kissé balra forduló Jupiter babérkoszorút visel, jobbában kivont kard, baljában levágott férfifej. A páncélban és sisakban ábrázolt Mars jobb kezével kopjára támaszkodik, baljában pedig fáklyát tart. A félelmetes erejű zord istenséggel szemben a tovahaladás pillanatában megörökitett, fejedelmi öltözékű Sol könnyed mozgású, előkelő jelenség. Fején korona, jobbában jogar, felemelt bal kezével a sugárzó napkorongra mutat. A népszerű nyomtatványok azonos tárgyú illusztrációinál külföldi viszonylatban is magasabb színvonalat képviselő három igen szép planétaképet és a Krisztus-mellképet Manlius Ljubljánából hozhatta magával.

A különböző külföldi eredetű sorozatokból átvett fametszetekkel szemben a rézmetszet-mellékletek közvetlenül Frankovith könyvéhez készültek. Valamennyi metszeten szignatúra utal a könyv megfelelő szövegrészeire. Az eredetileg tíz lapból álló sorozatból 1953-ig csak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Frankovith-kötetében fennmaradt hat metszet volt ismeretes. A műnek egy újabban előkerült s a budapesti Egyetemi Könyvtár által megvásárolt példányában további két olyan rézmetszet van, amelyet a szakirodalom eddig csak számszerűen tartott nyilván. Ily módon a magyarországi rézmetszés e kivételes értékű, első sorozatából ma már nyolc lap ismeretes (LXIX. tábla 2, LXX-LXXI. tábla).

A sorozat művelődéstörténeti szempontból legérdekesebb lapja az ún. betegszoba (LXIX. tábla 2). A kép mintás kőköcskával fedett padlójú, famennyezetű helyiséget ábrázol, faragott reneszánsz ajtóval és négyszögű ablakokkal. Középpontjában alacsony, faragott ágy, amögött áll a beteg pulzusát fogó s baljában poharat tartó orvos: Frankovith Gergely. A XVI. századi orvosi kezelés egyik mozzanatát megörökítő lap korai grafikáink sorában egyedülálló jelentőségű. Művésze páratlan hűséggel ábrázolta a jelenet s az igényes berendezésű szoba minden részletét; anatómiai és távlati tudása azonban meglepően elmaradt megfigyelő-képessége és valóságérzéke mögött.

Ugyanez a kedvesen naiv elbeszélő hajlam teszi vonzóvá azt a két allegorikus ábrázolást, amelyen Frankovith őrangyala kíséretében, előbb mint kísértések között botladozó ifjú (A lap), majd mint a kereszt előtt térdelő, meglett férfi jelenik meg (B lap, LXX. tábla). Az első metszet kompozíciója az őrangyal-képek, a másodiké az epitáfium-képek típusához kapcsolódik. A templomokban felállított, faragott vagy festett halotti emléktáblákon (epitáfium) többnyire a predellát díszíti a kereszt előtt térdelő elhunyt - s családjának - képmása. A Frankovith-metszeten a térdelő Frankovith mögött az őt bátorító, támogató őrangyal áll, feje felett pedig a felhők közül kiemelkedő Atyaisten és a Szentlelket jelképező galamb lebeg. A lap érdekességét fokozza a fenti képhez csatlakozó félkör alakú pajzs, Frankovith Gergely címere, amelyen ördögöt elnyelő szörny, oroszlán, sárkány, csontváz és kasza sorakozik kusza összevisszaságban egymás mellé.

A nyolc melléklet a magyarországi rézmetszés legrégibb emlékeihez tartozik. Csaknem valamennyit világos kompozíció és finom kidolgozás jellemzi. Mesterük fejlett ízlésű, gyakorlott művész, aki valóságérzékevel, meseszerű tájháttereinek költői hangulatával, könnyed, finom rajzával a legtöbb korabeli fametszőnket felülmúlja. A tájhátterekben látható délszaki növények arra vallanak, hogy a mester olasz előképek után, vagy olasz művészek hatása alatt dolgozott.

Manlius a Frankovith-kötet illusztrációit más nyomtatványaiban is felhasználta. Az úrvacsora-osztást ábrázoló fametszet Johann Hartlieb *Christlicher und kurtzer Bericht von dem... Sacrament des Altars* című munkájában, s még a Frankovith-kötet előtt Beythe István *Miképpen a keresztyéni gyülekezetben a keresztséget... szolgáltatassanak az egyházi tanítók* című kötetében jelent meg a sorozat öt más darabjával együtt.

A Manlius-nyomda szerényebb kiállítású kiadványait körzetekkel, iniciálékkal és zárómetszetekkel díszítette (LXXII. tábla 2-11). A körzetekből címlapkeretet, fejléceket, záródíszat állított össze, s gyakran az illusztrációkat is körzetekből képzett keretbe foglalta. A legtöbb záródísz és iniciálé a ljubljanai felszerelésből való. A stilizált levelekkel díszített iniciálék (27x27 mm) valószínűleg kliséről készültek; a wittenbergi Lufft és Crato-nyomda azonos stílusú, de részleteiben eltérő iniciálékat használt. A szerényebb díszítésű Manlius-nyomtatványok egyetlen Magyarországon készült fametszete az 1591. évi monyorókeréki Salamon és Markalf-kiadás címlapjának magyar címere (LXXII. tábla 1).

A Manlius-nyomda működése a magyarországi fametszés fejlődését közvetlenül nem támogatta; a külföldi mesterek grafikáinak terjesztésével azonban fejlesztette az olvasók esztétikai érzékét, s mintaképeket szolgáltatott a helyi mesterek munkájához. A fametszésünk alakulására gyakorolt közvetett hatásoknál sokkal fontosabb ösztönzést nyújtott a nyomda rézmetszésünk kibontakozásához; ma ismert korai rézmetszeteink között a Frankovith-kötet mellékletei a legelső magyar vonatkozású sorozatot képviselik.

A szebeni, abrudbányai, eperjesi, besztercebányai, pozsonyi nyomda és Lőrinc diák gyulafehérvári sajtója

A XVI. századi magyarországi nyomdák közül a rövidéletű, csupán egy-két nyomtatványt közreadó könyvsajtók nem voltak hatással könyvdíszítésünk vagy fametszésünk fejlődésére. A hozzáférhető emlékanyag alapján ugyanez mondható a szebeni könyvsajtoról is, amelynek magyarországi könyvtárakban levő kiadványaiban csupán egy-két iniciálé és záródísz maradt fenn. A szebeni nyomda legtöbb terméke azonban elpusztult, s így a műhely egykori könyvdíszeiről ez a néhány kötet nem adhat helyes képet.

Az abrudbányai nyomda és az eperjesi könyvsajtó létezéséről csupán egy-egy nyomtatvány tanúskodik. Mindkettő szerény kiállítású kötet. Az impresszuma szerint Karádi Pál abrudbányai nyomdájában kiadott *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című munkát két iniciálé díszíti. Az egyetlen, impresszuma szerint Eperjesen készült nyomtatványban, Fabinus Lukács *Exempla declinationum et coniugationum* című, 1573-ban megjelent latin nyelvtanában ugyancsak két dísz van. A kis kötet fonatos záródísz eltér XVI. századi nyomdáink hasonló rendeltetésű díszaitól, M iniciáléja viszont megegyezik az állítólag Abrudbányán nyomtatott *Comoedia* megfelelő iniciáléjával. Ez azért érdekes, mert a *Comoedia* és a Fabinus-kötet megjelenési körülményeinek tisztázása és ebből adódóan az abrudbányai és eperjesi nyomda létezésének kérdése régóta foglalkoztatja a magyar nyomdászattörténet kutatóit.

Fabinus Lukács nyelvtana gondos kiállítású, szép kötet, amely Gulyás véleménye szerint sokkal inkább készülhetett valamelyik lengyelországi vagy sziléziai nyomdában, mint Eperjesen, ahol legfeljebb csak alkalmi nyomda működhetett. A *Comoedia* nyomdászára vonatkozóan eltérőek a vélemények. A kis füzetet Jakab Elek kolozsvári nyomtatványnak, Kanyaró Ferenc pedig a gyulafehérvári nyomda utolsó termékének tartotta. Gulyás viszont a betűtípusok vizsgálata alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a *Comoedia* nem gyulafehérvári nyomtatvány, típusai inkább a kolozsvári nyomda betűihez hasonlítanak. Iniciáléit azonban nem találta kolozsvári nyomtatványokban.

A két nyomtatvány azonos iniciáléja az összes általunk ismert XVI. századi magyarországi iniciálétípustól eltér. A kolozsvári és a gyulafehérvári nyomda még csak hasonló iniciálét sem használt. Manlius János iniciálékészletének M betűje viszont csaknem megegyezik a kérdéses metszettel. Csupán alig észrevehető részleteltérések árulják el, hogy a *Comoedia* és a Fabinus-kötet M iniciáléja nem a Manlius-nyomda iniciáléjával azonos, hanem a feltűnően hasonló, külföldön használt iniciálétípussal egyezik meg. A *Comoedia* és a Fabinus-kötet M iniciáléja tehát kliséből készült, amit különböző külföldi nyomdákban azonos formában használtak. Ezenkívül betűtípusaik szembetűnően eltérnek egymástól. Így az iniciálék azonosságának felismerésével sem tisztázódik a két érdekes könyv kinyomtatásának, illetőleg az abrudbányai és az eperjesi nyomda létezésének rejtélye.

Scholtz Kristóf 1578-ban működő besztercebányai könyvsajtójának mindössze két terméke maradt fenn. Meltzer Gergely *Confessio verae religionis* című munkáját csupán körzetek, a másik besztercebányai nyomtatványt pedig csak egy kezdetleges kometa-ábrázolás díszíti.

Valószínű, hogy Waló János pozsonyi nyomdász sem alkalmazott sok díszet *Zwo Wahrhafftige Newezeitung* című, 1594-ben megjelent röpiratában.

Lőrinc diák gyulafehérvári kiadványai közül egy sincs meg Magyarországon. A Bianus-Hodos-féle bibliográfiában közölt hasonmások szerint Lőrinc diák, Coresi diakonushoz hasonlóan, tetszetős fametszetekkel hozta forgalomba nyomtatványait.

Összefoglalás

XVI. századi nyomdáink könyvdíszjeinek az eddigiekben adott áttekintése semmi esetre sem számíthat teljességre. A fennmaradt emléktanyag azonban elég gazdag ahhoz, hogy a magyarországi könyvkiadás első századának könyvdíszítéséről összefoglaló képet formáljunk. Mindenekelőtt azt helyes megállapítanunk, hogy XVI. századi könyvsajtóink a könyvdíszítés korabeli lehetőségei közül milyen eljárásokat ismertek és alkalmaztak.

A nyomtatott könyv legkönnyebben beszerezhető díszjei, a körzetek, a magyarországi könyvnyomtató műhelyek felszerelésének is nélkülözhetetlen tartozékai voltak. Legegyszerűbb változatukat, a különböző méretű Aldus-levélkéket rendszerint egyenként nyomtatták le a címlapra vagy a fejezetek végére. A szebb, reneszánsz körzetek címlapkeretté, fejléccé, záródísszé összeállítva díszítették korabeli nyomtatványainkat. A fametszetekkel jobban felszerelt sajtók ritkábban és inkább csak a szöveg tagolására alkalmazták a nyomtatott díszítményeket. Bornemisza, Mantskovit, Gutgesell és Klösz Jakab kiadványainak azonban egyik legfőbb ékessége a könyvnyomtató képzelőerejét és leleményességét tükröző, körzetekkel összeállított címlapkeret.

XVI. századi könyvdíszjeink második csoportjába a kliséről készült fejlécek, záródíszek, iniciálék tartoznak. Magyarországon 1560-ban a kolozsvári Heltai-sajtó használt először könyvdísz-kliséket. A kolozsvári nyomtatványokban még meglehetősen háttérbe szorultak a kliséről készült díszek. A könyvek tetszetős, vonzó kiállítását Kolozsvárott csakúgy, mint Hoffhalter Rafael műhelyében vagy a századvégi Manlius-nyomdában a fametszetes illusztrációk, címlapkeretek és iniciálék biztosították. Ugyanez érvényes a brassói és nagyszombati könyvsajtóra is. Mindkét nyomdában csupán néhány záródísz, illetőleg szerényebb iniciálé készült kliséről.

Felvidéki könyvsajtóink jóval több könyvdísz-kliséket alkalmaztak. Gutgesell Dávid bártfai nyomdász csaknem valamennyi iniciáléját és záródíszét Jacobus Luciustól szerezte be. A Bornemisza-Mantskovit-nyomda is túlnyomórészt kliséről készült könyvdíszeket használt. E sajtók felszerelésében viszonylag kevés fametszet volt, nyomtatványaik mégis ízléses kiállításban kerültek a közönség elé. A színvonalasabb illusztrációkat ezekben a nyomdákban a vezető gondossága, ötletessége, a körzetekből képzett keretek s nem utolsósorban a kliséről készült záródíszek, iniciálék pótolták.

Könyvnyomtatóinkban általában volt érzék a könyv művészi kiállításához. A klisék meglepően korai magyarországi alkalmazása azt is tanúsítja, hogy nyomdavezetőink jól ismerték az európai könyvdíszítésben elterjedt új eljárásokat. A külföldi nyomdák könyvdíszítő gyakorlatából azonban csak azt vehették át, ami adott lehetőségeik között megvalósítható volt. A klisék áráról nincsenek adataink; elterjedtségükből azonban arra következtethetünk, hogy feltétlenül olcsóbbak lehettek, mint a fametszetek.

A klisék alkalmazásának kétségtávoli előnye, hogy a könyvek ízlésesebb, fejlettebb díszekkel kerültek forgalomba. Felhasználásukkal szép kiállítású könyvek jelenhettek meg olyan nyomdákban is, amelyekben színvonalas díszeket a helyi fametszés fejletlensége vagy anyagi nehézségek miatt különben nem alkalmazhattak volna. A XVI. század második felében számos kisebb külföldi nyomda is elsősorban könyvdísz-klisékkel díszítette nyomtatványait. E díszek szisztematikus összegyűjtése külföldön még nem történt meg. Nyilvánvaló, hogy a Magyarországon alkalmazott könyvdísz-klisék meghatározása megkönnyíti a kliséről készült könyvdíszek európai számbavételét. Az a tény pedig, hogy Jacobus Lucius - az 1560-ban használt kolozsvári klisék tanúsága szerint - az eddig feltételezett időpontnál közel harminc

évvel korábban készített már könyvdísz-kliséket, nemcsak Lucius grafikus művészi munkásságának megítélését módosítja, hanem új szempontot nyújt a közép-európai országok XVI. századi könyvművészetének vizsgálatához is.

Könyvdíszaink harmadik csoportjába a grafikák tartoznak. A külföldi gyakorlathoz hasonlóan nálunk is rézmetszés technikája terjedt el nehezebben; a század második felében azonban e bonyolultabb művészi eljárásnak is volt már egy-két művelője. Az első rézmetsző műhely 1555-ben Brassóban létesült, s erdélyi ötvös ornamentális lapjai maradtak fenn a Lugossy-kódexben is. Egyetlen név szerint ismert rézmetszőnk dunántúli származású: a soproni Lakner Kristóf, aki a padovai egyetemen való doktorrá avatása után, 1597-ben tért vissza szülővárosába. Nagytudású, művelt férfi, aki Sopron városának polgármestere, majd országgyűlési követe volt. Műkedvelő ötvös és rézmetsző; grafikái csak XVII. századi nyomtatványokban maradtak fenn. A rézmetszés - magyarországi elterjedésének e korai szakaszában - még nem gyakorolt hatást könyvdíszítésünk fejlődésére. A Frankovith-kötet ma ismert nyolc rézmetszet-melléklete - különösképpen a valóság egyik mozzanatát hitelesen rögzítő ún. betegszoba s néhány költői szépségű tájba helyezett jelenet - a magyarországi rézmetszetes könyvillusztrálásnak ritka becsű korai emléke.

Fametszetes illusztrációink és könyvdíszaink sommázó jellemzésénél több szempontra kell figyelemmel lennünk. Az emléktanyag eredete alapján, két csoportra oszlik. Külföldön készültek Huszár Gál könyvdíszai, a Hoffhalter-nyomtatványok iniciáléi és újszövetségi illusztrációi, a nagyszombati nyomdának a bécsi jezsuita sajtó felszereléséből származó metszetei s Manlius János Ljubljánából átmentett fametszetes illusztrációi.

A Magyarországon készült fametszetek mennyiségben jóval felülmúlják a másodlagosan felhasznált, külföldi eredetű díszeket. Ezek egy része is külföldi ösztönzések alapján készült; könyvdíszítésünk fejlődését azonban az adott korszakban más művészeti központok befolyásolták, mint a magyarországi művészetek egyéb ágait. Sokszor nem is a grafikus művészetek legfejlettebb központjai adták az ösztönzéseket, hanem a nyomdavezető vagy tulajdonos külföldi kapcsolatai és benyomásai szabtak irányt a könyvdíszek stílusigazodásának.

A sárvár-újszigeti nyomtatványok illusztrációin és könyvdíszain a magyarországi grafikus művészetek fejlődésére a későbbi századokban is döntő befolyást gyakorló bécsi grafika hatása jelentkezett. Minthogy a nyomda mecénása, Nádasdy, az év nagyobbik részét hivatalosan a császári udvar közelében töltötte, Bécsből szerződtette a nyomda vezetőjét, az illusztrációkat is metsző Strutiust. Természetes, hogy a korábban Bécsben dolgozó Strutius sárvár-újszigeti fametszetei a bécsi grafikával mutatnak rokon vonásokat.

Az ugyancsak Bécsből áttelepült Hoffhalter Rafael művein nem érvényesültek ennyire a bécsi ösztönzések. Legszebb címlapkeretének kompozíciójában ugyan a Singriener-nyomda egyik keretdíszét követte, az invenciózus, képzett művész azonban ez esetben is lényegesen eltért mintaképétől.

A korai brassói könyvdíszítésre - Honterus baseli tartózkodása és benyomásai következtében - a baseli fametszés gyakorolt hatást. A baseli ösztönzések a kiváló képességű és kifinomult ízlésű Honterusnál nem szolgálai átvételek formájában jelentkeztek; fametszeteinek stílusa és formakincse azonban világosan jelzi, hogy ízlése és művészete a német reneszánsz könyvdíszítés egyik legfontosabb központjában, Baselben csiszolódott.

A fametszetes könyvdíszítésünk fejlődésére döntően ható harmadik külföldi központ a wittenbergi Cranach-műhely volt. A legtöbb korai kolozsvári címlapkeret és iniciálé wittenbergi előkép után készült. Az ugyancsak jelentős frankfurti hatás nem lokalizálódott egyetlen nyomda illusztrációira. A kolozsvári fametszetek közül Melius Péter *Herbárium*ának, címképe, ifjú Heltai Gáspár *Cisiójának* planéta-sorozata, s a *Die sieben weisen Meister* című

német népkönyv illusztrációit követő, többször felhasznált fametszet-sorozat készült frankfurti mintaképek után. Hasonlóképpen frankfurti hatás tükröződik Mantskovit Bálint Famát ábrázoló mesterjegyén s Manlius Ljubljánából hozott ószövetségi illusztrációin.

A bécsi, baseli, wittenbergi és frankfurti ösztönzések mellett természetesen más, kevésbé jelentős hatások is érték fametszésünk fejlődését. A szórványosan, egy-két mű illusztrációin jelentkező hatások rendszerint az azonos tárgyú külföldi munkák illusztrációinak követéséből adódtak. Így kapcsolódnak a magyarországi kalendáriumképek a külföldi naptárak hónap-ábrázolásaihoz, Pécsi Lukács erkölcsi célzatú botanikai művének képei Lucas Martini Prágában kiadott azonos tárgyú művének metszeteihez, G. C. mester Fortuna-illusztrációi Georg Wickram 1557-ben Strassburgban megjelent *Loosbuch*-jának szemléltető képeihez; hasonlóképpen a széphistória-kiadások - többnyire korabeli német viseletet ábrázoló - illusztrációi a népszerű történetek korábbi német kiadásainak fametszeteihez. XVI. századi nyomdászaink külföldi összeköttetései, a városi polgárság kereskedelmi, családi és egyetemi kapcsolatai, valamint a tárgyalt korszakban szinte az egész országra kiterjedő hitújítás első-sorban a bécsi és németországi hatások elterjedését mozdította elő. Lényegesen kevesebb szál fűzi könyvdíszítésünket az olasz reneszánsz művészetéhez, s alig egy-két jelképes nyomdászjegy jelzi könyvnyomtatóink nem művészi, hanem világnézeti kapcsolatait a kálvinizmus középpontjával, Genffel. A francia könyvdíszítés hatása Huszár Gál és Hoffhalter Rudolf finom, reneszánsz stílusú iniciáléin s néhány arabeszkyszerű záródíszben érezhető.

A fametszésünk fejlődését ösztönzésekkel és mintaképekkel támogató legfontosabb művészeti központok áttekintése után érdemes röviden számbavennünk azokat a külföldi művészeket is, akiknek munkássága, akár hozzánk eljutott eredeti műveik, akár külföldi vagy hazai másolatok formájában, hatott könyvdíszítésünk alakulására. Ifjú Hans Holbein brassói fametszőink, Honterus és L. F. mester mintaképe. Id. Lucas Cranach ifjúkori festményének hatása Strutius Kálvária-képén tükröződik. Cranach grafikái és tanítványainak metszetei Jacobus Lucius művésszé fejlődését érlelték. XVI. századi kalendárium-illusztrációink a nürnbergi Hans Sebald Beham metszeteit, vagy azok változatait követik; a népszerű művész újszövetségi illusztrációsorozata pedig bécsi és kolozsvári másolatban jutott el a magyar olvasókhöz. Heinrich Aldegrever János evangélista-képének bécsi másolatát Hoffhalter Rudolf Alsó-lendván használta, míg Heinrich Vogtherr egyik címlapkerete Manlius Ljubljánából hozott metszeteivel jutott hozzánk. Jost Amman művészete Manlius ljubljánai ószövetségi illusztrációinak és Mantskovit Bálint egyik nyomdászjegyének forrása. Végül a sárvár-újszigeti könyvdíszek és a nagyszombati nyomda bécsi eredetű metszetei Hans Rebell, Richard Atzel és a bécsi kismesterek művészi törekvéseivel ismertették meg a magyar olvasókat.

Más szempontból nézve könyvdíszítésünk és fametszésünk alakulását, legelőször is az tűnik szembe, hogy a három részre szakadt ország egyik gazdasági-politikai egységében sem alakult ki azonos vonásokat mutató helyi stílus. A brassói Honterus-nyomda, Coresi diakonus sajtója és a kolozsvári Hoffgreff-Heltai-műhely könyvdíszítése között ugyanúgy nincs stílárius kapcsolat, mint a felvidéki Bornemisza-nyomda és a nagyszombati könyvsajtó iniciáléi és záródíszei között. XVI. századi könyvdíszítésünkben és fametszésünkben sem területek szerint adódó, sem kronológiai fejlődés nem jött létre. A könyvdíszítés és fametszés alakulása nem egységes: mozaikszerűen sokrétű s gyakran még ugyanazon nyomdán belül sem mutat egyenletes fejlődést. Az egymást követő különböző képzettségű s tehetségű művészek, különösen a külföldön tanult fametszők, majd az utánuk következő szerényebb képességű helyi mesterek művei között gyakran jelentős színvonal-különbség mutatkozik.

Ez a jelenség figyelhető meg a magyarországi fametszés XVI. századi központjaiban, Brassóban, Kolozsvárott és Debrecenben. Brassóban Honterus munkásságával igen színvonalasan indult a könyvdíszítés. A baseli hagyományokat követő, igényes és képzett Honterus a magyarországi fametszés legjobb művelőihöz tartozott. Címlapkeretein - nemes harmóniájú

első, reneszánsz keretétől a kapuzatszerű, vagy a könnyedebb, delfindíszes kereten át a népművészeti emlékekhez kapcsolódó, szemelgető madarakkal díszített címlapkeretéig - a könyv díszítésének olyan változatos lehetőségeivel ismertette meg az egyszerű száz olvasókat, ami magyarországi viszonylatban egyedülálló. Könyvdíszjeinek típusait, motívumait a reneszánsz könyvdíszítés egyik legfejlettebb központjában ismerte meg, de a kedvelt kompozíciós sémákat és a népszerű motívumokat saját elképzelése szerint egyesítette, új művekké formálta. Honterus halála után lényegesen visszaesett a brassói fametszés; Wagner Bálint legfontosabb kiadványait a szerény képességű L. F. mester külföldi mintaképeket másoló kezdetleges illusztrációi díszítik. A gazdag száz városban azonban nem szűnt meg az érdeklődés az új művészet iránt. A század végén még egy képzett, kitűnő művésszel állt kapcsolatban a brassói nyomda. Az ismeretlen mesternek csak három metszete maradt fenn, tehetségét és fametszői képességeit azonban Fronius Mátyás *Statutájának* szép címlapmetszete önmagában is eléggé bizonyítja.

A Hoffgreff-Heltai-nyomda legtehetségesebb illusztrátora a reneszánsz könyvdíszítés harmóniáját, világos felépítését kedvelő, de még kevésbé önálló fiatal Lucius volt. Tehetsége külföldön bontakozott ki, Wittenbergben, Rostockban és Helmstedtben vált elismert művésszé, képességei azonban már fiatalkori metszetein megmutatkoztak. Hozzá hasonló művész később sem dolgozott a Heltai-nyomda számára, pedig a sajtó ötven éves XVI. századi működése alatt több helyi fametszőt foglalkoztatott. A mesterjegyeről ismert két kolozsvári illusztrátor közül az S. J. R. - esetleg J. R. - jegyű fametsző primitív mesterember, G. C. mester azonban képzettebb és termékeny művész volt. Legsikerültebb fametszeteit - a Salamon és Markalf-kiadás címlapdíszét és Klösz Jakab *Fortuna* című sorsvető könyvének Szibilla-képeit - valószínűleg mintakép után készítette; a Heltai-nyomda több könyvdíszét azonban maga tervezte.

A magyarországi kálvinizmus fellelegvárában, Debrecenben, a sok nehézséggel küzdő könyvsajtó jóval kevesebb lehetőséget nyújtott a fametszés kibontakozásához, mint Kolozsvárott vagy Brassóban. Debrecenben Hoffhalter Rafael volt az első s kimagaslóan legjelentősebb fametsző; a XVI. századi debreceni könyvek legszebb fametszetei tőle származnak. Hasonló képességű, invenciózus művész később nem működött Debrecenben, de a könyvkiadásban szinte nélkülözhetetlen új művészetnek itt is akadtak szerényebb művelői. A Komlós-kiadványok ornamentális lapjait, egyszerűbb díszeket bizonyára helyi mester készítette; az 1570-es évek végén Hoffhalter Rudolf is közreműködhetett a nyomda könyvdíszjeinek előállításában.

A nyugati országrészben egyetlen név szerint ismert fametsző dolgozott. A termékeny Strutius munkásságával ezen a területen is eléggé színvonalasan indult a fametszés, távozása és a sárvár-újszigeti nyomda megszűnése után azonban több, mint három évtizedig nincs nyoma újabb fametsző tevékenységének. Sokszorosító grafikánk kibontakozásához csak a nagyszombati nyomda felállítása adott újabb lendületet. A katolikus sajtó igényes vezetői kiadványaik propagatív hatása érdekében tervszerűen gyarapították, fejlesztették a műhely fametszet-állományát, s már az első évtizedekben több Magyarországon készült, tetszetős illusztrációt és iniciálét alkalmaztak. Ezek a metszetek csak előhírnökei voltak annak a fellendülésnek, amely a nagyszombati nyomda működése révén a következő századokban könyvdíszítésünk színvonalában bekövetkezett.

Ma ismert illusztrációink és könyvdíszjeink nyilvánvalóan csak vázlatosan tükrözik a magyarországi fametszés kezdeteit. Az elpusztult vagy külföldi könyvtárakban őrzött könyvanyag, valamint az esetleges önálló metszetek ismeretében valószínűleg mesternevekben és emlékekben gazdagabb fejlődés volna rekonstruálható. Bizonyos, hogy azokon a helyeken, ahol állandó nyomda működött, folyamatos volt a fametszés is. A grafikai művészetek

fejlődése ebben a kezdeti időszakban teljes mértékben egybekapcsolódott a könyvnyomtatás meghonosodásával.

A XVI. század könyvművészetünk fejlődésében átmeneti korszak, amelyben a könyvnyomtatás elterjedésével hanyatlásnak induló miniatúrafestést a kor művelődési áramlatait jobban támogató grafika váltotta fel. A könyvdíszítés haladó irányát, fejlődésének további lehetőségeit a grafikai eljárások képviselték. Kibontakozásuk későbbi századokban következett be, de már a tárgyalt korszakban elősegítették a könyv mondanivalójának szélesebb körű megértését, a társadalmi és kulturális haladást támogató eszmék elterjedését, a polgárság szellemi és művészi fejlődését. Legszebb illusztrációink és könyvdíszjeink együttese azt is tanúsítja, hogy grafikánknak már a XVI. században volt olyan termése, amely a későközépkori Magyarország kultúrájának és művészetének maradandó értékeihez sorolható.

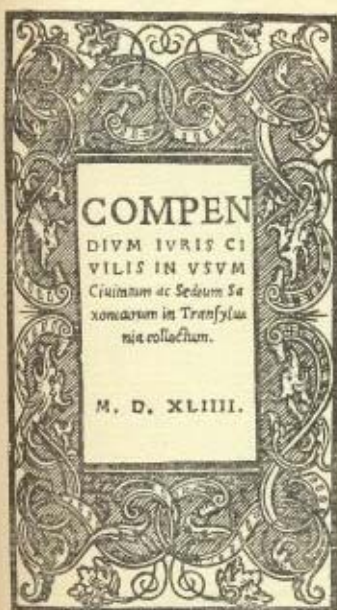
KÉPMELLÉKLETEK

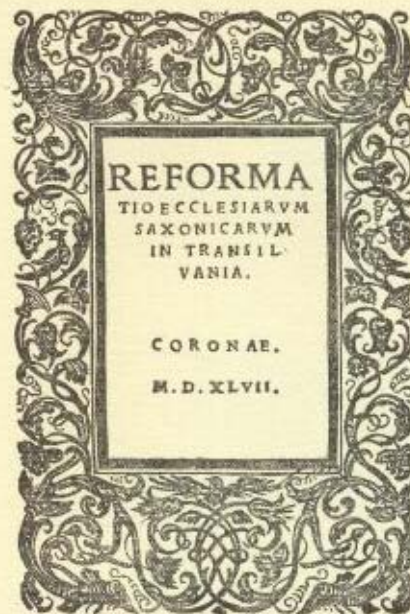
1

2

3

4

Honterus címlapkereteivel díszített brassói nyomtatványok

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

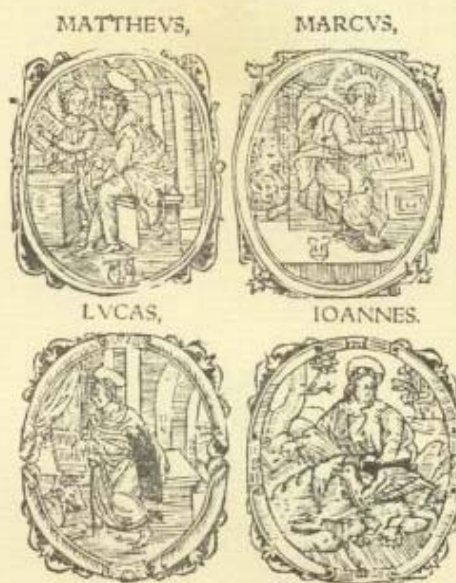

11

12

1. Magyarország és a Zápolya-család egyesített címere, Honterus János: *Sententiae ex libris Pandectarum furis Civilis descriptae* (Brassó 1539). Honterus fametszete. — 2. Honterus Brassó címerét ábrázoló nyomdászjegye. — 3. Magyarország, Lengyelország, a Jagelló- és a Zápolya-család egyesített címere, Honterus János: *Sententiae ex omnibus operibus Divi Augustini deceptae* (Brassó 1539). Honterus fametszete. — 4—12. Brassói iniciais és záródísz.

1—2. Novum Testamentum (Brassó 1557), keretdísz és evangélistaképek. L. F. mester fiametszetei. —
3—4. Wagner Bálint: Imagines mortis (Brassó 1557). L. F. mester illusztrációi.

1

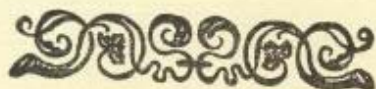
2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

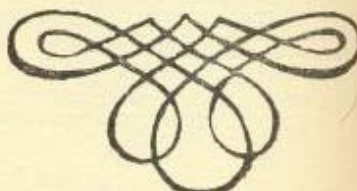
12

13

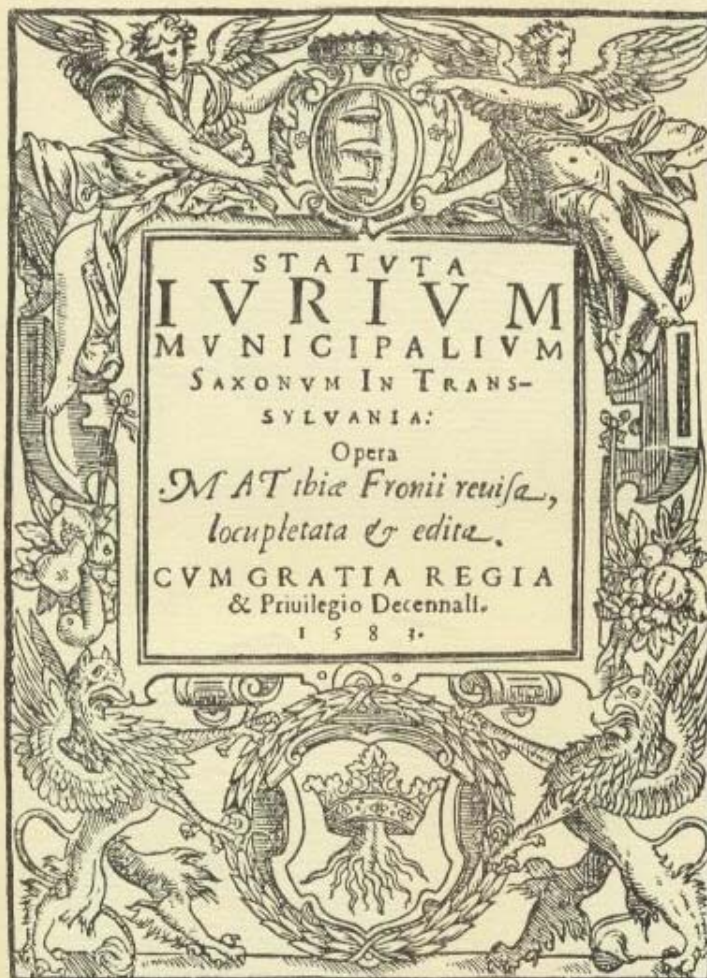

14

15

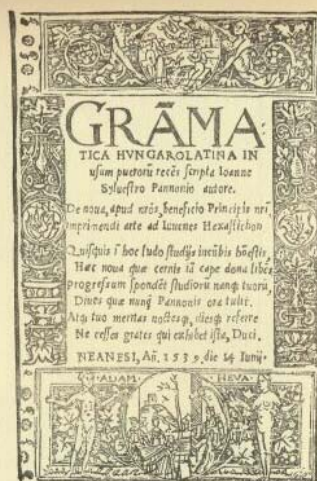
Brassói záródíszek

Fronius Mátyás: Statuta... (Brassó 1583), címlap

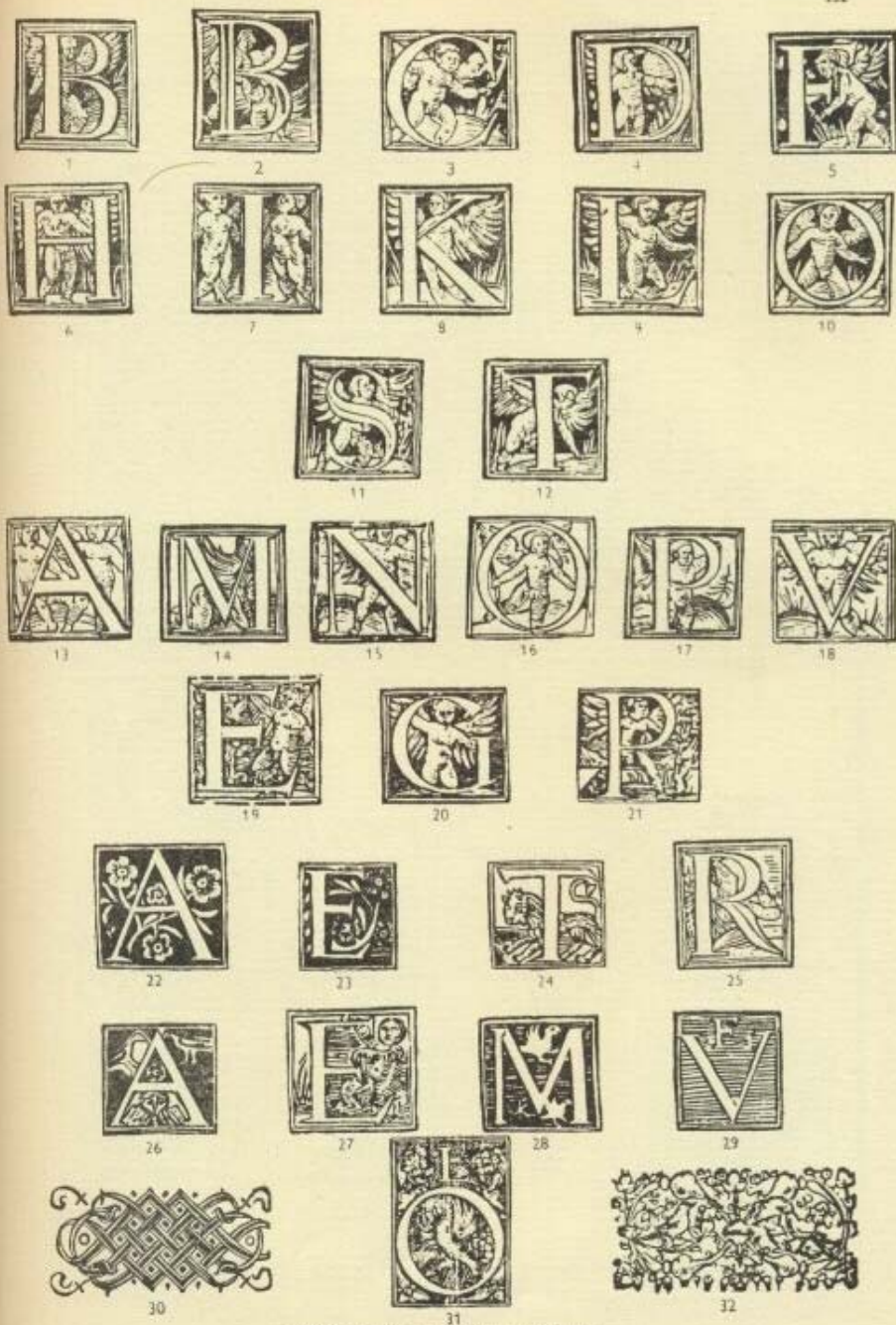
1. Lengyelország és a Báthory-család egyesített címere. — 2. Frónius Mátyás címere.
Mindkettő: Frónius Mátyás: Statuta... (Brassó 1583)

1. Sylvester János: Grammatica Hungarolatina (Sárvár-Újsziget 1539), címleap. —
2. Nádassy Tamás és Kanizsai Ormolya egyesített címere. Új Testamentum (Sárvár-
Újsziget 1541)

Új Testamentum (Sárovar-Ujsziget 1541), címlap

Sárvár-újszigei inícialek és záródíszek

1

2

3

4

Máté, János, Péter és Pál apostol. Új Testamentum. (Sárvár-Újszék 1541). Ioannes Stridius faragta.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

Újszövetségi Muzstrációk. Új Testamentum (Sárvár-Újszigeet 1541). Ioannes Strutius fametszetei

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

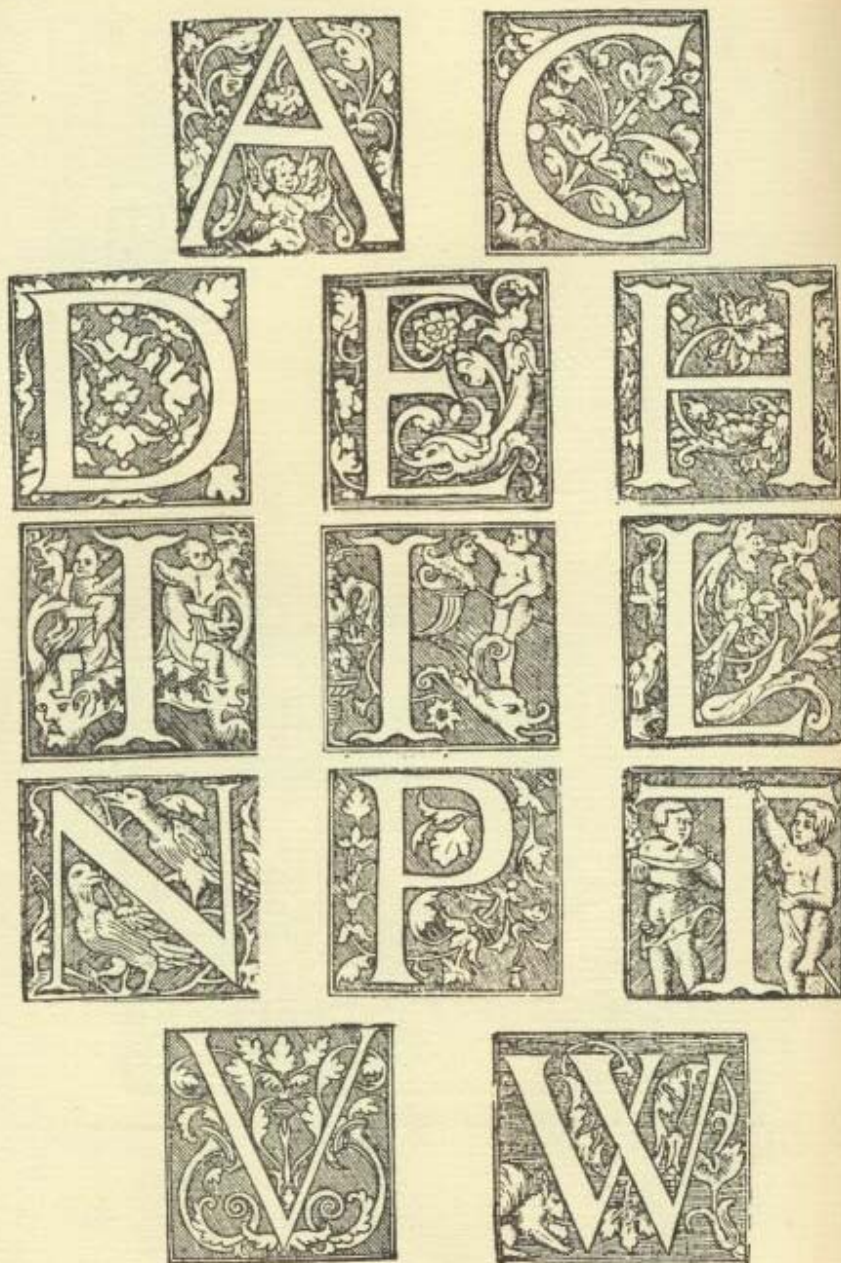

14

Az Apostolok cselekedeteinek és a Jelenések könyvének illusztrációi, Új Testamentum
(Sárvár-Újsziget 1541)

Kálvária. Új Testamentum (Sárvár-Újsziget 1541). Ioannes Strutius fametszete

A kolozsvári nyomda inícialei. Jacobus Lucius faragásai

1

2

3

4

5

6

7

8

19

20

9

21

22

10

23

24

11

12

13

14

15

16

17

18

A kolozsvári nyomda inicaálói, Jacobus Lucius faragászatai, illetőleg kliséi

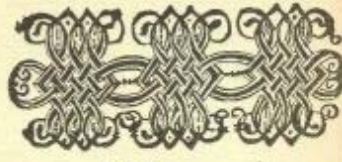
1

2

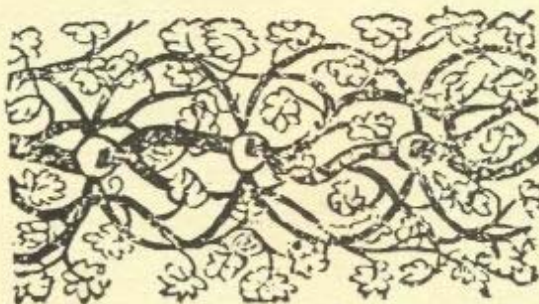
3

4

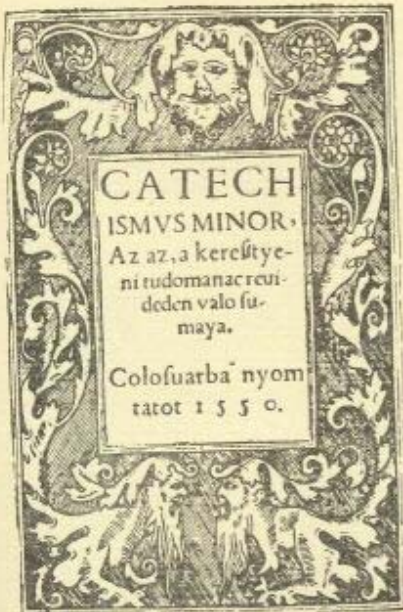

5

6

1. A kolozsvári nyomda Kolozsvár címerét ábrázoló első nyomdászjegye, Jacobus Lucius fametszete.
2—6, Kolozsvári záródíszek

1
AZ IMADSÁG-
ROL A KERESZTYENI
tudomannac harmadic
referöl.

A TIZ PARAN-
CHOLATROL, A KE-
resztyeni tudomannac
Első referöl.

2
AZ VR VACHO-
RAYAROL, A KERESZ-
tyeni tudomannac
hatodic referöl.

3
Heltai Gáspár: Catechismus minor (Kolozsvár 1560), címlap és illusztrációk. Jacobus Lucius
fajetszetei

RITVS

EXPLORANDAE VERI-
TATIS, QVO HVNGARICA NA-
tio in dirimendis controuerſijs ante
annos trecentos & quadragin-
ta vſa eſt, & eius teſtimonia
plurima, in Sacrario ſū-
mi tēpli Varadien.
reperita.

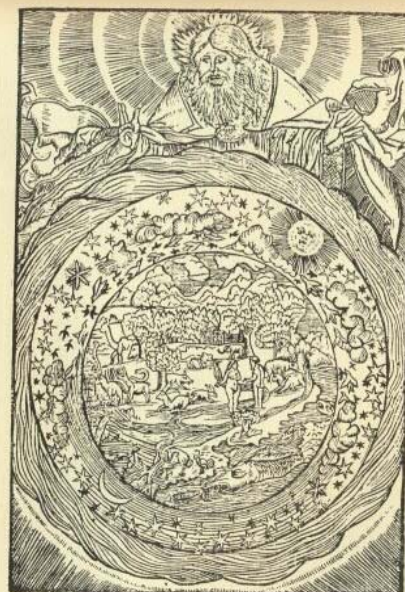
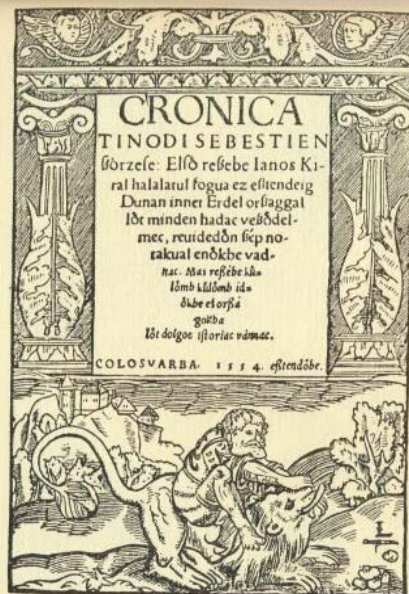
Colofuarij : 5 5 o.

1

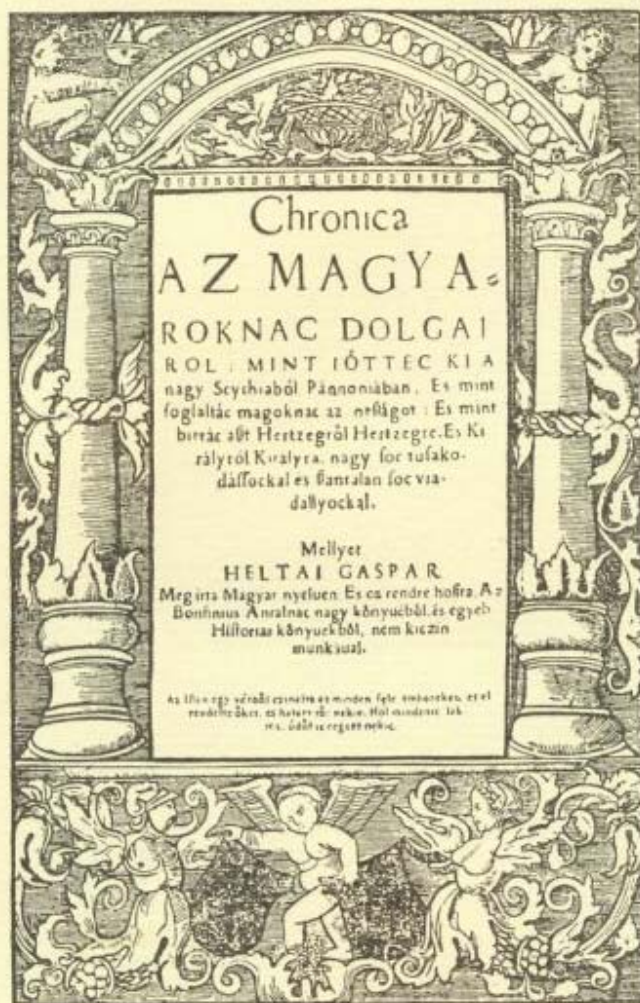

2

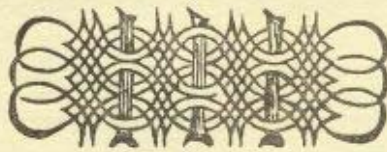
1. Ritvs explorandae veritatis (Kolozsvár 1550), címlap. Jacobus Lucius fametszetei. —
2. Tinódi Sebestyén címere. Tinódi Sebestyén: Cronica (Kolozsvár 1554). Jacobus Lucius fametszete

1. Tinódi Sebestyén: Cronica (Kolozsvár 1554), címlap. Jacobus Lucius motazete. — 2. Genesis.
 A Bibliának első része (Kolozsvár 1551). Jacobus Lucius fuzetazete

Heltai Gáspár: Chronica (Kolozsvár 1575), címlap és záródísz. Jacobus Lucius fametszetei

1. Mátyás király. Heltai Gáspár: *Chronica* (Koložsvár 1575). — 2. Ifjú Heltai Gáspár: *Cisio* (Koložsvár 1592), illusztráció. — 3. Páris és Görög Ilona históriája (Koložsvár 1597), illusztráció. — 4—6. Koložsvári fejlécek és záródísz

SALAMON KI- RÁLYNAC, AZ DAVID KIRÁLY FI- ANAC MARKALFAL VALÓ TREFA BESZÉDEK nec rövid Könyve,

Mindenes é régre irattatna meg, hogy sőt tanúljunk belőle.

1. Salamon és Markulf (Kolozsvár 1877), címlap. G. C. mester vészköpe. — 2. Melius Dörög Herbarium (Kolozsvár 1878), címlap.

HERBARIVM. AZ FAKNAC FVV EKNEC NEVEKRÖL, TERMESZETEK- röl, és hasznairól. Magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Doctores Könyvcsiből az Horhi Melius Peter.

Nyomtatott Colofuárat Heltai Gaspárne
Műhelyéből, a. j. 78. Eftendőben.

XXX

1

2

3

4

5

1—3. A Fortunatusról való szép história (Kolozvár é.n.), illusztrációk. — 4. Illyefalvi István: Iephtha (Kolozvár 1590), címlapmetszet. — 5. Szegedi Veres Gáspár: Szép rövid história két nemes ifjalknak igaz barátságokról (Kolozvár 1578), illusztráció

1

2

3

4

5

6

7

8

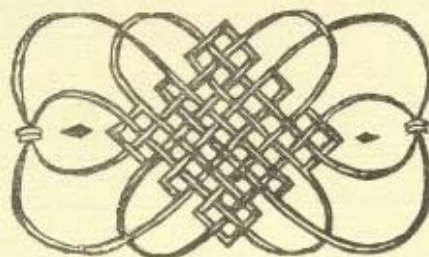
9

10

11

12

13

1—11. Kezdetbetűk a kolozsvári nyomda negyedik és ötödik iniciálékészletéből. —
12—13. Kolozsvári záródíszek

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

1. A kolozsvári nyomda második nyomdászjegye. — 2—12. Címkepek és záródíszek ifjú Heltai Gáspár kiadványaiból

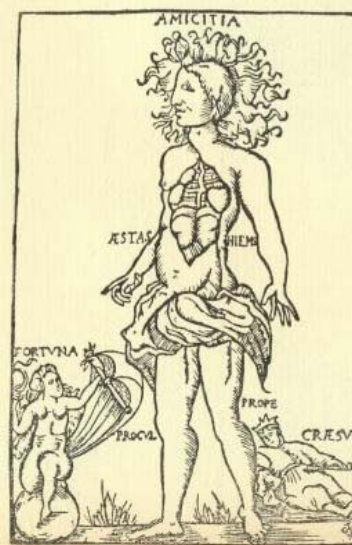
ASPASIA
ASZSZONY DOLGA
 ÉS AZ IO ERKÖLCZV AS-
 SZONYOKNAC TV.
 köte.

Az Lucretia notayára.

*Iane, tua Aspasia memorari Forro puella
 Nicolos Figula de gente Bogathus optat.*

NYOMTATTOT COLOS.
 uárat az ó Várban. 1591.
 Estendőben.

1. Bogáthi Fazekas Miklós: Aspasia aszszony dolga (Kolozsvár 1591), címlap. — 2. Adami János: As igaz, jámbor és tökéletes barátságáról való ének (Kolozsvár 1599), illusztráció, G. C. mester faragászele

1

2

3

4

5

Ifjú Heltai Gáspár: Cizio (Kolozsvár 1592), hónapábrázolások

1

2

3

4

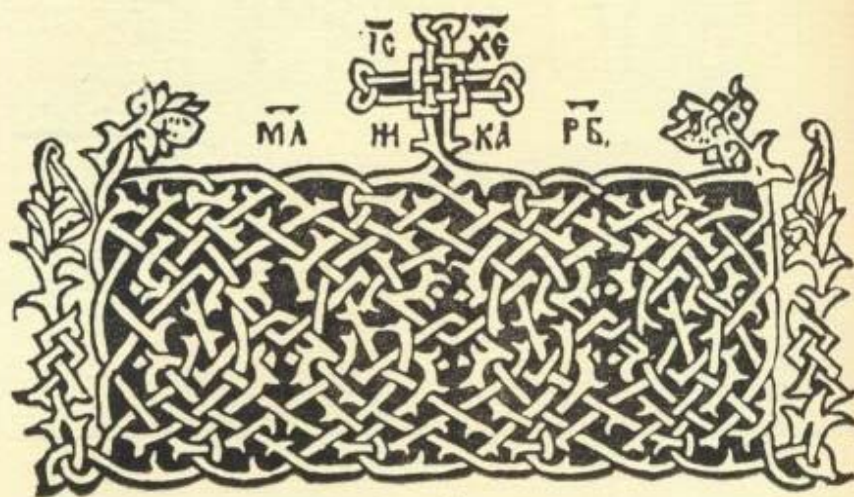

5

Ifjú Heltai Gáspár: Cicio (Kolozsvár 1592), hőnépábrázolások

12 13 14
Ifjú Heltai Gáspár: Cicio (Kolozsvár 1592), illusztrációk. — 1, 3, Augustus. — 2. Időjárásváltozás megállapítása. — 4—7. Zodiákus jegyek. — 8—14. Planéták: Saturnus, Jupiter, Mars, Sol, Venus, Merkur, Luna

1

2

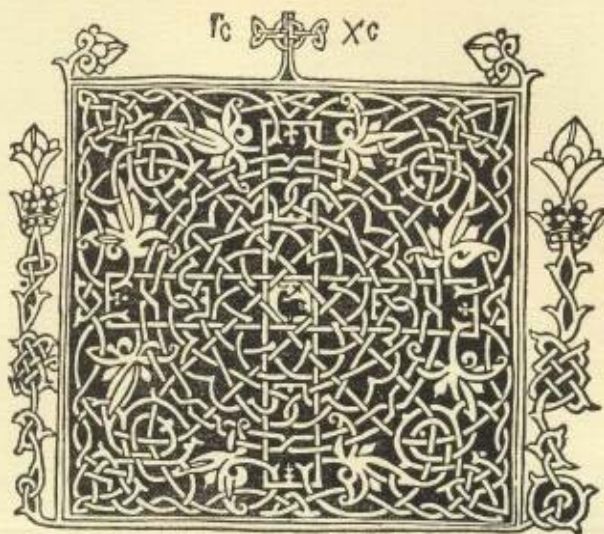

3

4

Fejléc és iniciálék a brassói Ciresi-nyomtatványokból

СЖОМРАСТЕВНІЕГІА

ВІДТАТ ПРІДІ ПРОСВІЩЕНІЕМ

АІАДО БУАІА ІУ ХІА СІА
 КІА • ІНОЖЕ ІІ ПИСАНО ІІ
 ПРІШЦІХА • СЕ АЗІ ПОСАЛІ
 АІІА МОЕГО ПРІ АЦЕМЬ
 ТРОНЬ • ІЖЕ ОУГОТОВІТІ
 ПАТІ ТРОН ПРІ ТРОСА •
 ГЛА ВІПІАЩАГО ВІПІОТІНІВ
 ОУГОТОВІТІ ПАТІ ГІА •

І

1. A brassói Coresi-nyomda fejléce. — 2. Havasalföld címerét ábrázoló fejléc. Četvoro-
 blagovestie (Brassó 1562)

1

2

3

4

10

5

6

7

8

9

Huszár Gál nyomdászjegye és iniciais

1

2

3

4

5

6

7

8

9

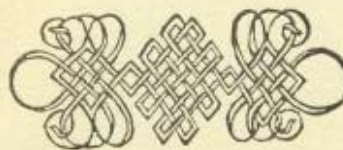
10

11

12

13

Huszár Gál fejlécei és záródiszei

1

2

3

4

11

5

6

12

7

8

9

10

13

14

15

16

17

18

Huszár Gál: A keresztényi gyűlekezetben való isteni dicséretok és imádságok (Komjáti 1574), inícialek

MAGIAR PRAE
DIKATIOC, KIT POSTILLANAC
NEVEZNEC, A PROPHETAC ES
APOSTOLOC IRASSABOL, AREGI

Doctöröknek, Origenes, Chrysostomus, Theo-
phylactus, S. Ambrus, S. Hieronymus,
S. Agoston, es a maftani bölcz Do-
ctörök magiarazalloe ferint.

1. Corint. 14.

Mikor egybe gyűltök, mindénec ti közzűletec Pfalmusa,
tudomania, nyelivnec ertelle, meg ielenise, es iras magiara-
zalla vagon: Mindenec epulette legénec.

Dóbróczómbé, M. D. LXIII.

Melius Péter: Magyar prédikációk (Debrecen 1563), címlap. Hoffhalter Rafael fametszete

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

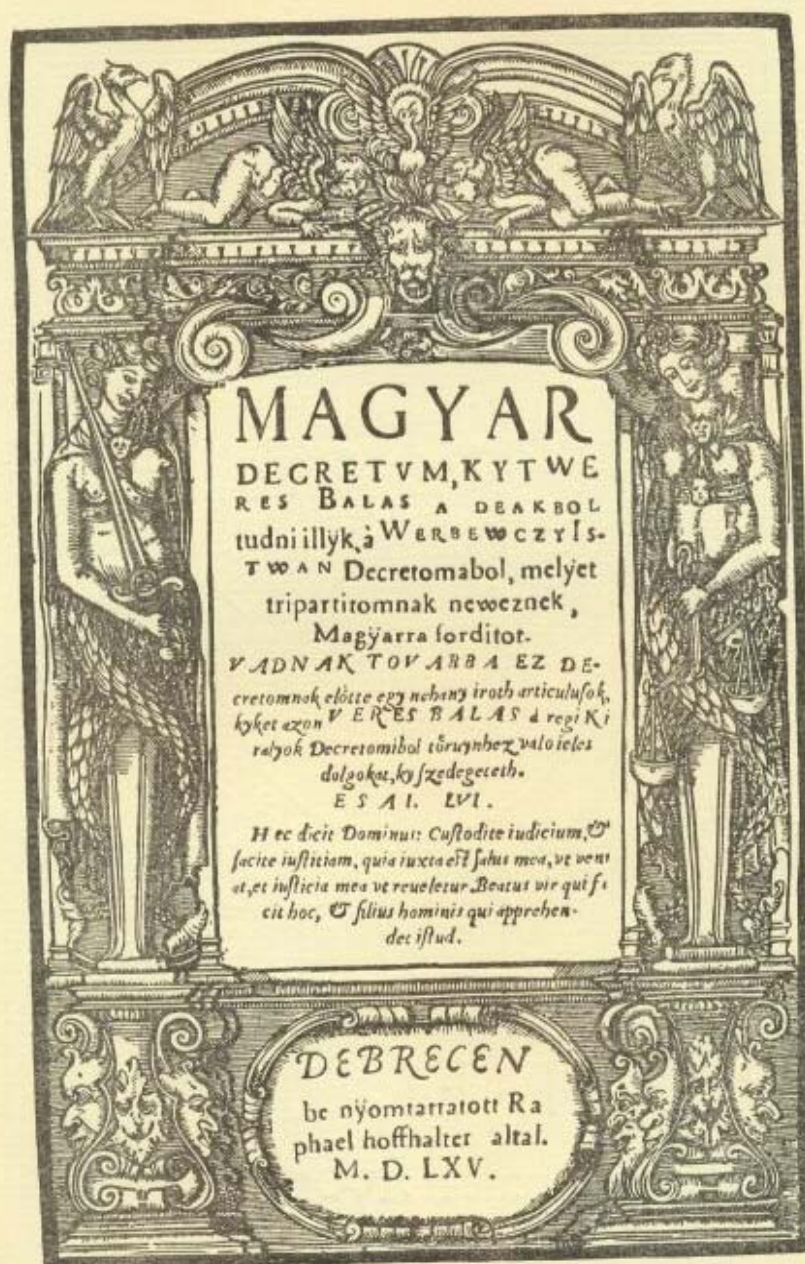

11

12

A Hoffhalter-nyomda ószövetségi jelenetekkel díszített iniciaisiból

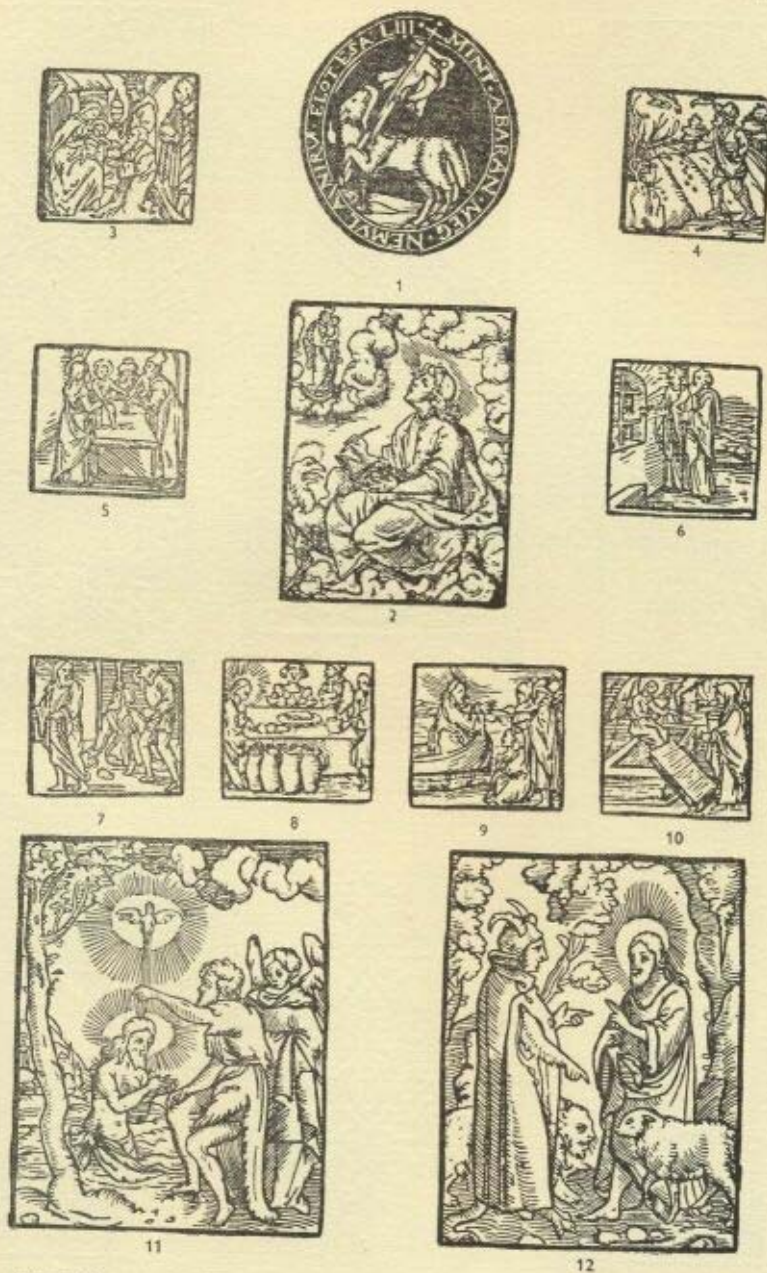

Werbőczy István: Magyar Decretum (Debrecen 1565), címlap. Hoffhalter Raphael faragása

RAPHAEL HOFF.
halter által nyomtatta.

Hoffhalter Rafael maga metszette cimere. Werbőczy István: Magyar Decretum (Debrecen 1565)

A Hoffhalter-nyomda fametszeteiből. — 1. Debrecen címere. — 2—10. Újszövetségi
 illusztrációk. Kulcsár György: Postilla (Alsólendva 1574). — 11. Jézus megkeresztelése.
 Melius Péter: A Szent Jób könyvének... fordítása (Várad 1565). — 12. Jézus meg-
 kísértése. Kulcsár György: A halálra való készületől (Alsólendva 1573)

1

2

3

4

5

6

8

7

9

10

11

1—6. Szentháromság-ábrázolások, Dávid Ferenc: *De falsa et vera unius Dei... cognitione* (Gyulafehérvár 1568). Hoffhalter Rafael faragványai. — 7—11. A Hoffhalter-nyomda haláltánc-ábrázolásos iniciálái és záródíszje

1

2

Szikszai Hellopoeus Bálint: A mi keresztényi hitünknek ... három fő articulusáról (Debrecen 1574), fametszetek

ITX

1

2

A Komlós-nyomda fametszetéből. — 1. Szikszai Hellopoeus Bálint: A mi keresztényi hitünknek ... három fő articulusáról (Debrecen 1574). — 2. Szegedi Gergely: Énekes könyv (Debrecen 1569)

ITX

1

2

3

4

11

12

5

13

14

6

15

16

17

7

8

9

10

A Komlós-nyomda iniciáléiból

1

2

6

3

4

7

5

1. Váradi Kalmár Mihály címere, Károli Péter: Az apostoli Credonak . . . magyarázatja (Debrecen 1584). — 2—6. Hoffhalter Rudolf iniciáléiból. — 7. Magyarország címere. Csisó (Debrecen 1592)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

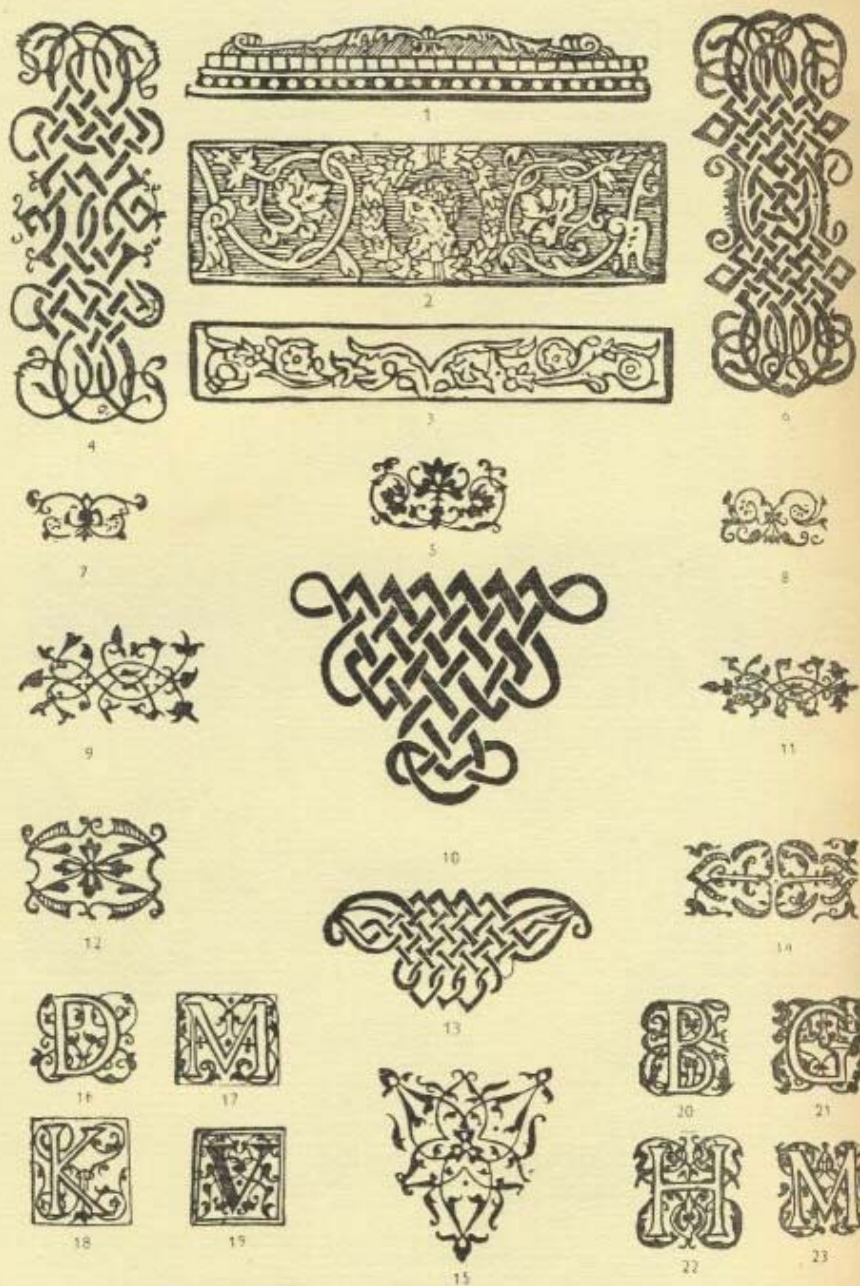

10

11

A debreceni nyomda záródíszceiből

Fejlécsek, záródíszek és iniciálék a Bor-nemisza-nyomda felszereléséből

1 a

1 b

2

3

4

5

6

7

8

9

A Mantskovit-nyomda könyvdiszeiből. — 1a—1b. Fejlécek. — 2. Agnus Dei. Evangeliumok és epistolák (H. n. 1581 és 1582 között). — 3. Magyarország címere. Biblia (Vizsoly 1590). — 4—5. Mantskovit nyomdászjegye. Biblia (Vizsoly 1590). — 6—9. Záródíszek

1

2

3

9

10

4

11

12

5

13

14

6

15

16

7

8

A Mantskovit-nyomda inicialciból

BÖYTMASOD HAVA.

1

BÖYTELŐ HAVA.

2

SZ. GYÖRGY HAVA.

3

SZ. IVÁN HAVA.

4

SZ. IACAB HAVA.

5

KISASZONY HAVA.

6

SZ. MIHÁLY HAVA.

7

MINDSZENT HAVA.

8

SZ. ANDRASHAVA.

9

KARACZON HAVA.

10

Hónapábrázolások Mantkovit Bálint 1582-re szóló kalendáriumából

Agendarius (Nagyszombat 1583), címlap

Agendarius (Nagyszombat 1596), címlap

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

Kozdöbetük a nagyszombati nyomda három iniciálékészletéből

1

2

3

4

5

A nagyszombati nyomda fejlécei és záródíszei

1

2

3

4

5

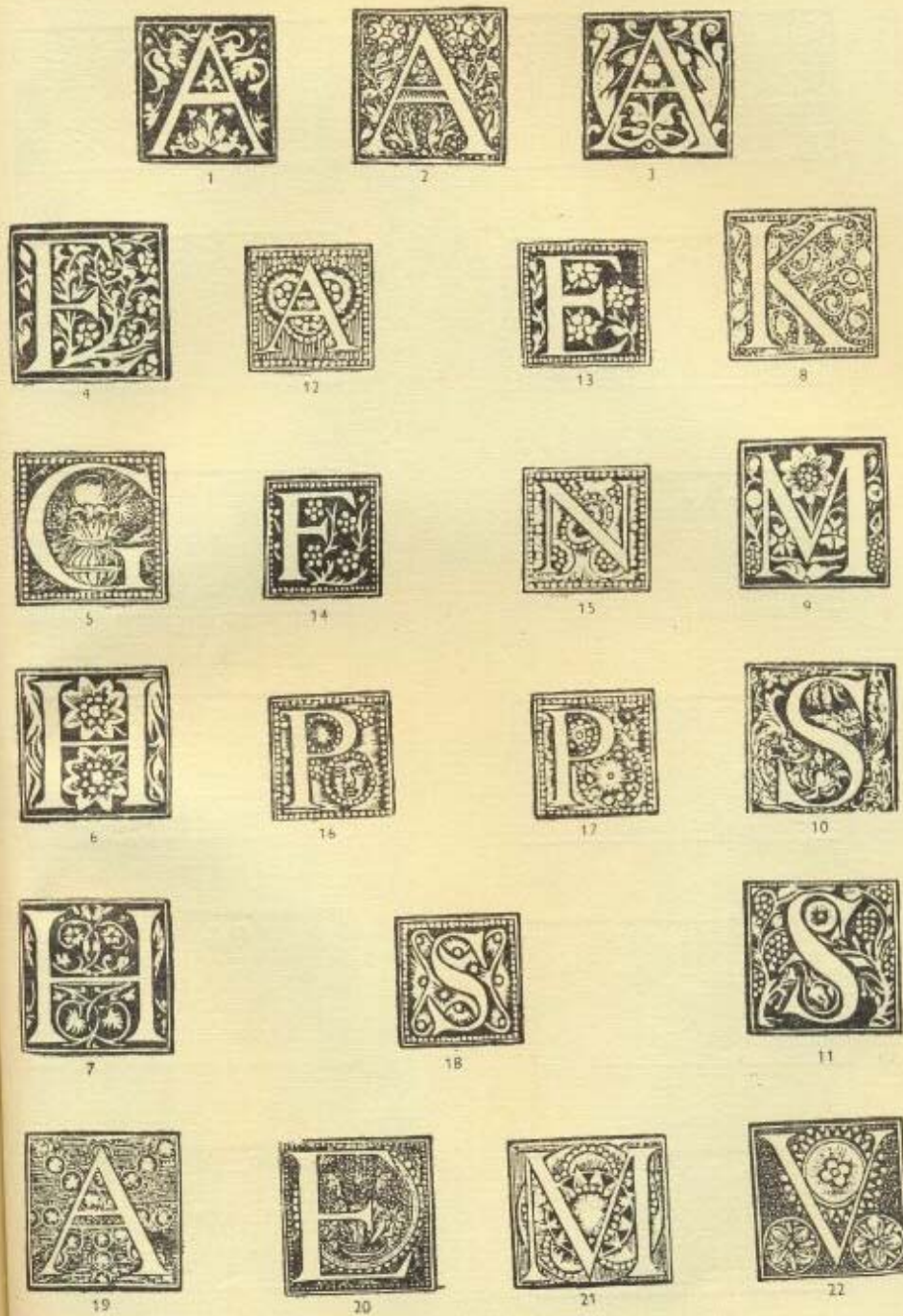

6

7

Nagyszombati illusztrációk. — 1. Madoona. Magio, Lorenzo: *Canones* (Nagyszombat 1578). — 2. Szentlélek eljövetele. Szent Ágoston elmélkedő... imádsági (Nagyszombat 1591). — 3—4. Angyal és Kálvária. Moncszlói András: *De cultu imaginum* (Nagyszombat 1589). — 5. Angyalok csoportja. Moncszlói András: *De invocatione et veneratione sanctorum* (Nagyszombat 1589). — 6. Szent Anna. *Ordinarium Strigoniensis* (Nagyszombat 1580). — 7. Szent Mihály. Pécsi Lukács: *A keresztény hadakozásnak túlköre* (Nagyszombat 1595).

A nagyszombati nyomda negyedik, ötödik és hatodik iniciálékészletéből

A nagyecombati kalendáriumok hónapébrázolásai

AZ KERESZTYÉN SZÜZEKNEC

Melyben minden új szüzes eke-
ekő, az körönfeges virágok által ki telene
is, és kepesteene.

AZ

Idegen nyelven íratat kőveten,

Magyarul íra

PÉCSI LUKÁCH.

Apoc: 2.

Legy inu mind hollig, és meg adom nekik az élet
az éternit.

Nyomtattatott Nagyszombatba

M. D. XCI.

1

2

3

Pécsi Lukács: A keresztyén szüzeknek... koszorúja (Nagyszombat 1591), címlap, illusztráció és a szerző címere

Tisztesség, lo erhöth, es emberfeg,
Az ifhusagnal kedues ekefleg.

Ezekből kezdem koszoromat kötni,
Szép viragit elmemmel szedegetni.

2

3

Pécsi Lukács: A keresztény szűzeknek ... koszorúja (Nagyszombat 1591), illusztrációk

1—8, 10—28. A bártfai nyomda három iniciálékészletéből. — 9. Bártfa címere. Stöckel Lénárd: Postilla (Bártfa 1596)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

Bárfai fejlecek és záródíszek

FORTVNA.

1

SZERENCZENEC AVAGY SZEREN- czsüségnek Kereke.

2

Fortuna (Bártfa 1694 és 1697 között), címlap és illusztráció. G. C. mester faragásai.

IX

1

2

3

4

5

6

Szibilla-képek. Fortuna (Bártfa 1594 és 1597 között). G. C. mester fametszetei. — 1. Sibylla Delphica. — 2. Sibylla Cymeria. — 3. Sibylla Erithrea. — 4. Sibylla Samica. — 5. Sibylla Hellespontica. — 6. Sibylla Kumea

1

2

3

4

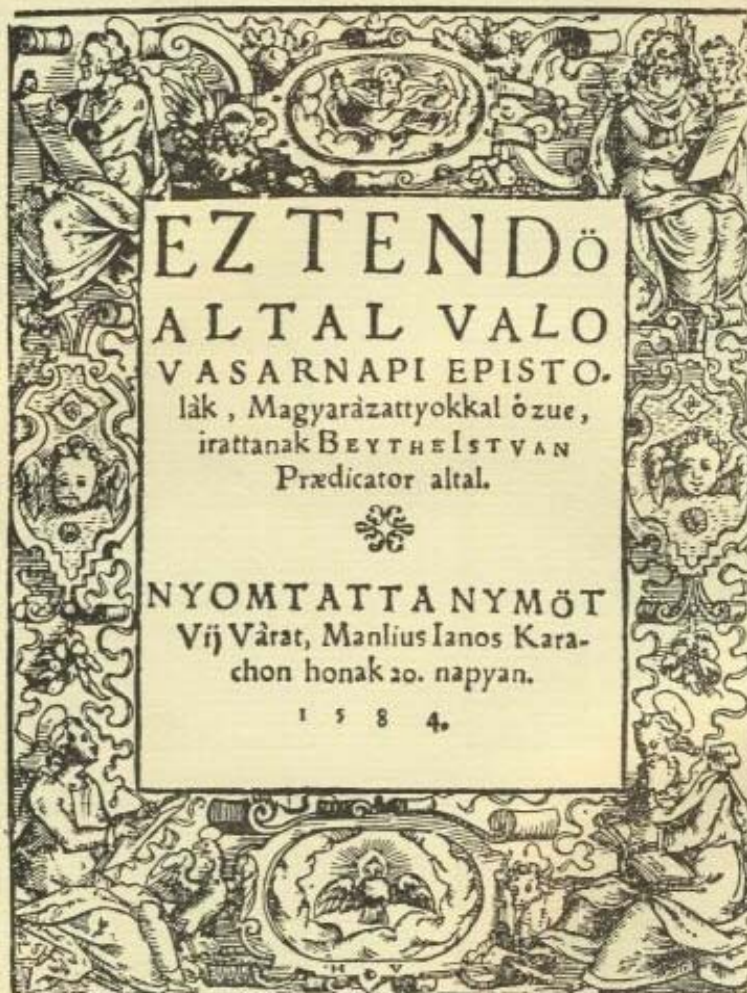

5

6

Szibilla-képek a Szibillák jövőndöléseit tartalmazó sorsvető könyvből (Bárta 1697 után). — 1. Sibylla Delphica. — 2. Sibylla Cymeria. — 3. Sibylla Erithraea. — 4. Sibylla Samica. — 5. Sibylla Hellespontica. — 6. Sibylla Kumea

Beythe István: Ezendő által való vasárnapi epistolák (Németújvár 1584), címlap

1

2

3

4

Frankovith Gergely: Hasznos... könyv (Monyorókerék 1688), illusztrációk. — 1. Genézis. —
2. Aranybörjő imádása. — 3. Átkelés a Vörös-tengeren. — 4. Részidgyó

AXT

1

2

3

4

Frankovith Gergely: Hasznos . . . könyv (Monyorókerék 1588), illusztrációk. —
1. Genezis. — 2. Keresztvitel. — 3–4. Kálvária

Frankovith Gergely: Hasznos . . . könyv (Monyorókerék 1588), illusztrációk. — 1. Jézus tanítványaival. — 2. Úrvacsora. — 3. Jézus és a Cananea-beli asszony. — 4. Szentlélek eljövetele

1

2

3

4

5

6

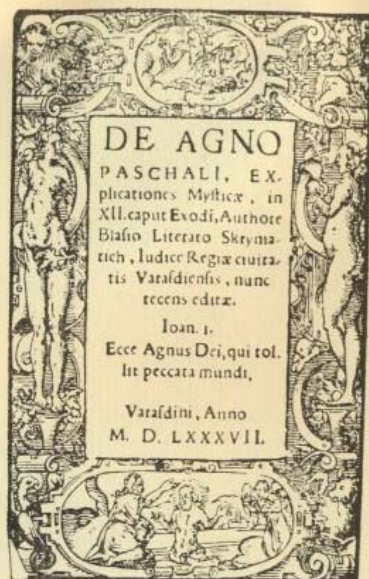

7

8

Frankovith Gergely: Hasznos . . . könyv (Monyorókerék 1588), illusztrációk. — 1. Krisztus- mellkép. —
2—5. Újszövetségi illusztrációk. — 6. Jupiter. — 7. Mars. — 8. Sol

1. Skryniarich Balázs: De agno paschali (Varasd 1587), címlap. — 2. Frankovith Gergely: Hasznos... könyv (Monyorókerék 1588), „H” részneteset-melléklet

XIX

Frankovith Gergely: Hasznos... könyv (Monyorókerék 1588), „A” és „B” részneteset-melléklet

XX

Frankovith Gergely: Hasznos... könyv (Monyarókerék 1588), „C” és „G” részszet-melléklet

LXXI

3

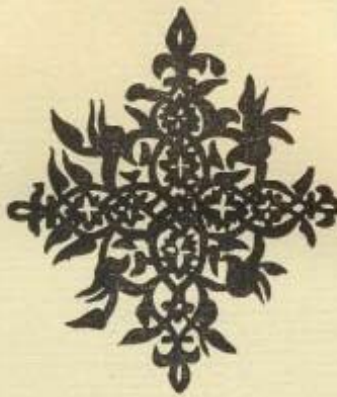
1

4

5

2

6

7

8

9

10

11

1. Magyarország címere. Salamon és Markalf (Monyorókerék 1591). — 2—11. Inicialék és záródíszek a Manlius-nyomda felszereléséből